

sociologický časopis

2

ROČNÍK 19

1983

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Nad X. světovým sociologickým kongresem ● Globální problémy současnosti a rozvoj vědy a techniky ● Globální problémy současnosti ve světle sociologické teorie ● Sociální mobilita jako faktor sociální homogenizace ● Rozvoj sociální mobility v socialistických zemích ● Několik poznámek k vzájemnému vztahu teorie a empirické obsažnosti v sociologickém

poznání ● K některým otázkám výzkumu veřejného mínění v socialistickém Československu ● Řízení sociálního rozvoje pracovního kolektivu ● Postavení žen a rodin v ČSSR ● Sociologie volného času v Československu ● Informácia o účasti československej delegácie na X. svetovom sociologickom kongrese

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Soziologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

2

Vedoucí redaktor:
doc. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
doc. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91—5; 1. 277, 333

Obsah č. 2/1983

Charvát F. — Kohout J.: Nad X. světovým sociologickým kongresem 145

STATI

- * Richta R.: Globální problémy současnosti a rozvoj vědy a techniky 160
Gvišiani D. M.: Globální problémy současnosti ve světle sociologické teorie 169
* Charvát F.: Sociální mobilita jako faktor sociální homogenizace. Některé aspekty reprodukčního procesu dělnické třídy a sociální skupiny inteligence v průmyslových odvětvích pěti evropských socialistických zemí 178
* Večerník J. — Matěj P.: Rozvoj sociální mobility v socialistických zemích. Nová dokumentace a metodika zpracování empirických dat 190
* Čechák V.: Několik poznámek k vzájemnému vztahu teorie a empirické obsažnosti v sociologickém poznání 206
Rychtařík K. a kol.: K některým otázkám výzkumu veřejného mínění v socialistickém Československu 212
* Kohout J.: Řízení sociálního rozvoje pracovního kolektivu 218
* Bauerová J. — Jančovičová J.: Postavení žen a rodin v ČSSR 225
* Filipcová B. — Linhart J. — Vítěčková J.: Sociologie volného času v Československu 238

ZPRÁVY A INFORMACE

Cirbes V. — Charvát F. — Kohout J. — Rychtařík K.: Informácia o účasti československej delegácie na X. svetovom sociologickom kongrese 251

Každý světový sociologický kongres dává možnost bilancovat vývoj světové sociologie, posoudit jak výsledky, jichž bylo v posledních letech dosaženo, tak vývojové trendy, zhodnotit vývoj sociologie v jednotlivých oblastech, v jednotlivých odvětvích, všimnout si teoretické a metodologické orientace i realizovaných průzkumů, zjistit, o které sociologické práce je v té které společnosti vysoký či naopak malý zájem i proč tomu tak je, setkat se se světoznámými osobnostmi sociologické obce, vidět nástup mladé generace sociologů, prohlédnout bohaté výstavy sociologických prací ve všech světových jazycích a v neposlední řadě věnovat i pohled sociologa společnosti té země, v níž se kongres koná (v posledních 15 letech to byla Francie, Bulharsko, Kanada, Švédsko a Mexiko).

X. světový sociologický kongres byl nejen jubilejní, ale v mnoha směrech i netradiční již proto, že se konal poprvé v rozvojové zemi; dále tím, že se konal poprvé na jihoamerickém kontinentě, a to krátce po malvínské krizi; že poprvé byla uznána španělština jako jednací jazyk. Svůj hluboký význam měla i obsahová orientace kongresu, jehož ústředním tématem byla *sociologická teorie a sociální praxe*. Toto téma představovalo Prokrustovo lože pro weberovské koncepty čisté vědy, uplatňované tak často buržoazními sociology. Na druhé straně bylo přirozeným řečištěm pro marxistickou sociologii a také revolučně orientovanou sociologii třetího světa.

Uvedené téma zároveň široce otevíralo dveře prezentaci tzv. globálních problémů, k nimž se se zaujetím vyjadřovali delegáti z průmyslově rozvinutých zemí stejně jako ze zemí rozvojových, pracovníci univerzit stejně jako sociologové z podniků. Šlo o problémy války a míru i otázky ochrany životního prostředí, o otázky budoucnosti mladé generace i problémy gerontologické.

Globálním otázkám byla věnována pozornost především na plenárních zasedáních, vyjadřovala se k nim však i řada delegátů na sympoziích, ve výzkumných výborech i v ad hoc skupinách.

Dalším významným rysem X. světového sociologického kongresu byla až vášnivá účast stovek studentů a mladých sociologů z Mexika, kteří dokázali vyjadřovat obecný protiamerický postoj v této zemi nejen na jednání všech sekcí, výzkumných výborů a plén, ale i bouřlivými demonstracemi za uznání španělštiny jako jednoho z jednacích jazyků *de iure* i *de facto*, aby tak bylo umožněno španělsky hovořícím delegátům plně se podílet na práci kongresu. Otevřená deklarace solidarity se socialistickými zeměmi, projevující se například potleskem při vystoupení sovětských delegátů, odvoláváním se na zkušenosti socialistických zemí, dokonce i plakáty požadujícími tlumočení nejen do španělštiny, nýbrž i do ruštiny a jednou dokonce i do češtiny, toto klima donutilo i reprezentanty velmi pravicových sociologů (prof. Touraina) mluvit španělsky a distancovat se od „lingvistického neokolonialismu angličtiny“.

To vše bylo výrazem silného a všeobecného odporu jihoameričanů proti USA. Symptomatická byla i manifestační volba nového *prezidenta Světové sociologické asociace*, pokrokového brazilského vědce *prof. Cardosa*. Jihoamerická sociologie ve svém celku nemůže neodrážet složité sociální procesy ve vlastních zemích. Nemůže se svými nejlepšími reprezentanty nepostavit na stranu boje lidových, nepředstavitelně vykořisťovaných mas, na stranu boje s nadná-

rodními monopoly, drancujícími surovinové bohatství těchto zemí, na stranu národně osvobozeneckých hnutí a tím zákonitě i na protiamerickou pozici. Některé referáty a vystoupení byly, pravda, zatím jen empirickým dotekem některých bolavých skutečností, fotografií rozporů ještě teoreticky neuchopených, a tedy bez prakticko-politického východiska. Je však nutno vidět, že v tak tvrdé sociální realitě i prostá deskripce je často jednoznačnou obžalobou vykořisťování, třídní bezohlednosti, a tudíž i revolucionizujícím gnozeologickým instrumentem. A často bývá pro sociologa — mnohdy vyškoleného k této ploché empirii právě na amerických univerzitách — začátkem cesty ke skutečně hlubokému poznání jevů a procesů ve vlastní zemi, ke skutečně vědecké, a tudíž revoluční teorii.

* * *

Kongresové jednání, ať již jakkoli kvantitativně či kvalitativně diverzifikované, je především určováno věcnými plenárními zasedáními. Meritorním těžištěm X. světového kongresu bylo především *druhé plenární zasedání*, jehož tematika se shodovala s tematikou celého kongresu, totiž se vztahem sociologické teorie a společenské praxe. Hlavním referujícím zde nebyl nikdo jiný než dosavadní prezident Světové sociologické asociace *prof. Ulf Himmelstrand*. Vzhledem k závažnosti tématu a k Himmelstrandově autoritě bude jistě užitečné se seznámit s jeho myšlenkami poněkud důkladněji, neboť nám přiblíží určitý diapazon analytických a programových přístupů a koncepcí sociologů v ne-socialistických zemích. Prof. Himmelstrand není typickým představitelem buržoazní nemarxistické sociologie; není ani marxistou v pravém slova smyslu. Je spíše zaníceným sociologem weberovsko-pozitivistické edukace se silnou, avšak stroze limitovanou sympatií k marxismu. Jeho myšlenkové a společenské angažmá však není typické pouze pro skandinávský sever, má zjevně více přívrženců v odborné sociologické veřejnosti současného světa.

Prof. Himmelstrand pojal své vystoupení jako svého druhu hodnocení vývoje sociologie v sedmdesátých letech s cílem nastínit program jejího rozvoje v další dekáde. Základním hlediskem jeho analýzy byl vztah sociologických poznatků a společenské — zejména pak řídicí — praxe. Himmelstrandovo uchopení této závažné problematiky bylo přirozeně založeno na *různém stupni* empirických zkušeností z různých oblastí světa, a tak je logické, že jeho — byť omezitelná a taktní — zobecnění vycházejí ze značně rozdílných konkrétních znalostí postavení sociologie v různých společenských kontextech, někdy opravdu silně zprostředkovaných. Platí to především pro marxisticko-leninskou sociologii v zemích reálného socialismu. Naproti tomu závěry týkající se sociologie ve vyspělých kapitalistických společnostech jsou poměrně fundované.

Himmelstrand uvádí svou analýzu zajímavým pohledem na vztah sociologických poznatků (získaných modelovým zpracováním dat) a společenského řízení. Zabývá se otázkou, jak sociologie může přispět k tzv. kauzální manipulaci. O co ve skutečnosti jde? Sám podává ilustraci na příkladu mnohonásobné regrese, tedy vlastně modelu pro zpracování sociologických dat — řekl bychom — klasickém. Je-li rovnice mnohonásobné regrese vypočtena, tzn. je určena zvolená závisle proměnná jako lineární kombinace určitého počtu nezávisle proměnných a chybové proměnné, je vlastně vytvořen návod, jak prostřednictvím řízené změny nezávisle proměnných požadovaně měnit závisle proměnnou. Nezávisle proměnné jsou ve vtipné Himmelstrandově dikci chápány jako „tlačítka“, jimiž by měl sociální praktik, rozuměj řídicí praktik, kauzálně manipulovat závisle proměnnou. Víme, že tento druh tzv. tvrdé sociologie, založené na modelovém zpracování dat, má v současné západní sociologii značnou prestiž. Řídicí praxe jí však ne dosti využívá. A Himmelstrand se pokouší tuto

skutečnost objasnit: je totiž obtížné nalézt takové nezávisle proměnné, pro něž by existoval „kompetentní manipulátor“ ve sféře řídicí praxe. Ukazuje to na konkrétním příkladě flukтуаčních sklonů jako závisle proměnné. Centrální orgány v současné řídicí hierarchii západních vyspělých států (jako například ministerstva práce apod.) jsou postaveny do role značně pasivního správce oblasti své kompetence. Vina je tedy — podle Himmelstranda — na straně praxe, která objektivně nemůže využívat výsledků sociologických interpretací multivariačních analýz. Himmelstrand v této souvislosti dodává, že v centrálně plánovaných ekonomikách jsou možnosti takového využití větší.

Nechme tyto závěry bez hlubšího komentáře, i když je nutné poznamenat, že i v modelech mnohonásobné regrese existují arbitrární momenty: jde především o výběr nezávislých proměnných. Souhlasíme však s Himmelstrandem, že architektura systému hospodářského a sociálního řízení je kardinálním faktorem intenzity aktivního vztahu sociologických poznatků a jejich využití v společenské praxi. Přitom pro platnost tohoto výroku není podstatné, použijeme-li modelu mnohonásobné regrese či nějakého jiného modelu. Těmito otázkami se však U. Himmelstrand dále nezabývá, ač by to nebylo neužitečné. Spíše jej zajímají některé etické a politické otázky tzv. kauzální manipulace jako jednoho z dominantních typů využití sociologických poznatků v řídicí praxi. Klade si — jistě inspirován analogiemi z oblasti přírodních a technických věd — otázku, zda poznatky manipulačně využitelné jsou eticky oprávněné. Zároveň se ptá, kdo je pak za jejich eventuální zneužití zodpovědný: zdali tvůrce či uživatel. Aniž by se snažil dát odpověď na tyto otázky, obrací pozornost na problém, zda praxe vůbec tyto zneužitelné poznatky žádá. Cituje v této souvislosti výsledky výzkumu holandského sociologa Marka van de Valla a jím vedeného kolektivu o politické odezvě sociologických výzkumů v oblasti sociální politiky regionálního a urbanistického plánování průmyslových a pracovních vztahů, sociální péče apod. Nezávislými proměnnými v něm jsou dva typy teoreticko-metodologických přístupů: tzv. „ideologické“ a „nomotetické“. Přitom ideologickými přístupy jsou rozuměny ty, které nepracují s tradičními — rozuměj západními — kategoriálními abstrakcemi, opírají se nikoliv o data, ale mají spíše sklon k „ideografii“ a jsou zpravidla prováděny vědci ze studované instituce či oblasti. Naproti tomu „nomotetické“ přístupy používají abstraktní sociologické koncepty, snaží se odkrývat zákonitosti vztahů mezi jevy a jsou tudíž daleko blíže multivariačním způsobům zpracování sociologických dat. Zpravidla jsou rovněž realizovány „zvnějšku“ dané instituce či oblasti. Himmelstrand informuje, že Vallův výzkum ukázal (mimoходом Vallův výzkum byl výrazně „nomotetického“ typu), že politická odezva „ideologických“ výzkumů je nesrovnatelně vyšší než „nomotetických“. Ponechme stranou hodnocení této jistě zajímavé, avšak tím problematičtější Vallovy výzkumné akce. V této souvislosti působí překvapivě, že Vall — jak dokládá Himmelstrand — si nekladal otázku, proč tento „ideologický“ přístup, sledující tradici „verstehen“, má o tolik významnější politický dopad. Himmelstrand v této souvislosti dodává, že politické kruhy zřejmě nežadají od současné sociologie určení manipulačních prostředků, ale ideologické zdůvodnění a „oslavu“ své vlastní činnosti. Dodali bychom v této souvislosti, že zřejmě Vall i Himmelstrand poněkud podcenili fakt, že současné politické kruhy se rekrutují spíše z řad „ideologů“ než „nomotetiků“. Přitom však je podstatný další fakt: totiž že není „ideologie“ jako „ideologie“, stejně jako není „nomotetika“ jako „nomotetika“. Himmelstrand jistě není nadšen touto politicko-praktickou prohrou „nomotetické“ sociologie. Zachovává však klid a klade si otázku poměru časové a věcné struktury tzv. vědeckých a ideologických momentů ve společenských vědách. Nechceme na tomto místě reprodukovat jeho úvahy již proto, že poměr vědy

a ideologie byl v historii našeho společenskovědního poznání nejednou předmětem zevrubných diskusí. Jenom jediná věc stojí za zmínku: Himmelstrand koneckonců dochází k závěru, že „nomotetika“ je vlastně „ideologie“ svého druhu. A k tomu snad není třeba nic dodávat. Bylo by však chybné tento bezesporu správný závěr vytrhávat z celkového kontextu Himmelstrandových úvah. Dospívá totiž „dále“: uvažuje vlastně o jakési „nomotetické“ a „ideologické“ ideologii, čehož — aby neporušil švédskou tradici — využívá pro hodnocení společenských věd na Západě a Východě. Řekli bychom s trochou ironie z pozic Severu. Na základě „pozoruhodných“ úvah dospívá k závěru, že „nomotetická“ ideologie Západu — po příslušném odideologizování či chceme-li zideologizování — by našla nejživnější půdu na Východě, a naopak „ideologická“ ideologie Východu by se po příslušné „ideologické plastice“ hodila nejlépe pro Západ. Záměrně jsme zkomprimovali Himmelstrandovy úvahy, které se zrny pravdivých postřehů obsahují přehršli poznávací a hodnotící hlušiny a které jsou přinejmenším příliš akademické. Protože sám autor je si této skutečnosti vědom, doporučuje jak „západním strukturálním funkcionalistům“, tak „východním marxistům“ trochu více eklecticismu(!), neboť tudy — tam i onde — vede cesta k těsnějšímu sepětí s praxí. Ponecháváme tento závěr vědomě bez komentáře.

Polemický dojem vyvolávají ty Himmelstrandovy úvahy, v nichž se z hlediska potřeb společenské praxe zamýšlí nad dnešními krizovými momenty kapitalistických společností a v souladu s koncepcí na Západě dosti běžnou dospívá k závěru, že příčinou současných krizových jevů není — jak tvrdí marxisté — chybnost kapitalistické ekonomiky, ale neúměrný stupeň demokracie. Podle Himmelstranda je nutné při diagnóze a terapii společenských krizí či dalších negativních jevů rozlišovat, zda se jedná o interní rys systému, či o externí vlivy. Byť toto rozlišení detailněji nespecifikuje, používá je při tvorbě otázky, zda je intervence státu vnitřní či vnější rysem kapitalistického systému, založeného na mechanismu trhu. V této souvislosti je pozoruhodné, jak jednoduše staví některé otázky. Tvrdí totiž, že marxistická kritika kapitalismu v jeho rozvinutých formách považuje státní intervence do tržní ekonomiky za interní rys kapitalistického společenského uspořádání, zatímco diagnostici a terapeuti buržoazních společenských věd je chápou jako externí negativní vliv, jehož „eliminace“ je prostředkem společenského ozdravení! Nechce se ani věřit věcné i historické naivitě uvedených soudů. Jestliže právě cílevědomá intervence státu vznikla jako keynesovská terapie vnitřních krizí kapitalistické ekonomiky, jako její nejúčinnější nástroj, ať již vnitřního či vnějšího původu, je důvod její aplikace dán především vnitřními rozpory kapitalismu. Jestliže se tento nástroj, či přesněji jeho aplikace, stává zdrojem nových problémů kapitalistické společnosti, řečeno Himmelstrandovými slovy — „onoho kapitalismu sociálního zabezpečení“ —, jsou to koneckonců především vnitřní rozpory kapitalistické společnosti, vedoucí k této metamorfóze užitečnosti daného nástroje. Situace je pochopitelně mnohem složitější a není možné ani účelné ji na tomto místě rozebírat. Faktem zůstává, že koncepce interních a externích momentů v příčinách negativních společenských jevů asi mnoho nepřinese pro dosažení vyššího sepětí sociologické teorie a společenské praxe, k čemuž nakonec v závěru svého výkladu dospívá vlastně i sám U. Himmelstrand.

S Himmelstrandem lze souhlasit v jeho zdůvodněné nedůvěře k tzv. růžovým sociologiím, které vše vnitřní považují za dokonalé a každé selhání vysvětlují „externím narušováním“. Tento růžový žánr sociologické práce a umění je na hony vzdálen potřebám společenské praxe a dříve nebo později je právě reálnou praxí diskvalifikován. Stejně jako „vnitřní“ růžovost sociologie odmítá

Himmelstrand i „černou externí“ kritiku, která podle jeho názoru ústí vždy do slepých uliček.

Co tedy staví jako pozitivní program? Je to stejně neuvěřitelné jako vlastně přirozené. V úvodu jeho úvah to zní zajímavě i sympaticky: potřebujeme spojit marxismus, systémovou teorii a matematiku! V zdůvodnění tohoto programu se však projevují vážné trhliny. Lze snad zčásti akceptovat myšlenky týkající se využívání matematiky a systémového přístupu, tj. zejména důraz na využití jazyka matematiky pro postižení složitosti sociálních jevů a na vřazení matematických metod do zpracování sociologických informací a teorie, právě tak jako na aplikaci systémového přístupu pro deskripci a explikaci stále se množících interdependencí vzájemných závislostí uvnitř sociálních objektů jako systému.

Velmi svérázná je však Himmelstrandova argumentace ve prospěch marxismu. Řekli jsme, že Himmelstrandův pozitivní vztah k marxismu je silně limitovaný. Na marxismu jej uchvacuje vlastně jediná věc, a to — jak bychom jednoduše řekli my — zákon nezbytného souladu rozvoje výrobních sil a charakteru výrobních vztahů. Příznačné však je, že Himmelstrand — v zájmu značné části nemarxistického publika — provádí „překlad“ tohoto ústředního principu marxisticko-leninské analýzy historického pohybu do řeči strukturálního funkcionalismu. Nechceme na tomto místě tento „překlad“ reprodukovat, je však povýtce krkolomný: kategorie výrobních vztahů se redukuje na problematiku kompetenčního dosahu řízení, který je užší než reálně existující následky určitých rozhodnutí apod. Jde v podstatě o příklad výkladu marxismu v řeči strukturálního funkcionalismu. Proto se celá Himmelstrandova doktrína o nutnosti spojit marxismus, systémový přístup a matematiku dostává pod velký otazník.

Himmelstrand se ve svém výkladu dotýká svérázným způsobem i některých globálních problémů soudobého světa a opět nezapře svůj švédský původ. Sympatické je jeho zanícené protiválečné stanovisko a snaha orientovat i sociologické poznání ve směru odvrácení válečných katastrof. Značně problematická však je analýza příčin rostoucího zbrojení v současném světě, která vyúsťuje v akademický a koneckonců naivní pacifismus.

Svérázný druh objektivního idealismu se objevuje i v programovém závěru jeho referátu, kde vedle požadavku „osvícenectví“ sociálních praktiků kladé požadavky na další rozvoj sociologie, která — jak známe již z dřívějších prací představitelů západní sociologie — musí hrát stále rozhodnější roli ve spravování společnosti, daleko větší než neoklasická ekonomie. Opět závěr, v němž lpí zrnko pravdivého postřehu, ale který nevyjadřuje složitost problematiky. Proto i heslo, které vtiskuje U. Himmelstrand na prapor současné světové sociologie — „Imaginační síla a intelektuální obezřetnost“ — stěží postihuje vnitřní rozvojovou orientaci sociologie v její třídně diferencované struktuře, jakož i její společenské zakotvení a poslání. Je spíše heslem sice upřímně míněného přesvědčení, avšak přesvědčení o nadřazení scientistního reformismu idealistického ražení.

Ve svém vystoupení podal U. Himmelstrand výkon završující jistě pozoruhodnou intelektuální snahu — sjednotit rozdílné přístupy. Výsledkem však je pouze to, že minimalizoval počet svých nepřátel. Přesto je však nutno ocenit, že z představitelů západní sociologie, kteří vystupovali na kongresu, byl nejlépe připraven.

Reprezentoval zde patrně v budoucnu sílící proud myšlenkové orientace západní sociologie, který bude jedním z hlavních aktérů ideologických forem třídních zápasů ve sféře společenských věd. Jde v podstatě — a jistě s určitým

nadsazením — o svérázný druh spojení evropského sociáldemokratismu s moderními výhonky pozitivistické orientace vědy anglosaského ražení.

Druhé plenární zasedání X. světového kongresu mělo skutečnou dominantu — jak to potvrdil i ohlas zejména mladých latinskoamerických studentů — ve vystoupení *prof. K. Momdžijana* ze SSSR. Tím pochopitelně nechceme podceňovat vystoupení dalších řečníků, například *F. Cardosa* z Brazílie a dalších.

K. Momdžijan na mnohem menší ploše — s určitým pozitivním oceněním některých momentů v základním referátě *U. Himmelstranda* — dokázal být mnohem aktuálnější, sdělnější a inspirativnější. Nejenže obrátil svoji pozornost k naléhavým problémům současného historického pohybu z pozic marxismu-leninismu, podal výstižný obraz ambicí světového imperialismu a jeho světovládných cílů, ve zkratce charakterizoval trpké zkušenosti zejména evropských národů z obou světových válek, odhalil absurditu pesimismu a nihilismu řady rozčarovaných západních vědců a ideologů, ale dokázal převahu dialektických přístupů v rozvoji sociologického poznání.

Dokázal, že je protilidské orientovat sociologické poznání jiným směrem než ve prospěch společenského pokroku, ve prospěch širokých lidových mas a jejich spravedlivého optimismu.

Nepodáváme na tomto místě detailnější informaci o *Momdžijanově* vystoupení, neboť jsme ji jednak použili v komentáři k vystoupení *Himmelstranda*, jednak je naší odborné sociologické veřejnosti přirozeně bližší a známější, neboť je v plném souladu se současnou rozvojovou orientací i naší sociologie.

Na žádném plenárním zasedání světového sociologického kongresu nenašla své místo militantní antisocialistická buržoazní ideologie, a to je pro tuto vrcholná sociologická fóra dnes již symptomatické.

* * *

Třetí plenární zasedání se týkalo globálních problémů (dva z přednesených referátů, *R. Richty* a *G. Gvišianiho*, jsou jako reprezentativní v plném znění otištěny v tomto čísle časopisu). Téma bylo zařazeno na program světového kongresu vlastně poprvé, a to z iniciativy vědců ze socialistických zemí. Lze jen doufat, že i tato skutečnost přispěje k daleko vyšší — a objektivně nezbytné — účasti sociologů na identifikaci a projektech řešení globálních problémů současného světového vývoje.

* * *

Avšak světový sociologický kongres není jen souhrnem plenárních zasedání, ale co do akcí bohatě strukturovaným jednáním. Podívejme se nyní — alespoň v krátkém výběrovém přehledu — na některé další referáty.

Řada příspěvků jihoamerických sociologů se zabývala celkovou *charakteristikou vývoje společnosti v zemích Latinské Ameriky*. Tak například *Juan Abugattas* z Peru poukázal na dva hlavní společenské procesy typické pro tuto oblast. Předně je to *masová migrace* směřující zejména ze zvláště chudých oblastí a z vesnic do větších center, kde hladovějící obyvatelstvo vidí možnost jakési obživy. S tím souvisejí procesy urbanizace.

Živým příkladem je v tomto směru samo *Mexico City*, kde se konal kongres a kde se počet obyvatel za posledních 5 let zvýšil z 12 miliónů na 15 a prognóza na rok 2020 zní na 31 miliónů obyvatel. Taková živelná migrace představuje nezvládnutelné problémy bytové (prudký růst slumů na předměstích), hygienické a zdravotní (v jedné chatrči bez jakéhokoli sociálního zařízení žijí rodiny s 10—15 dětmi), dopravní (hlavní třída v *Mexico City* má 80 km), nemluvě již o pracovních příležitostech (v době konání kongresu bylo v zemi 40 % práce schopného obyvatelstva nezaměstnáno. Přitom více než 50 % obyvatel je

negramotných). Jak nevzpomenout v této situaci na socialistickou Kubu, která už negramotnost od revoluce zcela odstranila. Jen vyslovení jména této země vyvolává v sálech dlouhý potlesk.

J. Abugattas však věnoval ve svém referátu hlavní pozornost jinému jevu, a to *problému starých lidí*. Prokazoval růst opuštěnosti a beznaděje s růstem věku. Tyto symptomy jsou na pozadí výše uvedených skutečností nesporné, jejich řešení ovšem není věcí psychologických metod, jak autor naznačuje, nýbrž sociálně ekonomických přeměn. K takovému poznání autor zatím nedospěl.

Sociologové *Velasco Ocampo*, *Olvera Martinez* a *Pineda Jordan* předložili referát *Sociální konflikt v metropoli: Příklad Mexika*. Zabývali se v něm sociální patologií velkých měst. V Mexico City byly sice přijaty určité preventivní programy, zejména proti alkoholismu, pro kontrolu porodnosti a pro orientaci vývoje mládeže. Jejich účinnost je však zatím velmi omezená. Přitom sílí procesy alienace, dehumanizace prostředí, vytvářejí se nová konfliktní centra. Za nejvážnější degenerační procesy považují autoři oslabování funkce rodiny. I oni však zatím vidí hlavní příčinu nikoli ve společenském řádu, nýbrž pouze v přehluštění obyvatelstva.

V jiných referátech se mexičtí sociologové specializovali na *problémy mládeže*. Ukazovali například, že nejtěžší zde dopadá nezaměstnanost právě na mladé lidi. Mladý člověk — říká sociolog *J. A. Perez Islas* — musí mít mnohem vyšší vzdělání, aby měl šanci získat pozici, kterou dosud zaujímá starý pracovník se vzděláním podstatně nižším. Zejména těžká je situace mladých děvčat. Ta hledají zaměstnání již od 12 let. Dosud jsou nejčastěji zaměstnávána v zemědělství a ve službách, teprve v posledních letech se otevírají určité možnosti i v oblasti duševní práce.

Těžká situace mládeže vede k vytváření band mladistvých (v Mexico City bandy *Panchitos*, *Unida Kiss* aj.). Už jejich existence, jak tvrdí sociolog *P. Cabañaz Diaz*, je kritikou politiky státu i důkazem slabosti státní moci. V této souvislosti je nutno připomenout, že v Mexiku je počet státních policistů mnohem nižší než počet soukromých policistů u bank, velkoobchodů apod.

Řada jihoamerických sociologů se zabývala problémem *domácké práce*, typické zejména pro ženy. Brazílský sociolog *Neuma Aguiar* založil svůj referát na rozboru obsáhlé literatury věnované tomuto tématu a ukázal, že „jde vlastně o skrytou nezaměstnanost a další rezervní armádu kapitalistického trhu práce“.

R. Briceño — *Leon* z Venezuely se zabýval *třídním bojem v rozvojových zemích vyvážejících naftu* a ukázal na nutnost teoretického vyjasnění vztahu vykořisťovaných k vlastnímu státu a nadnárodním monopolům, nemá-li dojít k nesprávné orientaci celého boje. Jde o to, že monopolní kapitál formuluje ideologickou přesmyčku, když razí hesla o „naftovém bohatství naší země“, ježhož těžbě je třeba podříditi vše. Diskrétně se totiž nemluví o tom, že z tohoto bohatství zdaleka neplynou zisky všem „v naší zemi“, že vedle skutečného bohatství místní buržoazie jsou zde zároveň milióny nezaměstnaných a nepředstavitelná chudoba venkova. Sociolog *J. V. Moore* předložil v tomto směru velmi průkazný referát s názvem *Studie agro-rybářských komunit ve Venezuele*. V něm prokázal, že v zemi se již dlouhá léta v zájmu nadnárodních monopolů omezuje zemědělská výroba, celá ekonomika se jednostranně orientuje jen na naftu tak, jak to vyžadují americké zájmy, vyjadřované nadnárodními monopoly. A výsledek? 78 % potravin musí Venezuela dovážet. Nafta se tak stává vlastně nástrojem neslýchaného ovládnutí země zahraničním kapitálem, novou formou vytváření monokulturních „banánových“ republik. Venezuelský sociolog se vši vážností ve svém referátu poukázal na to, že takovou politikou je v jeho zemi ohrožen přímo život a další vývoj společnosti.

Tento bezohledný poměr k ekonomice zemí třetího světa je typický pro imperialistické státy vůbec a USA zvláště. Například brazilský sociolog E. S. *Bus-telo* dal svému referátu příznačný název *Ekonomkracie nebo sociální rozvoj?* Bezohledné prosazování zájmů cizích monopolů je na úkor lidu rozvojových zemí. Sociální politika vždy prohrává v boji se zisky zahraničních firem. Proto autor doslova píše: „Sociální plánování má klíčovou úlohu ve veřejném sektoru. To by měla uvážit každá politika i politici.“

Stejně vyznívala i argumentace indického sociologa D. N. *Dhanagara*, věnovaná *agrární reformě* v Indii. Autor sám charakterizoval její průběh jako typický pro celý třetí svět. Po pečlivém rozboru statistických materiálů ukázal, že přes veškeré reformy, prováděné pod dohledem kapitalistů, je výsledkem dále rostoucí koncentrace půdy v rukou nemnohých a neustálá proletarizace vesničanů. Takto — podle jeho slov — dopadá tzv. „zelená revoluce“ v zemích třetího světa.

Jednou z nejpálčivějších otázek třetího světa, která také měla velmi četnou frekvenci v referátech kongresu, byla sociální pozice žen, zejména problémy jejich zaměstnanosti a v této souvislosti i vzdělání. Jde o tak vážné a často až tragické problémy, že jim věnovaly pozornost nejen socioložky z jihoamerických, afrických a asijských zemí, ale i z Kanady, skandinávských zemí, USA, Rakouska, Francie a dalších. Referáty poukazovaly zejména na to, že je-li problém nezaměstnanosti, nigramotnosti, hladu atd. v zemích třetího světa vážný problém vůbec, je zvláště vážný u žen, zejména u mladých žen. Rakouská socioložka *Luisa Dittrichová* v referátě *Situace žen v Latinské Americe* poukázala na to, že vzdělání je v přímém vztahu k příslušnosti ke třídě a že možnost zaměstnání závisí na vzdělání. Australský sociolog M. *Presdee* v referátě *Neviditelné dívky* uvedl, že v červenci 1981 bylo ve věkové skupině 15—19 let v Austrálii nezaměstnáno 50 100 chlapců, avšak 66 800 dívek. Socioložka R. M. *Nyonyin Tono* z Kenye uvedla, že v její zemi nigramotnost nejtěživěji zasahuje dívky, tím i jejich možnost zaměstnání je mizivá, a dospěla k závěru, že je třeba zajistit ženám nejen vzdělání, avšak i právo na vlastnictví(!). Žádný z těchto sociologů není marxistou, avšak tvrdí životní podmínky, v nichž žijí a realizují své výzkumy, je empiricky vede po cestě, kterou kdysi charakterizoval Engels, když řekl, že dialektika není v podstatě ničím jiným než vidět svět tak, jak vypadá ve skutečnosti. Sociologové v rozvojových zemích jsou vedeni životem k tomu, že i jejich empirické výzkumy, aniž by si kladli vyšší teoretické cíle, zachytí-li poctivě skutečnost, zachycují objektivní dialektiku společenského pohybu. Je přirozené, že tato empirická pozice nestačí. Třetí svět nutně potřebuje *teorii* a sám po ní volá. Filipinský sociolog L. A. *Costa Pinto* konstatoval, „že je třeba překonat stadium živelnosti, že teze o nepotřebě teorie, která jen zdržuje v boji, se prověřila jako nesprávná: vždyť po této cestě se dojde k mnoha porážkám, po nichž však se prý hned aktivizuje armáda a církev. Je tedy nezbytné zapojit do řešení problémů Jižní Ameriky vědu a získat inteligenci“.

Jihoamerická sociologie se přirozeně zabývala širokým okruhem problémů, které nelze všechny prezentovat v jedné stati. Tak například mexický sociolog G. *Fayardo Ortiz* předložil zajímavý referát o *systému lékařské péče* v 16 zemích Jižní Ameriky. Vedle soukromé praxe, která je běžná, avšak pro široké masy chudých nedosažitelná (v této souvislosti bylo zajímavé slyšet informaci o nezaměstnaných internistech) — převládá prý zdravotní péče státní. Ta se ovšem týká jen zaměstnaných, což prakticky znamená, že velmi široký okruh obyvatel je bez lékařské péče vůbec.

Pozoruhodný byl i referát americké socioložky M. D. *Hugginsové*, která se věnovala teorii i empirickým *výzkumům zločinů* ve třetím světě a dospěla k zá-

věru, že zaostalost třetího světa závisí na průmyslově rozvinutých zemích, které zde čerpají suroviny a nedostatečně investují, monopolně určují ceny atd.: „Ekonomiky třetího světa jsou podřízeny potřebám cizího kapitálu. Tatáž struktura závislosti, která zvětšuje zaostalost třetího světa, zodpovídá i za většinu zločinů zde spáchaných.“

V jihoamerické sociologii zaujímá široký prostor *sociolinguistika*. Řeší řadu složitých problémů, jako integrace společnosti v jedné zemi a vyučování jednomu oficiálnímu jazyku, který by mohl překonat někdy neuvěřitelné množství dialektů a zajistil celostátní komunikaci. Souvisí i s bojem proti nadvládě „američtiny“, která je řečí monopolů a je nenáviděná zejména mládeží. Pozoruhodné jsou i pokusy obnovit řeč Mayů, rozvíjet kulturu indiánských kmenů atd. Sociologie si všímá i lidových divadel, průvodů, oslav, náboženských procesí, kde všude se uplatňuje lidová kultura, často vědomě protiamerická a „protihollywoodská“, jak ji prosazuje televize.

Hlavní pozornost je ovšem věnována *tiživým důsledkům ekonomické podřízenosti americkému kapitálu* a odrazu této podřízenosti v sociální dynamice rozvojových zemí, zvláště těžké pozici mládeže a žen, a dále tiživé negramotnosti.

Faktem je, že jihoamerická sociologie — a věda vůbec — alespoň živelně hledá cestu k marxismu. I tuto skutečnost by měla naše marxistická sociologie promyslet a nabízenou ruku přijmout.

* * *

Posuzujeme-li produkci sociologie ve vyspělých průmyslových zemích, tak jak byla prezentována na X. světovém sociologickém kongresu, znovu se ukáže, že největší počet přihlášených referátů směřoval do oblasti *Sociolinguistiky*. Důvodů je několik:

1. Rozvíjející se *procesy vědeckotechnické revoluce* (která zvýrazňuje úlohu umělých jazyků, vede ke komplikovanosti sociálních vazeb, a tudíž i rostoucí úloze komunikačních cest) a *větší hustota internacionálních styků* (obchodních, výrobních, ale i politických a kulturních) volá po jazykové racionalizaci.
2. *Národně osvobozenécké hnutí* má velmi silnou jazykovou stránku: snaha osamostatnit se od koloniálních mocností i v celé oblasti nadstavby, interpretovat vlastní osvobozenou společnost, umožnit kulturní vyžití nesčetným menšinám — na druhé straně existující mnohočetné vazby na koloniální mocnost, která v zemi kdysi zahajovala industrializaci a s níž je nezbytné dále komunikovat —, to vše vede k systematickému zájmu i průmyslově rozvinutých zemí o komunikační systémy v původních koloniích a snahu nadále se ekonomicky udržet ve výhodných exportních pozicích.
3. Existuje ovšem i třetí faktor, oživující intenzivní práci v oblasti sociolinguistiky. Buržoazní sociologie se právě zde snaží udržet se na *pozicích weberské čisté vědy*, stát *nad třídním bojem* a mimo něj způsobem, který v praxi předvádějí již po dlouhá léta některé jazykové ústavy v Holandsku a jenž by se dal parafrázovat větou: Necht' kolem nás jsou bouře, plameny — my zabývat se budem zájmeny.

Takový postoj uplatňovali ovšem i někteří sociologové z jiných tematických oblastí, než je sociolinguistika. Tak například *Jaen Hassin* z Izraele věnoval svůj referát problému *Řízení aut lidmi bez řidičského průkazu v Izraeli*. Faktem je, že od kongresu ke kongresu je tato výrazně, programově neangažovaná sociologie na ústupu. Právě na X. světovém kongresu se objevily už referáty explicitně věnované otázkám boje za mír. *Pamela Roby* z USA nazvala například svůj referát *Výchova pro mír* a ukázala v něm, že pod rouškou nutného

utajení se lidem zabraňuje vědět, co by je čekalo v příští válce. Sociologové jsou naopak povinni učinit tyto informace věcí společenského povědomí. Sociolog *J. Käkönen* z Finska ve svém referátě uvedl, že od r. 1945 proběhlo již 160 válek — ne náhodou právě v těch rozvojových zemích, kde jsou strategické suroviny, které kapitalistické země tak cílevědomě hledají. Socioložka *L. Inowlockinová* z NSR analyzovala nárůst *nacistických nálad mezi mládeží v NSR*. Chtějí oživit ideologii dědů a přetvořit dějiny pro sebe. Kanadští sociologové *K. Yonasson* a *F. Chalk* věnovali svůj referát *typologii genocidy*, jejíž frekvence v dějinách prý hrůzně narůstá. Sociální psychologové *J. F. Manning* a *L. H. Ingraham* zveřejnili psychologické autopsie předdžovaných amerických vojáků, u nichž zkoumali příčiny *narkomanie* vedoucí k smrti. *J. Taylor* z Velké Británie provedl sociální analýzu třídních a rasových nepokojů v zemi, největších od krize v letech 1929—33 a svůj referát nazval *typicky Nepokoje v Británii v létě 1981 — rekviem státu blahobytu*. Italský sociolog *R. Vacca* upozornil, že *riziko nukleární války* je dnes tak velké, že společnost žije ve stavu permanentního strachu. Lidé mají pocit neřiditelnosti sociálních procesů. Sociologové se musí angažovat v opačném směru — ukázat lidem možnost a nutnost vzít věci společnosti do svých rukou, řídit svůj osud. Takové přístupy byly u sociologů z průmyslově rozvinutých zemí daleko častější a typičtější formou než snahy přechkat na indiferentním ostrůvku zjevnou sociální bouři v současné společnosti.

Mezi procesy, které naléhají na průmyslově rozvinuté země se stále větší intenzitou a jimž proto i západní sociologové musí věnovat stále větší pozornost, patří nepochybně procesy probíhající na pólu práce: důsledky vědeckotechnické revoluce v zaměstnanosti, v práci žen, ve využívání laciné pracovní síly gastarbeiterů, ve zmrazení trhu práce pro mládež vycházející ze škol atd.

Americké socioložky M. Dikenová a *S. Jonasová* v referátě *Změny v mezinárodní dělbě práce* ukázaly, že monopoly dnes vyhledávají místa s nízkou úrovní mezd, ať je to kdekoli na světě. To vede k maximalizaci zisků a k těmto strukturálním změnám:

1. veliké výrobní kapacity se přesouvají do periferních oblastí (například Hongkong, Jižní Amerika, Bangladéš);
2. do nejrozvinutějších kapitalistických zemí se vsává laciná pracovní síla odjinud (NSR — Turci; USA — Mexičané);
3. v rozvinutých kapitalistických zemích jsou dnes nejvykořisťovanější: a) emigranti, b) národnostní menšiny a rasově podřízené skupiny, c) ženy a mládež;
4. velký kapitál zneužívá postavení těchto skupin a gastarbeitřů k tlaku na vlastní dělníky: jestliže se nedokáží spojit, zorganizovat a bránit, jsou jejich mzdy koneckonců stlačeny na úroveň periferních pracovníků.

Ačkoli obě citované americké socioložky nemají nic společného s marxismem, přece je jejich výzkum přímo exemplární ukázkou Marxem přesně popsaných procesů probíhajících na trhu práce a Leninových tezích o imperialismu.

Jiný americký sociolog doplňuje výše uvedenou analýzu dílčím konkrétním průzkumem ve dvou podnicích (*L. Grundberg: Produktivita práce a bezpečnost dělníků: vzájemná závislost*). Zjistil totiž, že v jedné americké továrně je při stejné výrobě a při stejné technické bázi nižší produktivita práce než v sousední. Výzkum ukázal, že dělníci v továrně, kde byla míra vykořisťování nižší, byli lépe organizováni, měli silnější odbory a prokazatelně vedli dlouholetý boj s podnikateli.

W. Woodworth z USA dokonce v referátě nazvaném *Kolektivní síla a osvobození práce* popisuje šest amerických továren prostorově rozložených „od po-

břeží k pobřeží“, s různým výrobním programem (elektropodnik, balení potravin, automobilová výroba, sklo, ve velikosti od 300 do 2000 zaměstnanců), kde se dělníci pokusili převzít moc a vzít tyto podniky do vlastnictví. Autor tyto pokusy studoval jako „metodu osvobození dělníků“.

Buržoazie ovšem takové ojedinělé pokusy snadno likviduje. Avšak desítky jiných referátů na tyto skutečnosti vrhají další a nové světlo. Tak například americký sociolog *P. Moen* připravil referát *Nezaměstnanost, sociální politika a rodiny, předpověď na léta 80*. Ukazuje, že v r. 1975 charakterizovala situaci a) krátká nezaměstnanost, b) možnost najít jiné zaměstnání, c) podpora v nezaměstnanosti. V osmdesátých letech však v USA už tvrdě dolehla opatření Reagana, který zrušil dětem svačiny ve školách, zredukoval invalidní důchody, dokonce i pro raněné z války, snížil výdaje na školství, na penze atd. Reálná je prý tato prognóza: Periody nezaměstnanosti se budou prodlužovat, budou zasazeny základní cíle rodiny [například možnost dát děti studovat], dojde k větší ztrátě kontroly vlastního života (nejasno, co „s námi bude“). Autor přirovnává situaci k třicátým letům v USA!

Proto se oči sociologů obracejí k jevům, které by mohly přispět k řešení živé situace: k otázkám dělnické participace, dělnické demokracie. *Ch. Derber, W. Schwartz, USA*, v referátu *K teorii dělnické participace* hovoří o četných projektech zapojení dělníků do řízení. Od Taylora je to prý zřetelný pohyb k systému „budovanému na *relativní* dělnické autonomii a *omezené* [podtrhl J. K.] demokratické organizaci“. Autoři kritizují s přesvědčením Taylora, že prý skutečně nedokázal spojit dělníka s firmou. Ale co tyto „nové systémy“? K tomu píší doslova: „Dělnická dezintegrace přivedla autory (rozumí se nových systémů účasti dělníků na řízení kapitalistických firem — J. K.) k těmto projektům ..., ale nový systém přináší nové rozpory, vyvolané novým očekáváním dělníků pokud jde o demokracii v dílnách.“ Prostě — nebezpečí se skrývá v tom, že dělníci mají tendenci tu demokracii vzít vážně!

A tak raději jiná řešení, méně nebezpečná: *P. R. Blyton* z Velké Británie v referátu *Průmyslová demokracie a růst úspor práce* píše: „Vůči základnímu procesu vysoké a pokračující nezaměstnanosti ve většině západních zemí lze prokázat růst projektů úspor práce jakožto východiska k dodatečným místům ... předčasný důchod, likvidace přesčasů, zavádění neúplného pracovního týdne, povinné dovolené, zkracování pracovního dne.“

Takový program — program vypořádání kvalifikované práce, program plýtvání společenskou energií, tedy projekty, jak nechat ležet ladem co nejvíce kvalifikovaných rukou a hlav, to věru sotva představuje optimistickou perspektivu pro rozvinuté kapitalistické země a jejich občany. Nejvíce ovšem pro ty občany, kteří ukončili mnoholeté studium, vyučili se, chtěli by začít život: *Bezvýchodná generace* nazval svůj referát rakouský sociolog *J. Hartman* a ukázal v něm, že u mládeže je v západních zemích 2—3X větší míra nezaměstnanosti než u dospělých. Pro věkovou kategorii 16—18 let prý prakticky vůbec neexistuje pracovní příležitost. Přitom mládeži se tato situace vysvětluje takto: a) Jde o důsledek technického rozvoje. b) Společnost se po druhé světové válce již stabilizovala, pracovní trh se nasytil. c) Odbory nastolily politiku „close shop“ — tj. zavřených dílen. Oč jde? Kapitalisté zavádějí novou techniku a mohli by například propustit 50 % zaměstnanců. Odbory jdou do boje — výsledkem je kompromis. Kapitalista slíbí ponechat v práci ty, kteří jsou dnes zaměstnání, ale příštích 10 let nepřijmout jediného „nového zaměstnance“. Odbory podepíší tuto „close shop“ doložku, staří pracují až do dne důchodu, vše se zdá logické a v pořádku — jenže zatím jim dorostou děti a „mládež“ je náhle zbytečná.

Není divu, že rakouský sociolog, zcela bezradný, jak pozitivně věc řešit, formuluje pouze tuto prognózu: „Nastávající desetiletí bude charakterizovat vzrůst neklidu a politického boje mládeže.“

Tato hluboká skepse, pokud jde o řešení nezaměstnanosti, převažuje v celé buržoazní sociologii. Jeden volá po větším vzdělání, jiný naopak po menším. Jeden žádá „vytvoření alternativního hnutí“ mládeže, aniž by věděl, co sám chce. Italský sociolog *B. E. Hill* například vidí nezaměstnanost jako celosvětový jev „bez možnosti zahlédnout její konec“. Západoněmecký sociolog *M. Brusten* sice nesouhlasí s jednoduchou tezí o vazbě zločinnosti mládeže na nezaměstnanost — ale sám moudře umí poradit jen větší docenění psychologických faktorů zločinnosti.

Nepřímým důkazem, jak a co tíží západní sociology práce, je i sekundární analýza amerického sociologa *H. R. Halla* *Teoretické trendy a aplikabilita sociologie práce a zaměstnání*. Autor provedl analýzu statí a článků ve dvou hlavních časopisech orientovaných na sociologii práce v USA a ve Francii, a to v období od r. 1976 do r. 1982, a zjistil, že nejčtenější byly články a statí věnované: a) pracovní mobilitě, b) statusu pracovníka, c) problematice mezd a příjmů.

Naproti tomu došlo ke snížení zájmu o profesiografickou problematiku a — odbory. Avšak přímo prudký vzrůst frekvence měla problematika a) zaměstnanosti žen, b) uspokojení člověka z práce, c) životního způsobu. Zajímavé jsou i údaje, které z amerického pramene citoval na kongresu bulharský sociolog *Ch. Kjuranov*: Američtí dělníci byli tázáni, které faktory je v práci uspokojují.

Nejméně:

1. řízení kapitalistickou firmou
2. technický dozor
3. mzdy
4. vztah nadřízeného
5. pracovní podmínky

Nejlépe:

1. vlastní pracovní výsledky (kolik ještě udělám)
2. zažít pocit uspokojení z práce
3. charakter práce (zajímavá, tvůrčí)
4. odpovědnost, jež je jim svěřena.

Neuspokojení, jak je zřejmé, přichází od společnosti, uspokojení ze sféry subjektu.

Kde jsou dnes, v době vyhraňující se ekonomické krize, ona tvrzení metod human relations o „člověku sociálním“ a „sociálně psychologickém“?

Bulharský sociolog správně před celým auditoriem mohl konstatovat: „Dnešní krize v kapitalistických zemích je i krizí metod human relations.“ A neozval se jediný hlas nesouhlasu, ani z lavic amerických sociologů.

* * *

Věnujme závěrem několik poznámek referátům, které se na kongresu výslovně orientovaly na *prognózování důsledků vědeckotechnické revoluce i na úkoly sociologie a sociologů v příštích letech*.

Nutno říci, že byla přihlášena řada referátů o sociálních indikátorech, o prognostice jako teorii a metodě, o aplikaci matematického modelování v sociální prognostice atd., a to z těch zemí, kde objektivní nutnost *řídít a předvídat sociální procesy* inspiruje stále širší pozornost — ze zemí socialistických. Řada

sovětských sociologů, avšak i sociologů maďarských, bulharských a sociologů z NDR takové referáty přihlásila. Jejich zaměření většinou známe z překladů u nás nebo přímo z originálních prací, jako například práce sovětského sociologa *Bestuževa-Lady*, *V. Dobrijanova* z BLR a jiných. *R. Andorka* z MLR informoval o pracích na systému sociálních indikátorů, který probíhá v rámci RVHP. *K. Balasz* z MLR nazval svůj referát *Věda na trh* a ukazoval, že v socialistické ekonomice musí být podniky všestranně vedeny k aplikaci nejnovějších vědeckých poznatků. Věda je dnes nejvlastnější dlouhodobý zájem průmyslu.

Pokud jde o západní sociology, nutno říci, že jde v tomto směru o frontu značně roztržštěnou. Věnují na jedné straně pozornost prognózování závažných důsledků automatizace, robotizace a komputerizace, na druhé dílčí, až zcela kuriózním jevům.

Italský sociolog *M. Alessi* v referátě *Plánování sociálního blahobytu* uvádí, že pro léta 1945—65 byla typická víra, že prostý růst produkce vyřeší sociální problémy. Tato víra je dnes všeobecně opouštěna. Obecně se pocituje nutnost vypracovat sociální indikátory a zkoumat kvalitu života.

Zajímavý názor obsahuje referát amerického sociologa *R. Andersona* *Obsah nové technologie komputerů v USA*. Autor uvádí, že v NSR jsou počítače obvykle řazeny do kategorie tzv. „job-killers“, tedy likvidátorů pracovních míst. V USA prý je tomu jinak. Zde byly zaváděny již dávno dříve, lidé si na ně zvykli jako na předmět osobní potřeby. Nicméně vytvářejí druhotné potíže. K jejich výrobě se — obdobně jako v textilu — soustřeďuje ženská pracovní síla a i zde je nejméně placená. Autor tedy dále označuje komputery za pole „sociálního konfliktu“, za faktor, který obecně snižuje kvalitu pracovní síly. Řešení vidí v ještě větší personalizaci komputerů.

Pozornost vyvolal i referát kanadského sociologa *Ch. Halaryho* *Krise a průmysloví roboti*. Autor v něm poukazuje na skutečnost, že smyslem jejich zavádění je přirozeně růst produktivity práce. Avšak — sociologa zajímají zejména sociální důsledky. Projevují se především tlakem na nekvalifikovanou práci, kterou nahrazují. Vytvářejí zároveň nutnost reorganizace celého výrobního prostoru. Odhory jsou tak v kapitalistickém systému postaveny před dilema: buď se hledí bránit zavádění robotů (a tím zakládat perspektivní nezaměstnanost, neboť taková politika povede ke ztrátě konkurenční schopnosti vlastního průmyslu s tím, který robotizaci provede), nebo instalaci robotů přijmout a výsledkem bude bezprostřední nezaměstnanost (podle autora dílčí a krátkodobá). Jestliže je robot strašákem v průmyslově rozvinutých zemích, potom je prý přímo hrozbou pro třetí svět.

Je dobře si povšimnout, jak autor je zcela neschopen vystoupit ve svých úvahách z kapitalistických výrobních vztahů. Že by mohla existovat varianta zavádění robotů tak, aby osvobodily dělníky od těžké práce, aniž by je odsuzovaly k nezaměstnanosti (lidé budou moci přejít k jiné, zajímavější práci či ke zkrácení pracovní doby), to je pro autora neznámý svět.

Socioložka *F. Haugová* z NSR ve svém referátě *Krise řemeslníků* uveřejňuje výsledky rozsáhlých výzkumů v 64 továrnách 30 odvětví v NSR, které probíhaly 9 let. Základní závěr vyjadřuje větou, že automatizace je synonymem pro snižování kvalifikace práce. Vědeckotechnický pokrok prý vede zákonitě ke snižování kultury práce. Zatímco dělníci řemeslné kvalifikace byli prý dříve jádrem dělnické třídy, dnes sami pocítují svou devalvací. V odpovědích prý uváděli, že jejich práce se zženštila. Autorka potom rozebírá klady těchto procesů (například vyrovnání práce mužů a žen) i zápory (upadá prý autorita mužů, a to i v rodině). Vedle zajímavých údajů obsahuje referát i silné psychologizování problematiky.

Již na IX. světovém sociologickém kongresu a ve zvýšené míře na X. se sociologové věnovali *analýzám a prognózám změn v oblasti duševní práce*, především v dynamice sociální skupiny tzv. bílých límečků. Italský sociolog E. Invernizzi v referátě *Vývoj a organizace kancelářské práce a politické i odborářské chování „bílých límečků“* informuje o svých výzkumech 1100 respondentů u 6 velikých firem. Předně upozorňuje na postupné stírání rozdílů mezi „modrými“ a „bílými“ límečky. Tato nevědecká terminologie obvykle zakrývá reálný proces proletarizace úředníků. Dále ukazuje proces, který nazval „mizení individualismu“ u úředníků. Jeho výsledkem je, že se prý stávají pragmatičtější a mizí u nich tradiční odpor k třídnímu boji. Tytéž procesy potvrzuje i kanadský sociolog S. G. Lowe, který navíc upozorňuje na neustálou feminizaci kancelářské práce. Známým autorem v tomto směru je západoněmecký sociolog S. Detlef z NSR. V referátu *Změny v práci úředníků a odborovém chování zaměstnanců* uvádí výsledky široce založených výzkumů v severoněmeckých velikých podnicích. Ukazuje, že se zde postupně snižuje kvalifikace administrativních pracovníků. Zároveň však dochází k přetrhání jejich obvyklých mobilních cest. Zejména starší zaměstnanci cítí ohrožení dosavadních jistot. Naproti tomu se lze v rostoucí míře setkávat s úřednictvem ve stávkách a demonstracích. Se vzrůstající ekonomickou krizí sílí jejich odborová organizovanost. Prostě — vyspělé kapitalistické země mají důvod analyzovat řadu vážných sociálních jevů současnosti — a snad ještě větší důvod snažit se prognózovat jejich vývoj. „Na rozdíl od běžného mínění“ — čteme v referátu dánského sociologa B. Jakobsona — „byly ve vysoce rozvinutých zemích zjištěny vážné sociální defekty, jako alienace, izolace individua, rozbití rodinného života, stress, hodnotová krize, zvěcnění života, emotivní prázdnota a nešťastnost, rezignace a opuštěnost i pocity beznaděje pro budoucnost.“

Nebude snad vědeckotechnická revoluce řešit alespoň krizi třetího světa, když už komplikuje krizové stavy průmyslově vyspělých zemí? Sociologové rozvojového světa nemají tento optimismus. S. Soemardjan z Indonézie nazývá sice svůj referát velmi nadějně *Technologie jako hlavní iniciátor sociálních změn*, avšak konstatuje, že veliké technologické změny po druhé světové válce sice ve všech částech světa přinesly i velké změny sociální, ale často měly spíše neočekávané negativní důsledky. Tak například zavedení kontraceptivních prostředků, o němž se doufalo, že povede ke kontrole porodnosti, vyvolalo sexuální revoluci a zlehčení instituce manželství. Tranzistorová rádia vtáhla do informačních sfér celé oblasti — ale neodstranila v nich bídu. A těžko dohlédnout, co způsobí masové zavedení komputerů. Třetí svět, uvádí autor v závěru, musí čelit rychlým technologickým změnám, které dovedou i dezorganizovat, jak dokazuje například živelná urbanizace v rozvojových zemích.

* * *

X. světový kongres ukázal, že sociologové objektivně nemohou stát stranou stále vážnějších sociálních procesů. I někteří západní sociologové vyslovují programový cíl, že se sociolog má stát „sociálním architektem“.

Tento tlak společenských rozporů je v současné době tak silný, že i jeden z nejpravděpodobnějších sociologů, francouzský profesor A. Touraine, sestoupil o stupínek ze své tolik let proklamované pozice „čisté vědy“ a neangažované sociologie. Na závěrečném plénu X. světového kongresu v Mexico City prohlásil, že naivní objektivismus je v sociologii neudržitelný.

Mimořádný ohlas měl na závěrečném zasedání projev pokrokového brazilského vědce F. Cardosa, který se stal novým *prezidentem Mezinárodní sociologické asociace* na příští období.

Americký profesor *Smelser* upozornil na význam *přesné definice základních pojmů*, které vymezovaly tematiku kongresu: *sociologická teorie, sociální praxe, sociální výzkum*.

Člen korespondent *A. T. Rjabuškin*, vedoucí sovětské delegace, informoval o rozvoji sociologické práce v SSSR, která se úzce váže na potřeby řízení, plánování a prognózování vývoje sovětské společnosti. Zvláštní pozornost věnoval významu sociálního plánování ve všech rovinách — podnikové, odvětvové i regionální. Výslovně podtrhl potřeby dalšího rozpracování teorie pracovního kolektivu a metod jeho řízení. Právem potom prohlásil, že problémy sociálního řízení se stávají stále významnějším polem působnosti sociologie ve všech socialistických zemích.

Jestliže je to typické pro sociologii a řízení v socialistických zemích, zdá se být na druhé straně symptomatické, že sociologové vyspělých západních zemí považují za stále méně možné obhajovat manažerskou sociologii, která byla po druhé světové válce refrénem řady publikací a také kongresů. Jde v podstatě o tvrzení, že vědeckotechnická revoluce sama vysune vlastníky výrobních prostředků z řízení ekonomiky, neboť jí již nejsou s to rozumět a řídit ji — a tím samočinně prý dochází k manažerské revoluci.

Na X. světovém sociologickém kongresu se touto teorií zabýval pouze jediný referát, a to švédského sociologa *A. Broströma* — *Ztracená moc vlastnictví a manažerská revoluce*. Autor se sice snažil být apologetem této teorie, přesto však nemohl ukončit referát jinak než konstatováním elistujícího „konfliktu mezi zájmy manažerů a vlastníků“ a zejména zjištěním, že „právo a vůle soukromých vlastníků dosud zakládá rozhodování většiny firem“.

. . .

X. světový sociologický kongres přímo i nepřímo potvrdil správnost marxistického přístupu k řešení společenských problémů, marxistické teorie, k níž se upírá stále širší zájem nejen sociologů z rozvojových zemí, nýbrž i těch sociologů, kteří mají odvahu pohledět do tváře reálných konfliktů společnosti rozvinutých kapitalistických zemí, v nichž rozvoj výrobních sil v podmínkách vědeckotechnické revoluce klade se stále větší naléhavostí otázku řešení i výrobních vztahů.

Celé toto číslo Sociologického časopisu je vyhrazeno pro příspěvky (zejména našich autorů) prezentované na X. světovém sociologickém kongresu.

Globální problémy současnosti a rozvoj vědy a techniky

RADOVAN RICHTA

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Rychlý [a často rozporuplný] postup soudobé vědeckotechnické revoluce a rostoucí aktivita širokých mas na historické scéně urychlují změny ve všech oblastech materiálního a duchovního života lidí a přetváří činný vztah člověka k přírodě ve složitý dynamický a celosvětově propojený proces, charakterizovaný stále těsnější vzájemnou závislostí jednotlivých zemí a regionů. Vznikají nové druhy problémů, které se rozvíjejí do světových rozměrů a za určitých okolností a společenských podmínek mohou dostat komplexní *globální* podobu.

Současná globální problematika se nevynořila naráz a historicky neočekávaně jako fatální důsledek nezvládnutelné moci moderní vědy a techniky; vznikla jako zákonitý produkt celého komplexu sociálně ekonomického vývoje lidské společnosti, jako následek objektivně postupující internacionalizace společenských procesů, vyostřované společenskými podmínkami současného zápasu mezi silami současnosti a minulosti a zároveň ovšem i jako výsledek prudkého, nadějného, ale nejednou jednostranného postupu vědy a techniky. Z tohoto hlediska ztrácí smysl snahy obsáhnout globální problémy pevným a jednou provždy platným výčtem. Od dob, kdy byly učiněny první pokusy o zpracování světových globálních modelů, nachází stále širší podporu myšlenka, že globálního charakteru nabývá každý problém, který má „životně důležitý význam pro celé lidstvo a jehož konstruktivní řešení vyžaduje spolupráci všech nebo většiny národů světa“ [Gvišiani 1981 : 101].

Právě takovou povahu mají dnes problémy války a míru, zastavení závodů ve zbrojení, vytvoření spravedlivého mezinárodního ekonomického řádu, problémy ekologické, potravinové, energetické, demografické: a takovou povahu získává ovšem postupně celá řada problémů dalších.

Dnešní zřetelná tendence k *rozzrůstání* globálních problémů je spjata mimo jiné s tou skutečností, že v současné fázi rozvoje vědeckotechnické revoluce, jež nebývale násobí přetvářecí možnosti a síly člověka vůči přírodě, přestává být hlavní otázkou vztahu člověka k přírodě ovládnutí toho či onoho úseku přírody člověkem a na první místo vystupuje úkol *cílevědomého ovládnutí a řízení celého procesu osvojování přírody společností v zájmu všeobecného rozvoje člověka*. Globální problémy se tak rozzrůstají jako výraz kvalitativně nové situace ve vývoji společnosti a v procesu výměny látek mezi společností a přírodou; jako výraz objektivní potřeby principiálně přebudovat ty formy vzájemného působení člověka a přírody, které vyrostly na historické půdě kapitalistických výrobních poměrů a byly charakterizovány — z praktické stránky — přístupem k přírodě jako k čistě vnějšmu objektu, oddělenému od společnosti, člověka a podřízenému jeho moci prostřednictvím techniky; po teoretické stránce pak koncepcí vyjádřenou pojetím člověka jako „pána a vlastníka přírody“ či heslem „vlády člověka nad světem“.

Kapitalistický společenský systém založil vývoj civilizace na „systému všeobecného využívání přírodních a lidských vlastností“ [Marx 1974 : 17], kde zároveň „tou měrou, jak si lidstvo podrobuje přírodu, stává se člověk otrokem druhých lidí“ [Marx—Engels 1962 : 30]. Čím víc se realizoval tento typ „vlády nad přírodou“, tím víc vystupovala na povrch jeho omezená, protikladná povaha. A tím více se stávalo jasným, že společenská základna vytvořená kapita-

lismem není s to zabezpečit řešení problémů, jež přináší rozvoj soudobé civilizace. Množí se nejen hrozivé sociální efekty způsobu tohoto uplatnění vědy a techniky, ale narůstá i vědomí hluboké a nerozlučné souvislosti mezi přetvářením přírody na jedné straně a povahou společnosti a vývojem člověka na straně druhé. Dekáda pokusů o výzkum globální problematiky neobyčejně přispěla k významnému poznatku, že cesta k nalezení a zejména pak praktickému prosazení nového cílevědomého a racionálního přístupu k přírodě a k řešení globálních problémů světa vede nevyhnutelně přes *ovládání vlastního ze-společenštění*, tj. přes vytvoření nové společenské základny, schopné poskytnout podmínky pro společenský rozvoj všech lidí. Tak se prokazuje hluboká vnitřní spojitost podmínek nejrozvinutější přeměny přírody ve vědeckotechnické revoluci a nejpodstatnější společenské revoluce všech dob — přechodu od kapitalismu k socialismu a komunismu.

Novou, vyšší dynamiku výrobních sil spojenou s vědeckotechnickou revolucí a s ní i potřebu nového poměru k přírodě a nového přístupu k řešení globální problematiky může dnes zvládnout jen společenský systém, který je s to cílevědomě řídit vývoj společnosti a člověka, tedy *formovat subjektivní síly přeměny přírody a světa*.

Stejně tak se začíná v posledních letech měnit poměr k vědě. Oproti nekritické euforii technokratismu v šedesátých letech a oproti hlasům romantických kritiků vědy, které jsme slyšeli na počátku sedmdesátých let a které spatřovaly hlavní úkol ve zpomalení či zastavení vědeckého a technického rozvoje se stále více začíná chápat, že životním zájmem společnosti je rozvíjet vědu a techniku v *nových rozměrech*, které umožňují zachytit celý komplex přetváření světa a rozvoje společnosti — jeho výrobní, technické i společenské aspekty. Čím větší jsou úspěchy přírodních a technických věd, tím naléhavějšími se stávají úkoly v oblasti společenských věd, spojené s potřebou zabezpečit v celém systému vědy předstih v rozpracování otázek všeobecného rozvoje společnosti a člověka. Na pozadí úkolů, s nimiž je spjata současná úroveň přetváření přírody, a zároveň i nároků, které na vědu klade růst jejích funkcí v životě společnosti, zvláště pak vyniká význam dosažení hlubší jednoty přírodních, technických a společenských věd a na tomto základě integrace celého komplexu vědeckého poznání. Počátky tohoto procesu lze spatřovat již v rozvoji spolupráce mezi přírodními, technickými a společenskými obory, podmíněné komplexním charakterem problémů vytyčovaných soudobými potřebami společenského vývoje — zejména těch, které jsou spjaty s řízením společenských procesů globální povahy.

Ačkoli za poslední léta hodně zesílilo zmíněné povědomí vzájemné těsné závislosti procesů přetváření přírody a rozvoje společnosti, hloubka a šíře teoretické analýzy i reálná účinnost závěrů, které z ní vyplývají, jsou velmi nestejnorodé. Velká část početné západní odborné literatury zasvěcené těmto otázkám zůstává stále bezradná nad zvládnutím tohoto tématu a spokojuje se jednotlivými dílčími závěry, v nichž se hlavní problém zužuje či nakonec zcela vytrácí. A přestože myšlenka o neadekvátnosti sociální základny provází mnoho analýz globální problematiky, jen někteří autoři mají odvalu vyvodit všeobecný závěr, že pouze hluboká a komplexní strukturní společenská změna může otevřít cestu k účinnému řešení globálních problémů.

Mnoho prací, které odvážně odhalují hloubku globálních problémů současnosti, zůstává stát před otázkou, které sociální síly jsou odpovědné za nebezpečí rozevírání těchto problémů a které naopak jsou s to garantovat jejich řešení. Prvá otázka zůstává obvykle vůbec bez odpovědi; druhá je řešena nejprotikladnějšími způsoby. Někteří (mezi nimi např. A. Peccei) jak známo

kladli původně naděje do společného úsilí osvěcených kapitánů kapitalistického byznysu a s nimi spjatých politiků. Jiní (jako např. Jay W. Forrester či Donella H. Meadows) [Forrester 1982; Meadows 1982] si postupně uvědomují, že od této vrstvy lze stěží očekávat účinnou iniciativu při řešení globální problematiky a volají proto po základní změně společenských hodnot, jež by zcela obrátila poměr všeobecné veřejnosti (nestrukturovaného souhrnu soukromých jednotlivců) ke globální problematice; reálná historická zkušenost nabádá však ke skepsi, pokud jde o efekt tak všeobecných výzev, orientovaných k blíže nestrukturovanému souhrnu lidí. Jiní konečně (např. tým Bariloche) [Kaplan 1974] — znechucení krátkozrakostí a egoismem vedoucích politických a hospodářských struktur průmyslově rozvinutých zemí Západu, spoléhají pouze na „ponížené a utlačené“ tohoto světa, především rozvojových zemí.

Ve skutečnosti všechny tyto přístupy představují jen *zúžený popis některých empirických fází* globální problematiky, za nimiž se skrývá mnohem hlubší sociologická realita. Vždyť zvládnutí takových globálních problémů, jako je zachování míru, zabezpečení potravin a důstojných životních podmínek pro všechny obyvatele světa, ochrana životního prostředí, orientace vědeckotechnického rozvoje na konstruktivní cíle a potřeby člověka atd. — to vše je objektivně *v zájmu obrovské většiny společnosti* — dělníků, rolníků, inteligence i dalších sociálních skupin (a v některých aspektech dokonce i určitých buržoazních vrstev). Stamiliónům pracujících lidí na celé naší planetě přitom nechybí vůle k široké mezinárodní spolupráci na tomto díle. Jak to, že řešení těchto problémů není tedy snadnou záležitostí, že naráží na nemalé obtíže? Máme-li skutečně odpovědět na tuto otázku, je třeba si uvědomit především to, že globální problémy jsou ve skutečnosti zasazeny do reálných sociálních struktur dnešního světa, jež koneckonců podmiňují činnost možných subjektivních sil. Opomíjet tyto struktury znamená nebrat v úvahu skutečnou sociologickou problematiku. Není náhodné, že právě sociologické základy jsou ve většině dosud připravených globálních modelů rozpracovány nejméně, že závěry a doporučení těchto modelů nejsou podloženy adekvátní koncepcí *změn ve společenských podmínkách*, jež by je přesadila z oblasti často subjektivistických představ na půdu sociální reality.

V podmínkách vědeckotechnické revoluce nabývá postupně stále více zásahů do životních podmínek člověka globální povahu proto, že musí být posuzováno v celém proudu současných i budoucích změn společenského života. V buržoazních koncepcích, které vytrhují postup vědy a techniky z jeho historických sociálních pohybových forem a nejsou proto s to rozpoznat skutečné zdroje globálních problémů v reálné dialektice vědeckotechnických a sociálních změn, se zákonitě mísí chmurné předpovědi budoucnosti s beznadělností, pokud jde o konkrétní návrhy na odvrácení možných globálních krizí a katastrof. Je naopak velkou zásluhou marxismu-leninismu, historického materialismu, že vytvořil základnu, jež umožňuje „všestranně analyzovat globální problémy a nalézt jejich místo v reálném kontextu vývoje přírody, společnosti i jejich vzájemného vztahu“ [Zagladin 1978 : 50; Globaľnyje 1981].

Řada analýz, jež zpracovaly společenské vědy v socialistických zemích, už dostatečně prokázala, že klíčovou rolí při řešení globálních problémů hrají *společenské vztahy — zájmy*, jež se ve společnosti uplatňují. U zdroje zostření dnešních globálních problémů leží nepochybně skutečnost, že postup vědeckotechnické revoluce ve značné části světa nenachází adekvátní pohybovou formu ve společenských poměrech a pod tlakem specifických sociálních zájmů velmi úzkých tříd plodí vážné disproporce ve výměně látek mezi přírodou a společností a v ekonomickém a sociálním vývoji lidstva. Ukažme to na užším pří-

kladu: Jaké sociální zájmy rozhodují v současné době o skutečné orientaci vědeckotechnického pokroku, kterému bývá v pohledu, nedohlédajícím ke společenským kořenům povrchového dění, připisována téměř mytická role při vzniku globální problematiky? Vědeckotechnický rozvoj neprobíhá přece ve vzduchoprázdnu; jeho orientace není určena pouze vnitřní logikou poznání. Ani vliv různých vědeckých týmů, expertů a poradců na nejvyšších úrovních, na něž se tak často poukazuje, (1) není dnes ani zdaleka ve velké části světa rozhodující. Spíše je tomu naopak: věda na Západě tradičně byla a ještě dnes bohužel ve vysoké míře je volky nevolky zapřahována — a zároveň s tím ovšem ve svém vývoji deformována — do služeb zcela mimovědeckých zájmů určitých úzkých sociálních tříd, jež vlastní příslušné výrobní a jiné hmotné prostředky. Právě sem musíme koncentrovat sociologickou analýzu.

Zřejmě tu existují tři sociální zdroje znepokojujících jevů, jež spolu úzce souvisejí a mají vlastně společný základ. V historické posloupnosti bychom je mohli vymezit takto:

Za prvé: dlouhodobě, už celou epochu trvá ve velké části světa masové podřizování vědeckotechnického rozvoje zájmům kapitálového zisku — bez ohledu na zájem celé společnosti a často i proti zájmu společnosti.

Je to koneckonců *ziskový zájem* kapitánů největších kapitalistických firem, který v průmyslově vyspělých zemích na Západě rozhoduje — přinejmenším od konce minulého století — o alokaci většiny výzkumných zdrojů, a tím i o těžištích vědeckého rozvoje v průmyslu, ale z velké části i na univerzitách. „Je to věk — jak si trpce postěžoval ve své autobiografii N. Wiener — v němž ziskový motiv rozbujel, často skutečně až k vyloučení všech ostatních motivů. Hodnota idejí pro společnost je odhadována v dolarech a centech, ale dolary a centy jsou prchavou měnou ve srovnání s hodnotou nových idejí. Objev, který může vyžadovat 50 let než vede k nové praxi, má jen minimální naději...“ A tak se stromem poznání, v němž se jako v sekvojí po tisíciletí akumuluje lidský um, je to v této společnosti jako s veškerým bohatstvím: „Ve světě založeném na zisku jsme nuceni exploatovat jej jako doly a nechávat pro budoucnost pustiny“ [Wiener 1964 : 361 : 362].

Zůstává například historickou skutečností, že kapitalismus svou ziskovou motivací za celá desítky let své vyzrálé existence nerozvinul a účinně neuplatnil ekologickou teorii; že stále zřetelněji zanechává nerozvinutou řadu oblastí společenských věd, čímž blokuje velké rezervy dalšího společenského vývoje; že postupně stále tíživěji deformuje i běh vědeckotechnické revoluce a vyvolává těžké chronické hypertrofie určitých praktických, k bezprostřednímu užítku orientovaných, technických a manipulátorských stránek v rozvoji vědy na úkor jiných, jejichž rozvoj a uplatnění by mohly pomoci řešit potřeby miliónů lidí.

Za druhé: Výrazně deformující účinky — jež leží v základech vážných globálních problémů dneška — má využití vědy a techniky jako nástroje monopolismu a neokolonialismu. V podmínkách vědeckotechnické revoluce se stal technický předstih dokonce převládajícím prostředkem petrifikace nerovnosti mezi rozvinutými metropolemi kapitálu a rozvojovým světem. Energetická krize, která v sedmdesátých letech překvapila ekonomiku kapitalistických zemí, mohla vzniknout jen v podmínkách, kdy se zvláště americké monopoly celá desítky let vrhaly na exploataci laciné ropy rozvojových zemí (jejíž cena byla

(1) L. Zuckerman — nepochybná autorita v otázkách vědecké expertízy na Západě — nedávno napsal, že skutečný vliv vědeckých poradců na využití vědy v této společnosti je minimální. Doložil, že všichni dosavadní poradci amerických prezidentů pro vědu pokládali pokusy o další zdokonalování zbraní hromadného ničení, jakož i úsilí získat převahu na tomto poli za naprosto nesmyslné. A přesto tyto pokusy v USA 30 let stále pokračovaly a ještě zesilují [Zuckerman 1980].

spojena s vykořisťováním a zbídačováním pracujících těchto zemí). Dlouhodobě — přes všechna upozorňování a varování vědců — zanedbávala například vědní politika USA rozvoj výzkumu v oblastech rozhodujících pro získání nových energetických zdrojů: neměla valný zájem o solární energii, o energii biomasy ani o energii jaderné syntézy. „Energetická krize“ — přiznal H. Brooks — „se stala krizí částečně v důsledku naší neschopnosti nahromadit poznatky, jež by mohly být využity, když se mezinárodní politické ovzduší změnilo“ [Brooks 1978]. Bylo by možné uvádět dlouhé řady takových příkladů, kdy malé skupiny lidí, ovládající monopoly, vzhledem k svým zájmům v rozvojovém světě(2) brzdí rozvoj perspektivně životně důležitých článků vědy, které pak nutně selhávají v době, kdy přišel jejich čas; tak dochází k obtížným disproporcím a slepým uličkám v běhu vědeckotechnické revoluce, k vážným narušením vztahů mezi člověkem a přírodou, k rozevírání nových globálních problémů.

Třetím zdrojem deformací v rozvoji a společenském využití vědy a techniky, který rychle vyrůstá v nejzhoubnější formu devastace těchto mohutných společenských sil a vyhrocování globálních problémů, je jejich *masové zavlékání do válečných příprav*. Pravda, od svého vzniku v celé epoše kapitalismu byla moderní věda takto využívána. Avšak v polovině našeho století dostalo toto podřízení vědy militaristickým cílům novou kvalitu. Prakticky vzato, největší část státních prostředků pro vědu je od poloviny století absorbována tímto způsobem. Vojensko-průmyslový komplex USA, nejrozvinutější kapitalistické země, která v padesátých letech disponovala téměř polovinou vědců a techniků ve výzkumu ve světě a ještě v šedesátých letech vynakládala většinu světových výdajů na vědu, prosazuje rok od roku další vojenské výzkumné programy a už více než 3 desetiletí udává tón při zneužívání vědy pro závody ve zbrojení. Svými ohromnými vojenskými výdaji nutně ovlivnil všeobecnou situaci ve vědě; donutil mnoho zemí světa k převodu prostředků pro výzkumné programy na vojenské účely.(3) Lze odhadnout, že z celkové sumy světových nákladů na vědu za posledních třicet let byla takto asi jedna třetina — tj. několik set miliard dolarů — vynaložena na vojenský výzkum nebo výzkum sloužící tak či onak válečným přípravám — přičemž nesporný primát v tomto směru drží USA. Mohutná tvořivá síla společnosti byla tak z velké části proměněna přímo v destruktivní sílu. Vzhledem k výši uvedených částek, která je nesrovnatelná s jakýmkoli civilním výzkumným projektem, lze jen s dávkou fantazie vypočítat, čeho všeho mohlo lidstvo dosáhnout na poli zápasu s nemocí, zabezpečení výživy, výzkumu nových zdrojů energie, sociálních a ekologických problémů atd. Avšak zcela bez fantazie je možno říci, že kdyby nebylo její militarizace, musela by věda za poslední desetiletí už dávno vydat řadu dalších pro život člověka principiálních objevů — často právě těch, jejichž nedostatek neúměrně zvyšuje riziko využívání jiných vymožeností vědeckotechnické revoluce a vyvolává problémy globální povahy.

Jestliže odečteme výzkumné kapacity, jejichž společenský efekt byl v posledních třiceti letech pohlcen militarizací, jakož i výzkumné kapacity, jejichž společenský význam byl decimován jednostrannou orientací na zisk hrstky monopolistů — zbude jen část z celosvětových vědeckovýzkumných kapacit, o nichž lze říci, že byly bezprostředně orientovány k zabezpečení mírových potřeb

(2) Přinutili vědu, aby sloužila zájmům, vrtochům a prestiži bohatých a mocných. Umožnili určitým skupinám lidí zmocnit se všech výhod, bez ohledu na ostatní i na budoucí generace [Peccei 1977:23].

(3) „Současný stav vědy a techniky... je mnohem víc ovlivňován a deformován — americkými vojenskými potřebami než kterýmkoli jiným faktorem“ [Gode-ment 1978].

společnosti. Neoddiskutovatelnou skutečností je, že mimořádný podíl na této části rozvoje vědy má socialistická společnost — především pak SSSR.

Lze se při uvedené struktuře vědeckých a technických aktivit divit, že dosa-
vadní vědeckotechnický rozvoj ve svých výsledcích nesplňuje očekávání sta-
milionů lidí této planety? Že porůznu vyvolává nedůvěru, odpor a strach? Že
mění a často dokonce prohlubuje globální problémy?

Je zřejmé, že to není věda, která dnes rozhodujícím způsobem ovlivňuje sku-
tečnou společenskou užitečnost výzkumu a která vyvolává vážné přerwy
a slepé uličky v běhu vědeckotechnické revoluce. Je to kapitalismus jako spo-
lečenský systém, jeho monopolistická špička, a především jeho vojensko-
průmyslový komplex, které svým tlakem deformují vědeckotechnický rozvoj
a devastují jeho společenskou efektivnost.

V podmínkách, kdy se daří mírumilovným silám dosáhnout určitého zmírnění
mezinárodního napětí a snížení úrovně militarizace vědy, kdy sílí proud spo-
lečensky užitečných vědeckotechnických inovací ze socialistických zemí, kdy se
pod tlakem veřejnosti prosazuje i na Západě určitá reorientace výzkumu na
ekologické, zdravotní či dokonce sociální cíle — jako tomu bylo v první polo-
vině sedmdesátých let — zesilují ve vědě a technice společensky prospěšné
impulsy.

Problém, před nímž stojíme, uvažujeme-li o příčinách překvapujících nesnází
při úsilí o řešení globálních problémů, spočívá v tom, že kapitalismus během
celé své historické působnosti nebyl a není ani dnes s to konstituovat *spo-
lečnost jako subjekt* schopný zákonitě prosadit dlouhodobé celospolečenské zájmy
do řízení společnosti. Podřizuje vědeckotechnický rozvoj stejně jako přístup
ke globálním problémům svým *úzkým nespolečenským zájmům*, svému pojetí
„efektivnosti“ — odvozené z kapitálových zisků či ze strategie militaristů, usi-
lujících o dosažení vojenské převahy. To může ovšem v současném světě být
jen přímou cestou k degeneraci vědy a techniky v nástroj zkázy civilizace.

Řešení globálních problémů a vytváření dlouhodobých perspektiv vývoje lid-
ské společnosti je proto v podmínkách vědeckotechnické revoluce hluboce
spjato s existencí společnosti, v níž nerozhodují zájmy kapitálu a vojensko-
průmyslového komplexu, tj. socialistické společnosti, v níž dostávají plné
slovo *celospolečenské* zájmy a která se chová uvědoměle k zákonitému procesu
své reprodukce. Teprve s reálným socialismem přichází ke slovu společnost,
v níž formy lidské součinnosti přestávají působit jako lidem vnější, živelné a
všeovládající moci a mění se v ovládané, stále více cílevědomě společností
uplatňované prostředky sociálního vývoje.

Zároveň s tímto obratem ve vztahu k výsledkům své společenské aktivity
přináší socialistická společnost též zásadně nový prvek do celého procesu pře-
tváření světa a přeměny přírody. Když kapitalismus prosadil do vývoje civili-
zace systém „všeobecné exploatace přírodních i lidských vlastností“, nepochybně
tím splnil určité historické civilizační poslání: příroda přestala být uznávána
jako moc pro sebe a stala se pro člověka využívaným souborem předmětů. Ale
to zároveň znamenalo bezohledný živelný nápor na přírodu, který krok za
krokem rozrušoval rovnováhu ve výměně látek mezi společností a přírodou.
„Dobývání“ a „podmaňování“ přírody se ukázalo jen druhou stránkou podrobo-
vání a vykořisťování člověka. K zastavení tohoto hrozivého vývoje bylo právě
zapotřebí nové společnosti, v níž je odstraněno vykořisťování a lidé se „poprvé
stávají uvědomělými, skutečnými pány přírody, protože a tím že se stávají
pány svého zespolečenštění“ [Marx—Engels 1966 : 280].

Hluboká změna, kterou přináší tento obrat, záleží v tom, že na místo živelné-
ného náporu na ovládnutí a zužitkování dalších úseků přírody — dosazuje so-

cialistická společnost cílevědomé *ovládání a řízení celého procesu osvojování a využívání přírody společností* a ve prospěch celé společnosti. Právě to je objektivní nárok, který přináší současný stupeň civilizačního vývoje. Otevírá se tak nová dimenze ve výměně látek mezi společností a přírodou, totiž, hospodaření s osvojenou přírodou jako s „vlastním tělem“ společnosti, člověka. Socialistická společnost toho může dosáhnout především proto, že se opírá o sociální sílu — dělnickou třídu ve svazku s ostatními pracujícími —, která překonává dosavadní založení společenského vývoje na partikulárním nespolečenském zájmu, která je s to rozšiřovat hranice subjektu řízení na *celou společnost*, přivádět k aktivní účasti na civilizačním rozvoji celou masu pracujících a konstituovat tak společnost bez třídních antagonismů jako *jednající subjekt*. Proto socialistické společenství vystupuje dnes stále intenzivněji jako iniciátor zásadního řešení řady globálních problémů, spojených s plánovitým osvojováním přírody, s mírovým využíváním přírodního bohatství planety, s velkými projekty k likvidaci hladu a bídy ve světě atd.

Nejzřetelněji se to projevuje v souvislosti s otázkou *zachování míru a vyloučení válek ze života společnosti*. Tato otázka se vyostřila jako prvý a nejobtížnější globální problém současnosti. Boj za mír, za mírové soužití, za širokou mezinárodní spolupráci je nepostradatelnou podmínkou pro uskutečnění alespoň minimálních kroků k řízení společenských procesů v mezinárodním měřítku, pro něž dozrály materiální předpoklady, a bez nichž nelze překonat dnešní kritické stadium, v němž řada globálních problémů hrozí přejít do akutního krizového stavu. Jestliže v sedmdesátých letech pod vlivem zmírnění mezinárodního napětí, odporu západní veřejnosti a tlaku rozvojových zemí došlo v kapitalistických zemích k určitému přeskupení priorit a k posílení státní podpory pro řešení ekologických a sociálních problémů, pak osmdesátá léta začala ve znamení náporu v opačném směru, který hrozí nejen anulovat těžce dobyté pozitivní výsledky, ale zároveň posunout nastupující krizový stav, pokud jde o hloubku globálních problémů, přes hranici únosnosti. Kroky učiněné administrativou USA naznačují, že v osmdesátých letech velká většina státních výdajů na vědu a nejméně polovina všech prostředků vynakládaných na vědu v USA připadne na militarizaci. Vzhledem k vysokému podílu USA na celosvětovém rozpočtu vědy i k odezvě, kterou tyto kroky ve světě nutně vyvolávají, hrozí nebezpečí, že stále větší část prostředků vynakládaných ve světovém měřítku na vědu bude určena na destruktivní cíle. V době nástupu revoluce v molekulární biologii, genetice, biochemii atd. vzniká další nebezpečí, že postupně i bioinženýrství se stane nástrojem militarizace a bude následovat osud fyziky a technických věd — snad s ještě hrůznějšími následky.

Zkušenosti z boje za mír den ze dne zřetelněji ukazují, že úspěšné řešení velkých, globálních problémů nynějšího světa je bytostně spjata nejen s existencí ucelené teorie společenského vývoje, o níž je možné opřít strategickou koncepci dlouhodobého ovlivňování sociálních procesů, ale především s vnitřní vazbou na *společenské síly*, jež v důsledku svého postavení, v souladu se zákonitostmi historického vývoje mohou reálně ovlivňovat, modifikovat a měnit ty sociální struktury (a jimi podmíněné zájmy), které vyvolávají a vyostřují současnou globální problematiku. Takovou silou je dělnická třída — zákonitý nositel a průkopník skutečně všelidských zájmů a cílů v naší epoše. Odtud spojenectví sil *reálného socialismu*, hnutí *pracujících* rozvinutých kapitalistických zemí a *národně osvobozeneckých sil* rozvojového světa. Na tomto základě se vytváří stále širší fronta boje za účinné řešení globálních problémů — tak jak to odpovídá dlouhodobým zájmům obrovské většiny obyvatel planety.

Zkušenosti z minulého desetiletí ukazují, že v době, kdy byla ve světě proražena suverénní moc kapitálového zisku a kolonialismu, kdy žádný monopol

уж не může spoléhat na své výlučné světové panství, kdy i možnosti nejsilnějšího vojenskoprůmyslového komplexu imperialismu dostaly své hranice, mohou široké lidové síly koordinovaným postupem uplatnit svůj zájem a vytvořit *reálnou sociální základnu* pro zvládnutí globálních problémů současnosti.

Sociologická analýza, věrná skutečně vědeckému přístupu, musí ovšem zároveň upozornit, že *jen sjednocená aktivita* těchto sil může zabránit překročení tragické uzlové čáry, k níž dnes tlačí svět reakční představitelé vojensko-průmyslového komplexu imperialismu. Může účinně vystoupit na obranu míru i budoucího života lidstva a může skutečně prosadit řešení globálních problémů současné civilizace.

Citovaná literatura

- Brooks, H.: *Can Science be Redirected?* Příspěvek pro konferenci Social Assessment of Science. Bielefeld 1978.
- Forrester, J. W.: *Global Modelling Revisited*. Futures 14, 1982, No. 2, April.
- Globální problémy současnosti: *naučný i sociální aspekt*. Moskva, Nauka 1981.
- Godement, R.: *Aux sources du modèle scientifique américain*. La Pensée 1978, No. 201.
- Gvišiani, D. M.: *Nauka i globální problémy současnosti*. Voprosy filosofii 1981, No. 3.
- Kaplan, M.: *Toward an Alternative World Model: The Socio-Political Dimensions*. Bariloché 1974.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“, sv. II*. Praha, Svoboda 1974.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 12*, Praha, SNPL 1962; *sv. 20*. Praha, Svoboda 1966.
- Meadows, D. H.: *Lessons From Global Modelling and Modellers*. Futures (14), 1982, No. 2, April.
- Peccei, A.: *The Human Quality*. Oxford Press 1977.
- Wiener, N.: *I Am a Mathematician. The Later Life of a Prodigy*. Cambridge, Mass., The M. I. T. Press 1964.
- Zagladin, V. — Frolov, I.: *Globální problémy současnosti a komunisté*. Otázky míru a socialismu 1978, No. 3.
- Zuckerman, L.: *Science Advisers and Scientific Advisers*. Proceedings of the American Philosophical Society 1980, 124, No. 4.

Резюме

Р. Рихта: Глобальные проблемы современности и развитие науки и техники

Глобальные проблемы — вопросы войны и мира, прекращения гонки вооружений, создания справедливого экономического порядка, экологические, продовольственные, энергетические, демографические и другие проблемы возникли как закономерный продукт всего социально-экономического развития человеческого общества, углубляющейся интернационализации общественных процессов, происходящей в условиях острой борьбы между социализмом и капитализмом, и как результат бурного, но зачастую одностороннего развития науки и техники.

Отчетливая тенденция к нарастанию глобальных проблем связана с тем фактом, что главным вопросом перестает быть овладение тем или другим участком природы со стороны человека, а на первое место выступает задача целенаправленного овладения и управления всем процессом освоения природы обществом в интересах всеобщего развития человека.

Капитализм построил свое развитие на таком типе использования природных и человеческих свойств, который вместе с подчинением природы приносил подчинение одних людей другим. Становится все более ясным, что эта узкая общественная база не в состоянии решать проблемы современной цивилизации.

Очевидно существуют три социальных источника обострения настоятельных глобальных проблем современности. Это прежде всего тот факт, что в большой части мира научно-техническое развитие продолжает подчиняться интересам капиталистической прибыли. Затем это деформация общественного применения науки и техники как орудия монополизма и неокOLONиализма. Третьим источником является массовое вовлечение науки и техники в подготовку войны.

Социалистическое общество, опираясь на социальную силу — рабочий класс в союзе с остальными трудящимися — которая ликвидирует партикулярные интересы как основу общественного развития, создает необходимые благоприятные предпосылки для целенаправленного овладения и управления всем процессом осваивания и использования природы со стороны общества и на благо всего общества. Поэтому содружество социалистических стран все более интенсивно выступает в роли инициатора принципиального решения целого ряда глобальных проблем.

Наиболее отчетливо это проявляется в связи с вопросом сохранения мира и исключения войн из жизни общества. Опыт борьбы за мир говорит о том, что существуют общественные силы — реальный социализм, трудящиеся развитых капиталистических стран и национально-освободительное движение развивающегося мира — которые могут своими координированными действиями создать реальную социальную базу для решения глобальных проблем современности.

Лишь объединенная активность этих сил может воспрепятствовать осуществлению антигуманных замыслов военно-промышленного комплекса империализма, лишь она может эффективно выступить в защиту мира и будущей жизни человечества.

Summary

R. Richta: Global Problems of The Present and the Development of Science and Technology

Global problems — issues of war and peace, cessation of the armament race, creation of a righteous economic order, ecological, food, power, demographic and other problems have arisen as a lawful product of the whole socio-economic development of human society — of the increasing internationalization of social processes taking place under the conditions of a fierce struggle between socialism and capitalism, and also in consequence of a tempestuous but frequently onesided progress of science and technology.

The evident tendency of global problems to expand is in connection with the fact that man's mastery over this or that part of nature stops being the essential point at issue: primary importance is attached to the task of a global-directed mastery and control of the entire process of the appropriation of nature by society in the interest of man's general development.

The underlying principle of the development of capitalism is the exploitation of natural and human qualities of a kind which, hand in hand with the mastery of nature, has brought about the subjection of some people to others. The deficiency of this narrow social basis in solving the problems called forth by modern civilization is coming out with increasing clarity.

Three social sources seem to stimulate the unfolding of urgent global problems of our time. They involve first of all the continuing subjection of scientific and technological development to the interests of capital gain in a great part of the world. Secondly it is the deformation of the social application of science and technology as an instrument of monopolism and neocolonialism. The mass introduction of science and technology into war preparations represents the third source.

The socialist society, supported by a social force — the working class in union with other working people — eliminating the hitherto prevailing foundation of social development on particular interest, is creating favourable preconditions necessary for a purposeful mastery and control of the entire process of mastering nature by society and in the interest of the whole society. This is also why the socialist community comports itself with increasing intensity as an initiator of fundamental solutions concerning a number of global problems.

This comes out most clearly in connection with the problem of preserving peace and excluding wars from the life of society. The experience gained in the struggle for peace reveals the existence of social forces — real socialism, the working people of advanced capitalist countries and the national-liberation movement in developing countries — capable of forming, by coordinated action, a real social basis for mastering the global problems of our time.

Only the unified activity of the forces referred to above can prevent the enforcement of antihuman aims pursued by the military-industrial complex of imperialism, and take effective measures to defend peace and the future life of mankind.

Současná etapa historického vývoje lidstva je charakterizována vznikem řady problémů celosvětového rázu, které mají životně důležitý význam pro všechny země a národy. Je zcela jasné, že řešení těchto problémů není možné osamocenými snahami jednotlivých, třeba i z ekonomického hlediska nejrozvinutějších států. Právě proto se tyto problémy nazývají globálními. Hledáním cest jejich řešení se zabývají tisíce vědeckých pracovníků a rovněž společenství a státní činitelé na celém světě. Osud budoucích pokolení závisí do značné míry na tom, jaké cesty dalšího vývoje si zvolí národy jednotlivých zemí a lidstvo jako celek, a především pak na tom, jak rychle se obyvatelstvo naší planety zbaví hrůz válek, hladu a těžkých nemocí, aby nakonec vytvořilo podmínky pro svobodný harmonický vývoj všech národů, skoncovalo s vykořisťováním a nerovností a dosáhlo racionální součinnosti s okolním přírodním prostředím.

Globální problematika představuje výzvu adresovanou moderní vědě — celému komplexu přírodních a společenských věd. Tato problematika — díky svému rozsahu, vzájemnému prolínání jednotlivých problémů i podmíněnosti jak objektivními, tak i subjektivními faktory — musí být zkoumána komplexně, musí se na ní podílet různé vědy. Při výzkumu současných problémů globálního vývoje hrají vedoucí úlohu společenské vědy, mezi nimi sociologie. Právě tyto vědy mohou vyzbrojit pokrokové síly teorií schopnou nejen objasňovat příčiny a podstatu rozporů sociálního (a zejména vědeckotechnického) pokroku, nýbrž i ukázat hlavní směry uvědomělé a cílevědomé činnosti národů a států, odpovídající skutečně jak nejvyšším humanistickým ideálům, tak i celému průběhu historického vývoje civilizace.

V současné době jsou globální problémy spojeny s těmi oblastmi společenského vývoje, kde existuje největší zostření rozporů vyvolávaných nynějšími či v budoucnu očekávanými situacemi, kde disproporce růstu a disfunkční poměry vyústily nebo mohou v dohledné perspektivě vyústit v katastrofální následky. Sám tón a charakter prvních výzkumů globální problematiky byl natolik znepokojivý, že hraničil s apokalyptickými proroctvími. Stěží však lze hovořit o zveličování významu globálních problémů, když je na Zemi více než miliarda lidí zbavena toho nejnnutnějšího, nachází se na hranici uchování života a údaje za poslední desetiletí ukazují, že zásobování obyvatel mnoha rozvojových zemí potravinami se podstatně zhoršilo.

Mezi globálními problémy současnosti, které jsou v centru pozornosti, se uvádějí především tyto: nutnost dosažení rovnováhy mezi demografickou dynamikou a rozvojem výrobních sil; obtíže zajištění dostatečného množství potravin pro rychle narůstající obyvatelstvo naší planety; vzrůstající deficit snadno dostupných zdrojů energie; vyčerpání mnoha druhů nerostných surovin bezpodmínečně nutných pro moderní výrobu; nedostatek zdrojů pitné vody a úrodné půdy; rostoucí znečištění životního prostředí následkem antropogenní činnosti člověka; rozšíření nebezpečných infekčních chorob a naprostý nedostatek základní lékařské pomoci pro značnou část obyvatelstva Země. Uvedené

pořadí globálních problémů si samozřejmě nečiní nárok na absolutní platnost. Významná je však již sama specifikace oblastí, v nichž je zostření protikladů vývoje nejzřejmější. Obdobná — již tradiční — klasifikace globálních problémů vyvolala u části odborníků iluze o možnosti izolovaného zkoumání a řešení těchto problémů. Objevily se četné výzkumy věnované popisu působení procesů spojených s jedním z globálních problémů na charakteristiky vyjadřující dynamiku procesů vlastních jiné nebo jiným globálním institucím. Takové rozpojené řetězce kauzálních závislostí odhalují zpravidla nejbližší následky, nikoli však vzdálené perspektivy. Umožňují dospět k dosti triviálním vysvětlením a často neplodným doporučením. Jako příklad lze uvést představu, udržující se v některých mezinárodních organizacích, podle níž je hlavní neštěstí rozvojových zemí dáno nadměrným růstem obyvatelstva, což anuluje veškeré úsilí o zvýšení výroby potravin, pohlcuje všechny existující zdroje a nedovoluje těmto zemím pozvednout se na vyšší vývojový stupeň. Z toho se pak vyvozuje závěr, že rozvojové země musí provádět aktivní demografickou politiku. Jelikož se však mechanismy utvářející společenské zaměření na reprodukci obyvatelstva a působící k její změně ocitly mimo hledisko badatelů, omezila se aktivní demografická politika pouze na opatření k omezení porodnosti, na rozšiřování antikoncepčních prostředků a výuku obyvatelstva k návykům jejich používání.

Druhým příkladem takového jednostranného přístupu k řešení globálních problémů, jemuž je cizí systémovost — lze jej nazvat neoperativní —, je koncepce řešení otázek výživy obyvatelstva rozvojových zemí kombinovaným využíváním takových prostředků, jako je zvýšení potravinové pomoci těmto zemím a zavedení moderní technologie zemědělské výroby, včetně zavedení vysoce úrodných druhů obilnin a široké aplikace hnojiv, herbicidů a insekticidů. Jak ukázal příklad „zelené revoluce“, nezabezpečuje uskutečnění strategie tohoto druhu, při veškeré své přitažlivosti, řešení potravinového problému; naopak vyvolává řadu nepředvídaných negativních důsledků sociálně ekonomického rázu.

Marxisté vždy poukazovali na to, že jednotlivá dílčí řešení velkých sociálních problémů, například pokusy změnit mechanismy rozdělování odděleně od představby výrobních vztahů, jsou odsouzena ke krachu. Globální problémy lze řešit pouze na přísně vědeckém základě, zajišťujícím všestranné vypracování účinné strategie. Požadavky, které je nutno uplatňovat při výzkumech v sociální oblasti byly specifikovány již Leninem: „... Je třeba brát nikoli jednotlivá fakta, nýbrž celý souhrn fakt o zkoumané otázce bez jediné výjimky, neboť jinak nevyhnutelně vznikne podezření, a to oprávněné podezření, že fakta byla zvolena nebo vybrána libovolně, že se místo objektivní spojitosti a vzájemné závislosti historických jevů v jejich celku předkládá „subjektivní slátanina“ [Lenin 1957, 23 : 289—290].

Skutečný obsah globálních problémů je značně širší, než je patrné z uvedeného výčtu, který vychází pouze z všeobecně přijatého hlediska, sdíleného mnoha vědeckými pracovníky. Globální problémy zasahují ve skutečnosti široký okruh ekonomických, politických, sociálních, právních a morálních otázek. Jsou přímo spojeny s tím, jak národy chápou suverenitu nad svým územím, zdroji a životním prostředím, jak ji uskutečňují a budou uskutečňovat; jak vykládají a ve světovém měřítku prosazují lidská práva; jaký obsah vkládají do pojmu státnosti, spolupráce a lidské solidarity. Tyto problémy jsou spojeny rovněž s tím, jaký obsah přisuzují pojmu soupeření: jaké vztahy mezi národy a státy posuzují jako nedůstojné člověka a neslučitelné s představami o lidství.

Zdálo by se, že by vznik globálních problémů měl upoutat především pozornost vědeckých pracovníků v oblasti společenských věd. Od samého počátku se

aktivně zapojili do vypracování takzvaných projektů globálního vývoje ekonomové. V souvislosti s objevením metody globálního modelování vznikla skupina ekonomů a představitelů některých dalších společenských věd (právníků, demografů, politiků) na straně jedné a matematiků, inženýrů, odborníků v oblasti řízení na straně druhé. Přitom se první velké globální modely vytvářely bez účasti sociologů [Richardson 1978]. Sociologickým základem prvních globálních projektů (zvoleným vědomě nebo neuvědoměle jejich zpracovateli, mezi nimiž převládali inženýři a ekonomové) byla teorie rovnováhy a rovněž evoluční teorie organického růstu, vycházející od H. Spencera. Koncem sedmdesátých let, kdy byl již počet globálních projektů značný, se ukázalo, že jejich sociologické zdůvodnění představuje snad nejslabší stránku.

Jako nejobecnější z věd o společnosti sociologie nespěchala, aby zaujala přiměřené místo v řadě společenských a přírodních věd zapojených do zkoumání problémů všeobecně lidského významu. Globální problematika nebyla dosud zahravována na program Světových sociologických kongresů. Na IX. světovém sociologickém kongresu vystoupili k tomuto tématu se třemi referáty pouze největší vědci se třemi referáty [Gvišiani; Lapin; Rutkevič 1978]. Teprve X. světový sociologický kongres v podstatě jako první věnuje pozornost této problematice.

Na rozdíl od ekonomie, která již shromáždila zkušenosti z výzkumu světových hospodářských sdružení, nebyla zřejmě sociologie připravena k tak rozsáhlé formulaci otázky. Základní kategorie prvních globálních projektů, připravených zejména podle programu Římského klubu, nebyly, jak ukazovala vědecká kritika, zdaleka propracovány a zůstaly v podstatě neurčeny.

Objekt, předmět a metoda sociologického výzkumu globálních problémů

Tradiční pojmový aparát sociologie nebyl přizpůsoben kvalitativně novému okruhu problémů. Globální problematika nastolila řadu metodologických otázek, které by měla řešit sociologie. S tím ovšem souvisí potřeba převedení řady obecných kategorií na operacionální jazyk, právě tak jako koncipování sociologie jako teorie sociálního vývoje (protože se zabývá dynamickými procesy).

V této souvislosti nabývají zásadního významu otázky filozofické a světonázorové. Většině prací buržoazních autorů věnovaných globálním problémům je příznačná snaha vyhnout se jasné formulaci výchozích světonázorových předpokladů. Nejde samozřejmě vůbec o to, že při pojetí podstaty globálních problémů a úlohy vědy v jejich řešení se buržoazní vědci nedrží žádných světonázorových pozic. Vědec, stejně jako kterýkoli člen společnosti, se ve své činnosti vždy řídí určitými zásadami, jejichž vytváření a osvojení je tím nejbezprostřednějším způsobem podmíněno jeho světovým názorem.

Světonázorové zaměření autorů je nevyhnutelně přítomno v jakémkoli výzkumu věnovaném rozboru globální problematiky. To je zřetelně patrné na globálních projektech realizovaných v různých zemích, které — při veškeré rozdílnosti metodik a přístupů — odrážejí výchozí zaměření a světonázorové pozice autorů. Tím je také často od samého počátku určováno celkové zaměření výzkumu, akcenty na nejaktuálnější problémy i navrhované cesty jejich řešení.

Snahy řady vědců distancovat se od světonázorových problémů a odvrátit od sebe jakékoli podezření ze subjektivismu a zaujatosti pod heslem „naprosto objektivního vědeckého zkoumání“, stavěného proti vědecky podloženému světovému názoru, nejsou ničím jiným než projevem buržoazního subjektivismu, za nímž není obtížné postřehnout přežívající vliv pozitivistického světonázorového zaměření v západní vědě. Sotva lze pochybovat o tom, že přístupy spočívající na podobné metodologické orientaci nemohou být úspěšné při rozboru

globální problematiky, nutně zahrnující sociální, politické a světonázorové složky.

Pouze vědecky podložený světový názor může sloužit jako bezchybná orientace při vypracování metodologie rozboru globálních problémů. Hlavní pozornost je přitom nutno, podle našeho názoru, zaměřit na nejpodstatnější, sociálně významné problémy, mající skutečně globální ráz, a oddělit je od těch, jejichž vznik je zcela podmíněn specifickostí kapitalistického řízení hospodářství.

Tak vzniká zásadní metodologická otázka *objektu sociologického výzkumu procesů globálního charakteru*. Výčet globálních problémů, jak je například uveden shora, nemůže přirozeně být vyčerpávající.

Zhruba lze vydělit dvě skupiny globálních problémů. Za první ty, které jsou spojeny s přetvářením mezinárodních vztahů, včetně odvrácení hrozby termojaderné války, s omezováním závodů ve zbrojení, rozvojem mezinárodní spolupráce na základě mírového soužití států s různými společenskými systémy, přestavbou mezinárodních ekonomických vztahů v souladu se zásadami respektování národní svrchovanosti, vzájemné výbornosti atd. Za druhé ty, které souvisí s optimalizací vzájemného působení lidstva a přírody, s uspokojováním rostoucích potřeb zvyšujícího se počtu obyvatel planety za podmínek, kdy obrovsky vzrostlo energetické a jiné působení člověka na jeho životní prostředí a kdy se stále více projevuje omezenost tradičních přírodních zdrojů.

Avšak soupis globálních problémů, ať již více či méně úplný, tak či onak sestavený, ještě neřeší metodologický úkol zjištění specifickosti těchto problémů a tím méně postižení jejich sociálně filozofické podstaty.

Globální problémy se často ztotožňují s celým souhrnem problémů, které dnes stojí před lidstvem. V jaké míře je to však opodstatněné a plodné? Nebude správnější považovat globální problémy za specifický typ v rámci problémů globálního vývoje?

Odpověď na tyto otázky znamená zdůvodnit kritéria, podle nichž ten či onen problém patří nebo nepatří k typu globálních a porovnat jej s jinými typy problémů, které musí lidstvo řešit. Jinak řečeno, celou problematiku globálního vývoje je nutno chápat jako určitý systém, jehož jeden z podsystémů právě tvoří globální problémy. To předpokládá charakteristiku globálního systému jako univerzální objektivní reality, jejíž rozvoj je v současné etapě charakterizován na jedné straně souhrnem všeho, čeho dosáhlo lidstvo během svého dlouholetého vývoje, a na druhé straně souhrnem, nebo přesněji systémem problémů zahrnujícím několik specifických podsystémů.

Vědecké řešení základních úkolů tohoto druhu je možné pouze na základě vědecké teorie společenského vývoje, uceleného, neustále se rozvíjejícího filozofického, ekonomického a politického učení, zaměřeného na revoluční přetváření skutečnosti. Právě v marxismu-leninismu, v dialektickém a historickém materialismu jsou vyjádřeny a veškerou praxí historického vývoje lidstva prokázány základní teoretické a metodologické principy, umožňující vědecky přistoupit k řešení vytyčených úkolů. Můžeme tak charakterizovat globální systém jako souhrn navzájem spojených složek civilizace a přírody, který vznikl a rozvíjí se v důsledku činnosti jednotlivců, sociálních a kulturních společenství a celého lidstva, činnosti zaměřené na uspokojování potřeb lidí. Materiální základ samovývoje tohoto systému tvoří pokroková změna způsobů a prostředků lidské činnosti. Charakteristickou zvláštností globálního systému jako objektu vědeckého zkoumání je aktivní působení cílevědomé lidské činnosti (a rozhodnutí) na jeho vývoj. Existence mnoha subjektivních činností s podstatně rozdílnými zájmy, potřebami a cíli implikuje možnost rozporů a konfliktů a slouží jako zdroj problémů specifických pro každou etapu vývoje globálního systému.

Souhrn problémů současné etapy vývoje globálního systému představuje více-úrovňový systém. Jeho nejvyšší úroveň tvoří zobecněné alternativy vývoje globálního systému jako celku.

Při rozboru světových problémů je často za hlavní kritérium „globálnosti“ považováno jejich rozšíření — s oprávněným předpokladem, že jde především o problémy dotýkající se všech oblastí světa, veškerého lidstva. Přitom jsou v tomto širokém okruhu otázky, které — přestože jsou aktuální pro většinu zemí a oblastí světa a důležité pro veškeré lidstvo jako celek, mohou mít svá specifická řešení na národní a regionální úrovni. Takové jsou zejména některé problémy ochrany zdraví a boje s nebezpečnými chorobami, některé aspekty ochrany životního prostředí, urbanizace atd. Bylo by správnější nazývat je spíše univerzálními než globálními. Jinak řečeno, měřítko rozšíření nemohou sloužit jako jediné kritérium „globálnosti“; je to nutná, nikoli však postačující podmínka.

Někteří vědečtí pracovníci mají — zvláště v období vytváření globálních projektů — tendenci považovat za nutnou a postačující podmínku globálnosti okolnost, že problém vytvořil hrozbu samé existenci, „přežití“ lidstva na planetě. Takový přístup je charakteristický zvláště pro takzvané alarmisty, zdůrazňující ekologické a biologické aspekty problematiky. Tato formulace problému, plně oprávněná pro dané konkrétně historické podmínky, nicméně ponechává stranou sociálně kulturní aspekty „přežití“. Pro člověka jako bytost biosociální a pro veškeré lidstvo jako celek není zdaleka lhostejné, co lze považovat za „přežití“ a za jakou cenu ho bude dosaženo. Vědeckofantastická literatura líčí množství různých, avšak pro nás stejně nepřijatelných podob — od úplného odcizení člověka přírodnímu prostředí a jeho zotročení uměle vytvořeným „druhotným“ technickým světem k návratu k „prapůvodním“ normám existence a zřeknutí se všech vymožeností civilizace. Stěží to lze vážně považovat za cíl přežití lidstva, zvláště s přihlédnutím k dosažené nebývalé úrovni rozvoje kultury, vědy a techniky. Je zřejmé, že řešení globálních problémů spočívá nikoli ve zřeknutí se vymožeností civilizace, nýbrž v jejich rozumném využívání, nikoli v kapitulaci před silami ohrožujícími přežití, nýbrž ve sjednocení snah všech zemí a národů směřujících k jejich včasnému odstranění.

Z tohoto hlediska se zdá účelné považovat za globální problémy takové, které mají životně důležitý význam pro veškeré lidstvo a jejich konstruktivní řešení vyžaduje spolupráci všech nebo převládající většiny národů světa a konsolidaci snah celého lidstva. Patří mezi ně zejména problémy války a míru, zastavení závodů ve zbrojení, nastolení spravedlivého mezinárodního ekonomického řádu, boj se znečišťováním světových moří a atmosféry aj.

Univerzální problémy, značně rozšířené a životně důležité pro všechny nebo většinu národů, zůstávají pak převážně ve sféře pravomocí dané země nebo oblastí. Jejich účinnému řešení napomáhá samozřejmě dvoustranná nebo mnohostranná spolupráce, která však není stěžejním, hlavním faktorem jako v případě opravdu globálních problémů.

Navržená klasifikace světové problematiky samozřejmě nemůže být vyčerpávající, ukázala se však velmi produktivní při vytyčení a řešení celé řady teoretických a praktických úkolů (například při výzkumech prováděných v Mezinárodním ústavu praktické systémové analýzy v Laxemburgu — Rakousko).

Univerzální a globální problémy mají společné rysy i podstatné rozdíly. Jejich vymezení umožňuje určit specifičnost globálních problémů jako fenoménu vznikajícího v současné etapě vývoje lidstva a globálního systému celkově. Jaké je místo a úloha tohoto zvláštního fenoménu v současném vývoji globálního systému? Jak jsou spojeny globální problémy s univerzálními?

Máme-li odpovídat na tyto otázky, musíme vycházet z nejvyšší úrovně systému globálního vývoje, tj. z úrovně zobecněných alternativ. Vycházejíce z teoretických zásad marxismu-leninismu a opírajíce se o rozbor souhrnu konkrétních problémů — univerzálních, globálních a regionálních — vyčleňujeme tři zobecněné alternativy; sociálně třídní, všeobecně demokratickou a humanistickou.

Tyto alternativy vyjadřují rozpory současného světa: protiklady mezi socialismem a kapitalismem, mezi spojením nebo rozdělením národů v boji za řešení všeobecně demokratických úkolů; mezi vývojem celistvého všestranného člověka nebo jeho odcizením.

Základní rozpor současné epochy tvoří protichůdné působení socialismu a kapitalismu. Proniká hluboce do všech hlavních typů vztahů, do celé struktury globálního systému.

Uvolnění mezinárodního napětí, ozdravění politického klimatu na naší planetě umožňuje nacházet řešení sociálně třídní alternativy na cestách mírového soužití dvou soustav a vyhýbat se přitom nebezpečí světové jaderné katastrofy.

Globální systémy vystupují jako nový komplexní činitel, v němž se specificky soustřeďuje potřeba konsolidace snah lidstva.

Stále většího významu nabývají nyní procesy internacionalizace ekonomické a kulturní sféry i jiných sfér života různých národů. Na základě všeobecně lidských kritérií, hodnot a norem se vytváří systém vztahů konsolidujících lidstvo jako společenství.

Na rozvoji těchto procesů závisí řešení druhé zobecněné alternativy — všeobecně demokratické. Jednotnost, pokud jde o životně důležité cíle lidstva, které mají všedemokratický charakter, by v mnohém napomohla pozitivnímu řešení globálních problémů. Celá řada objektivních tendencí ve vývoji současného světa poskytuje důvody pro optimismus do budoucnosti. Vznikly mohutné sociálně ekonomické síly, mající zájem na konsolidaci lidstva; jejich vliv ve světové aréně se rozšiřuje. Nelze však zapomínat, že proti nim stojí stále ještě mocné sociální skupiny a organizace, které mají zájem na tom, aby se zabrzdlily tyto progresivní procesy, uchovala a prohloubila se odloučenost a konfrontace mezi národy. Sjednocení či rozdělení úsilí lidstva při řešení globálních problémů je tak všeobecně demokratickou zobecněnou alternativou globálního vývoje.

Třetí zobecněná alternativa je spojena s odpovědí na otázku o hlavním cíli nebo konečném smyslu řešení všech problémů vývoje lidstva. V marxismu je tímto hlavním cílem všestranný rozvoj schopností a vlastností člověka, formování komplexní osobnosti, což předpokládá vytvoření odpovídajících objektivních podmínek.

Všechny tři zobecněné alternativy jsou navzájem dialekticky spojeny a tvoří celek, srovnatelný s mnohotvárností konkrétní problematiky vývoje globálního systému. Socialismus a kapitalismus představují zásadně odlišné přístupy k řešení všeobecně demokratické alternativy a samotný rozdíl se stává jedním z faktorů řešení sociálně třídní alternativy. Jak upozorňuje L. I. Brežněv: „Socialistická část světa dává svým vnitřním rozvojem a svým přístupem k mezinárodním vztahům dobrý příklad, jakými cestami je nejlépe řešit důležité problémy celého lidstva“ [Brežněv 1979 : 581].

Socialismus objevuje a nabízí způsoby řešení všeobecně demokratické alternativy a demokratické síly bojující za řešení této alternativy v něm nacházejí svého přirozeného spojence. Jinak řečeno, charakter vzájemného spojení dvou zobecněných alternativ globálního vývoje zcela odpovídá principům poměru socialistických a všeobecně demokratických úkolů proletariátu, formulovaných V. I. Leninem.

Nejvýznamnější zvláštností globálních problémů jako specifického fenoménu soudobého vývoje globálního systému je to, že jejich konstruktivní řešení je možné pouze cestou mezinárodní spolupráce a konsolidace snah všeho lidstva. Právě proto představují globální problémy zvláštní oblast, v níž se znovu potvrzují přednosti socialismu jako pokrokového společenského zřízení. Pozitivní řešení těchto problémů napomáhá současně dosažení nejvyššího cíle socialismu a komunismu — vytvoření podmínek pro svobodný a všestranný, opravdu celistvý rozvoj člověka.

Specifičnost globálního systému jako předmětu vědeckého zkoumání podnítila vznik nového směru ve vědě, směru, který se zabývá uceleným zkoumáním celého souhrnu světových přírodních a sociálních procesů a tendencí jejich vývoje. Tento směr je poměrně nový a — jak se dnes říká — ve stadiu formování svého vědeckého paradigmatu.

Otázkou je i vývoj metodologických prostředků, zajišťující nejen výzkumnou činnost, nýbrž i praktickou činnost opírající se o vědu. Úkol vypracování komplexní a současně konkrétní metodologie tohoto druhu řeší věda poprvé. Takovou metodologii představuje systémový přístup, který umožňuje zobecněné vědecké vyjádření základních principů, pojmů a metod systémových výzkumů. V této souvislosti bych chtěl zdůraznit zejména dva momenty:

1. Systémový přístup je jedním ze všeobecně vědeckých metodologických směrů. To znamená, že nezávisle na konkrétní formě, v níž původně vznikl, je ve své nynější podobě zaměřen nikoli na jakoukoli speciální vědu (jakkoli důležité místo v systému vědeckého poznání by zaujímal), nýbrž na vědu jako celek a na integraci — samozřejmě se specifickým zaměřením — vymožeností společenských, přírodních a technických věd, a rovněž zkušeností praktické činnosti, především v oblasti organizace a řízení.

Jako výraz integračních tendencí v současném vědeckém poznání a odpověď na požadavky vytyčované před vědou specifikou úkolů, které musí společnost řešit, je rozvoj systémových výzkumů zaměřen na ucelené a v tom smyslu syntetické nazírání zkoumaných složitých objektů. Právě takové nazírání objektu (na základě syntézy představ o jeho jednotlivých stránkách a prvcích) tvoří cíl a specifičnost systémového přístupu. V tom smyslu je jeho ideálem systémová syntéza, v níž se uskutečňuje integrace speciálních znalostí a prosazuje se dominující role syntetického myšlení vzhledem k analytickému.

Všeobecně vědecký charakter systémového přístupu je podmíněn jeho zvlášť úzkým spojením s filozofií. Systémový přístup je jedním ze spojovacích článků mezi filozofickou metodologií dialektického materialismu a metodologií speciálních věd. Spojení filozofie a speciálních věd (pomocí obecně vědeckých pojmů a koncepcí) představuje jednu z efektivních cest upevnění svazku dialekticko-materialistické filozofie se společenskými, přírodními a technickými vědami. Nejdůležitějším zdrojem obohacení obsahu systémového přístupu, a rovněž všeobecné teorie systémů a systémové analýzy, je další rozpracování filozofického principu systémovosti jako základu filozoficko-světónázorové interpretace úlohy a významu systémových metod výzkumu.

2. Výraznou vlastností metodologie systémového výzkumu je její přímé zaměření k řešení konkrétních praktických problémů. Globální problémy současnosti jsou jedním z nejcharakterističtějších a nejvýznamnějších, zdaleka však nikoli jediným z příkladů takových problémů. Tato praktická orientace se promítá v systémové analýze, která je spojena s vypracováním teoreticko-metodologických nástrojů výzkumu problémů struktury, konstrukce systémů zahrnujících lidský faktor, s cílem řešit tyto problémy a řídit tyto systémy. Mezi těmito nástroji zaujímá zvláštní místo metoda systémového modelování

struktur a procesů globálního vývoje; do obsahu systémových výzkumů jsou přitom zahrnuty jak formalizované, tak neformalizované složky modelu, což umožňuje zachytit složité vzájemné vztahy problémů a procesů, které mají být modelovány [Systémové modelování 1980; Neformalizované prvky 1980].

Rozvoj metody systémového modelování, jako v současné době neadekvátnějšího úkolu výzkumu globálních problémů, klade na sociologii konkrétní požadavky. Jde o takové zapojení sociologického instrumentaria do globálního modelu, které by vedlo k integraci věd, ke spojení údajů sociologie s údaji jiných disciplín, k vzájemné koordinaci různých podsystémů jednotného systému modelování. Přesněji řečeno, takové požadavky by měly plnit i jiné disciplíny.

Nezbytnost zkoumání globálních procesů je v naší době diktována nejen čistě vědeckými, nýbrž i poznávacími cíli, mění se v důležitý praktický problém, na jehož řešení závisí uskutečnění vytyčených plánů sociálně ekonomického rozvoje.

Jak je uvedeno ve *Zprávě o činnosti ÚV KSSS XXV. sjezdu strany*, takové problémy budou mít „stále větší vliv na život každého národa, na celou soustavu mezinárodních vztahů. Naše země stejně jako ostatní socialistické státy nemohou stát stranou řešení těchto problémů, které se dotýkají zájmů všeho lidstva“ [XXV. sjezd 1977 : 52].

Je třeba si plně uvědomit, že v podmínkách rostoucí internacionalizace ekonomického života, rozvoje mezinárodních hospodářských vztahů a zesílení jejich úlohy v sociálně ekonomickém postavení jednotlivých zemí a regionů bude vzájemná závislost všech zemí a regionů i nadále vzrůstat. To koneckonců znamená, že jakýkoli problém, který se stane globálním, se nevyhnutelně — v té či oné formě a s větší nebo menší naléhavostí — odrazí ve stavu různých společenských systémů. A na tuto okolnost je nutno brát zřetel v praktické hospodářské činnosti. Zkušenost posledních desetiletí ukázala, že vlny, zdálo by se místních krizí, dosáhly až do těch nejvzdálenějších koutů planety, vyvolávající procesy na první pohled nijak nespojené s tendencemi vnitřního vývoje daných regionů. Ignorování těchto globálních složek světového ekonomického vývoje bylo příčinou neúspěchu pokusů prognózovat sociálně ekonomický vývoj těchto regionů (v USA a západní Evropě); zbývající část planety byla totiž vzhledem k nim považována za jakýsi pasivní zásobník surovin a pracovní síly a za odběratele produkce. Doba však zcela zřejmě ukázala neudržitelnost takového úzce regionálního přístupu k prognózování.

Urychlení sociálně ekonomického vývoje staví před sociální instituce, zabezpečující adaptaci společnosti na nové rychle se měnící podmínky, zásadně nové úkoly. Dokud si lidstvo neuvědomilo nutnost vědecky podloženého a praxí ověřeného řízení společensko-historického procesu, pasivně po řadu staletí přijímalo objektivní následky své činnosti, spoléhající se na živelný chod událostí nebo na předurčenou „harmonii“ živelného sociálního vývoje. V devatenáctém století si sice buržoazní myslitelé začali uvědomovat nutnost odvrácení některých nežádoucích důsledků lidské činnosti, omezili se však pouze na konstatování jednotlivých empirických faktů.

Vznik marxismu — zejména materialistického chápání dějin, poprvé postavil analýzu sociálního procesu ve všech jeho hlavních aspektech na vědecký základ a umožnil vědecké předvídaní vývoje společnosti. I když buržoazní sociologie marxismus nepřijala, byla jím nepochybně ovlivněna a pokusila se přizpůsobit některé metodologické přístupy, které vypracovala. Týká se to například uvědomění nutnosti promyšleného, vědeckého zasahování do živelně probíhajících procesů kapitalistické ekonomiky.

V současné době je zcela jasno, že prognózování sociálně ekonomických procesů a sociální řízení se stávají zvláštní, specifickou formou lidské činnosti,

opírající se o pečlivé zkoumání veškeré mnohotvárnosti ekonomických, politických a jiných skutečností. Lze říci, že lidstvo dnes stojí před globálním úkolem přechodu od jednotlivých pokusů sociálního předvídání k systémovému prognózování sociálně ekonomického vývoje.

Nelze pochybovat, že ústředním problémem naší doby, na jehož řešení závisí vše ostatní, je odvrácení nové světové války a nutnost uvolňování mezinárodního napětí, protože k tomu, aby byla přijata konstruktivní opatření, zaměřená k překonání a odvrácení nežádoucích tendencí globálního vývoje, je nutné spojit úsilí všech pokrokových sil planety.

Globální problémy vybízejí k hledání nových forem mezinárodní spolupráce. Sociologie by mohla sehrát významnou úlohu při organizaci a realizaci účinných sociálních programů. Sama specifika globální problematiky přitom vyžadují, aby se sociologie spojila s jinými vědami, aby se spojily všechny složky mezinárodního vědeckého společenství.

Vědomí zvýšené sociální odpovědnosti vědců v současném světě se uplatňuje v jejich čistě profesionální činnosti. Projevuje se ve stále zřejmějším úsilí o volbu sociálně závažných témat vědeckého výzkumu, ve snaze o všestranné zhodnocení možných následků použití nových poznatků vědy a technických řešení. Vědomí této odpovědnosti vysvětluje také vzrůstající sociální aktivitu vědců, bojujících stále rozhodněji proti antihumánnímu používání vědy a především proti závodům ve zbrojení, za mír a uvolnění. Všechny tyto procesy svědčí o hluboké změně orientace v soudobé vědě, o vážném přehodnocování hodnot a o humanistickém zaměření cílů vědeckého poznání. Pro společenské vědy, mezi něž patří sociologie, je takováto změna orientace zvláště blahodárná a představuje východisko jejich dalšího vývoje a zvýšení úlohy v poznávací a přetvářející činnosti lidí.

(Přeložil Ivan Synek)

Literatura

- Brežněv, L. I.: *Projevy a stati 1976–1977*. Praha, Svoboda 1979.
- Gvišiani, D. M.: *Teoretické problémy modelování globálního vývoje*, In: *Sociologie a problémy sociálního vývoje*. Moskva, Nauka 1978.
- Lapin, N. I.: *Sociální indikátory v modelech globálního vývoje*. In: *Sociologie a problémy sociálního vývoje*. Moskva, Nauka 1978.
- Lenin, V. I. Spisy, sv. 23. Praha, SNPL 1957.
- Neformalizované prvky systému modelování*. Seminární práce. Moskva, VNIISI 1980.
- Richardson, J. M.: *Global Modelling*. Futures 1978, 10, No. 6., Dec. 19.
- Rutkevič, M. N.: *Sociologie a problémy globálního vývoje*. In: *Sociologie a problémy sociálního vývoje*. Moskva, Nauka 1978.
- XXV. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu. Praha, Svoboda 1977.
- Systémové modelování procesů globálního vývoje*. Sborník prací č. 14. Moskva, VNIISI 1980.

Sociální mobilita jako faktor sociální homogenizace

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Některé aspekty reprodukčního procesu dělnické třídy
a sociální skupiny inteligence v průmyslových odvětvích
pěti evropských socialistických zemí

I. Úvod

Cílem tohoto článku je podat informaci o některých dnešních analytických snahách v oblasti výzkumu sociální mobility, které se uskutečňují v rámci činnosti problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd evropských socialistických zemí „Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování.“ Článek spíše shrnuje určité problémy a naznačuje jejich řešení, než aby byl vnitřně uzavřeným a pevně propojeným celkem.

I když problematika sociální mobility byla pouze dílčím cílem mezinárodního srovnávacího výzkumu překonávání rozdílů mezi dělnickou třídou a inteligencí (navíc empiricky neúplným cílem), byla ji v rámci tohoto výzkumu věnována velká pozornost při zpracování dat i teoretické a interpretační práci.

V prvé řadě je nutné zdůraznit, že naším stálým cílem zůstává snaha začlenit výzkum sociální mobility do širších kontextů tohoto procesu, zvláště do marxistické koncepce reprodukce společenských vztahů, která je často odkazována pouze do sféry demografických a ekonomických analýz, což je ovšem zcela v rozporu s Marxovým širokým pojetím reprodukce, jak je podal v *Kapitálu*. Domníváme se, že pouze toto začlenění může přinést takové kognitivní výsledky, které by se mohly stát základem pro skutečnou teorii sociální mobility, jež bude organicky spjata s konkrétními empirickými poznatky a bude schopna sloužit řízení společenských procesů.

V předkládaném článku se snažíme vyjádřit názor na řadu problémů včetně těch, které se týkají zpracování dat o mobilitě, a rovněž uvést několik příkladů dat o mobilitě z uvedeného výzkumu. Ústřední postavení ve výkladu však patří problémům vztahu mezi sociální mobilitou a homogenitou, jinými slovy tématu působení sociální mobility v komplexu a rozličných procesech vývoje sociální rovnosti. Jsme si plně vědomi toho, že právě pojem sociální homogenity (zcela analogicky s pojmem sociální mobility) představuje značně široký a bohatý systém dílčích jevů a procesů, které ani nemohly být pojaty do tohoto článku. Z toho důvodu jsme ve skutečnosti zkoumali vztah mezi sociální homogenitou a mobilitou v jednom případě, kde jejich verze byly silně redukovány. Nicméně jsme přesvědčeni, že i tato forma analýzy může přinést cenné poznatky. Mnohé bezprostřední podněty obsažené v předkládaném textu zůstaly nevyjádřeny, stranou zůstaly i takové praktické problémy, jako vazba mezi vypovídací schopností velikosti tabulek mobility a historickým časem, který může být postižen řadou takových tabulek, a mnohé další.

Stať má proto charakter úvodních dílčích informací, které naznačují směry dalšího výzkumného úsilí. Neobsahuje tudíž odkazy a je často tak stručná, pokud jde o výklad, že to může i ovlivnit stupeň komunikace.

II. Některé otázky koncepcí mobility a zpracování dat o mobilitě

Vzrůstající pozornost a zájem věnovaný sociology studiu procesů mobility jakožto souhrnu individuálních pohybů, ať již inter- nebo intrageneračního charakteru, v rámci vlastního diferenciačního kritéria nebo jejich vlastního systému, bezpochyby

svědčí jak o sociálním, tak o kognitivním významu tohoto předmětu. Zatímco není nikterak možné v tomto rozsahově omezeném článku analyzovat poněkud rozdílné spektrum vlastních teoretických a empirických přístupů a zjišťování kvantitativních zákonitostí těchto dat, je podle našeho názoru možné rozlišit v zásadě tři základní trendy (pochopitelně jde o určitou záměrně zjednodušenou typologii; ve skutečnosti se autoři neomezují výhradně na jeden z trendů, nýbrž významně zdůrazňují jeden trend, zvláště při výběru modelu a zpracování dat o mobilitě):

- sociální mobilita je plně autonomní sociální proces, podle „Duncanovy verze“ základní ukazatel časových aspektů sociální stratifikace, jev, který je do značné míry nezávislý na ostatních procesech utváření sociální struktury společnosti (i);
- sociální mobilita je do značné míry jev určený ostatními sociálními jevy a procesy, zvláště distribucemi otců a synů (popřípadě distribucemi respondentů na začátku jejich ekonomické kariéry a v době sběru dat atd.), zatímco „kauzální referenční rámec“ mobility zkoumaných dat není předmětem jakékoli další hlubší analýzy (ii);
- sociální mobilita je chápána jako inherentní jevová součást procesu reprodukce sociální struktury společnosti, tj. především reprodukce společenských vztahů (iii).

S ohledem na názornější a sdělnější objasnění uvedené typologie ji předneseme v poněkud zjednodušené verzi, i když s určitou nepřesností. Výchozím „matematickým předmětem“ studia mobility je empiricky získaná tabulka mobility nebo matice typu $k \times k$ (k je přirozené číslo), kterou označíme

$$\|m_{i,j}\| \quad i, j = 1, \dots, k \quad (1)$$

a pro kterou platí, že $m_{i,j} \geq 0$ při $i, j = 1, \dots, k$ a současně

$$\sum_{i,j}^k m_{i,j} = 1$$

($m_{i,j}$ jsou relativní frekvence přechodů, ať již inter- nebo intragenerační, z kategorie i do kategorie j).

Zcela tradičně pak píšeme

$$m_{i,.} = \sum_{j=1}^k m_{i,j}$$

a

$$m_{.,j} = \sum_{i=1}^k m_{i,j}$$

Pro první přístup (i) je typické, že hodnoty $m_{i,j}$ jsou chápány jako empirické odhady hodnot $M_{i,j}$, $i, j = 1, \dots, k$, které vyjadřují pravděpodobnosti příslušných přechodů.

Modelové koncepce pak předpokládají, že pro hodnoty

$$\|M_{i,j}\| \quad i, j = 1, \dots, k$$

platí, že

$$M_{i,j} = f(\alpha_p), \quad p = 1, \dots, s,$$

kde α_p jsou modelové parametry (obvykle $s < k^2$).

Funkce f může být zpravidla volitelná.

Má-li například tabulka mobility tuto formu

$$\begin{vmatrix} .060 & .088 & .102 \\ .088 & .116 & .130 \\ .115 & .143 & .157 \end{vmatrix}$$

pak platí, že

$$M_{i,j} = \beta_i + \gamma_j, \quad i, j = 1, \dots, 3. \quad (2)$$

kde $\beta_1 = .028$, $\beta_2 = .056$, $\beta_3 = .083$,

$$\gamma_1 = .032, \gamma_2 = .060, \gamma_3 = .074.$$

Jistě by bylo obtížné najít skutečný model pro tento hypotetický příklad. Aditivní modely, jejichž příkladem je model (2), nejsou vhodné pro analýzu tabulky mobility. Avšak smysl tohoto příkladu je zřejmý: daná tabulka hypotetické mobility devíti prvků je plně determinovatelná součtem příslušných párů daných šesti parametrů. Interpretační závěr modelovaných úvah pak spočívá ve faktickém výkladu uvedených parametrů.

Daleko častěji užívané a vhodnější jsou multiplikativní modely, které předpokládají, že

$$M_{ij} = \beta_i \gamma_j \delta_{ij}, \quad i, j = 1, \dots, k,$$

zatímco prvky matrice $\|\delta_{ij}\|$ dosahují pouze r hodnot ($r < k^2 - 2k$).

Multiplikativní modely jsou nyní nesmírně populární, zvláště ve své „log-lineární verzi“, která má tu přednost, že usnadňuje všechny statistické procedury. Není naším cílem zrekapitulovat různé výsledky a přístupy těchto modelů: chceme pouze zdůraznit, že jejich účelem je určit vhodnou tabulku mobility, tj. každý z jejich k^2 prvků jako funkci (součin, sumu apod.) menšího počtu proměnných, modelových parametrů, které interpretujeme vhodným způsobem, například jako nabídku a poptávku kategorií i a j dané diferenciace, v níž empiricky stanovíme průběh procesů mobility.

I když jsou tyto modely podnětné a cenné, zvláště z hlediska zpracování dat, jejich teoretický základ je dosti chudý a jejich „sociální zakotvení“ je nepřímé — pouze prostřednictvím interpretace vypočítaných parametrů. Navíc je pravdou, že různé modely, vedoucí k neidentickým parametrům, mohou být úspěšně aplikovány na jednu a tutéž tabulku mobility. To ovšem není překvapující, tatáž situace nastává prakticky ve všech modelech zpracování dat. Výběr vhodného modelu a stupeň obratnosti při interpretaci parametrů zůstávají důležitou subjektivní kvalitou vědecké analýzy.

Poznamenejme konečně, že pro popsané přístupy je typické, že obdržené parametry β_i , γ_j a δ_{ij} jsou také „typicky mobilitní“ — jsou to nabídky kategorie i , poptávky kategorie j “ či nejasné „interaktivní konstanty kategorií i a j “. Mobilita má tudíž plně autonomní pozici při aplikaci těchto přístupů, její hodnoty jsou objasňovány v jejím referenčním rámci, což bychom také rádi zvláště zdůraznili.

Druhý přístup (ii) — v poněkud zjednodušeném vyjádření — věnuje mnohem větší pozornost hodnotám

$$m_{i..} \text{ a } m_{..j}, \quad i, j = 1, \dots, k$$

nebo hodnotám

$$M_{i..}, M_{..j}, \quad i, j = 1, \dots, k.$$

Vidí mobilitu spíše jako přechod od distribuce $m_{i..}$, $i = 1, \dots, k$ k distribuci $m_{..j}$, $j = 1, \dots, k$. Klade otázku, do jaké míry jsou hodnoty $m_{i,j}$, $i, j = 1, \dots, k$ určeny hodnotami $m_{i..}$ a $m_{..j}$, $i = 1, \dots, k$. V určitých jednotlivých případech je tato determinace nepochybná: předpokládejme, že $m_{1..} = 1$, $m_{2..} = 0$, $m_{3..} = 0$, $m_{..1} = 0$, $m_{..2} = .4$, $m_{..3} = .6$.

Lze snadno ukázat, že tabulka mobility vztahující se k těmto hodnotám může mít pouze jednu formu:

$$\begin{vmatrix} .0 & .4 & .6 \\ .0 & .0 & .0 \\ .0 & .0 & .0 \end{vmatrix}$$

Můžeme si položit otázku, jaký „prostor hypotetických matic“ je určen hodnotami $m_{i.}, m_{.j}, i, j = 1, \dots, k$, jinými slovy určit formu všech možných tabulek mobility, které mají stejné součty řádků a sloupců.

Můžeme ukázat, že to jsou matice formy

$$\|m_{i,j} + c_{i,j}\|, \quad i, j = 1, \dots, k, \quad (3)$$

kde

$$c_{i,k} = - \sum_{j=1}^{k-1} c_{i,j} \quad \text{pro } i = 1, \dots, k-1,$$

$$c_{k,j} = - \sum_{i=1}^{k-1} c_{i,j} \quad \text{pro } j = 1, \dots, k-1$$

a

$$c_{k,k} = \sum_{i,j=1}^{k-1} c_{i,j},$$

přičemž platí, že

$$m_{i,j} + c_{i,j} \geq 0 \quad \text{pro } i, j = 1, \dots, k. \quad (4)$$

Systém matic (3) získáme volbou $(k-1)^2$ hodnot ležících v konvexní množině (4). Označme tento systém $\mathfrak{M}(m_{i,j})$, jeho hlavní prvek pak $\|x_{i,j}\|, i, j = 1, \dots, k$.

Obvykle nazýváme hodnotu $\sum_{i=1}^k x_{i,i}$ obecnou stabilitou nebo imobilitou a hodnotu

$$\sum_{\substack{i,j=1 \\ i \neq j}}^k x_{i,j}$$

obecnou mobilitou.

Má význam (a je to už tradicí ve výzkumu mobility) položit si otázku maximální nebo minimální mobility (a doplňkově pak otázku minimální nebo maximální stability). Nejde o nic jiného než o nalezení minima nebo maxima lineární funkce $\sum_{i=1}^k x_{i,i}$ na konvexní množině (4).

Označme $\|x_{i,j}\|$ prvek souboru $\mathfrak{M}(m_{i,j})$, pro nějž je $\sum_{i=1}^k x_{i,i}$ minimem a podobně označme $\|\tilde{x}_{i,j}\|$ prvek souboru $\mathfrak{M}(m_{i,j})$, pro nějž je $\sum_{i=1}^k x_{i,i}$ maximem.

Zjištění $\|x_{i,j}\|$ nebo $\|\tilde{x}_{i,j}\|$ je obvykle záležitostí lineárního programování. Tak platí, že existuje buď jediný minimální nebo maximální prvek, nebo nekonečný počet minimálních nebo maximálních prvků.

Ovšem snadno zjistíme, že

$$\sum_{i=1}^k \tilde{x}_{i,j} = \sum_{i=1}^k (\min m_{i.}, m_{.i}), \quad (5)$$

což znamená, že

$$\sum_{\substack{i,j=1 \\ i \neq j}}^k \tilde{x}_{i,j} = 1 - \sum_{i=1}^k \min(m_{i.}, m_{.i}); \quad (6)$$

tj. že hodnota minimální mobility může být určena bezprostředně a že závisí pouze na okrajových hodnotách dané tabulky mobility.

Pravá strana relace (6) je známa v „mobilitních kruzích“ jako Matrasův index. Situace není tak snadná, pokud jde o zjištění maximální mobility. Tam je v obecném případě nutné aplikovat prostředky lineárního programování. I zde ovšem přirozeně platí, že hodnota maximální mobility závisí pouze na okrajových hodnotách tabulky $\|m_{i,j}\|$, $i, j = 1, \dots, k$.

Interval

$$<1 - \sum_{i=1}^k \min(m_{i,.,}, m_{.,i}), \sum_{\substack{i,j=1 \\ i \neq j}}^k x_{i,j}> \quad (7)$$

tak určuje „kvantitativní prostor“, v němž leží hodnota celkové mobility. Tento interval ovšem závisí pouze na řádkové a sloupcové distribuci tabulky mobility $\|m_{i,j}\|$, $i, j = 1, \dots, k$.

Interval (7) pak přirozeně inspiruje k vytvoření série indexů mobility, např. indexu

$$\frac{\sum_{\substack{i,j=1 \\ i \neq j}}^k m_{i,j} - 1 + \sum_{i=1}^k \min(m_{i,.,}, m_{.,i})}{\sum_{\substack{i,j=1 \\ i \neq j}}^k x_{i,j} - 1 + \sum_{i=1}^k \min(m_{i,.,}, m_{.,i})}, \quad (8)$$

který by mohl být nazván indexem aktuálního užití mobilitních šancí. Má vcelku dobré vlastnosti: osciluje mezi nulou a jednou, přičemž dosahuje minimálních hodnot, jestliže hodnota celkové mobility $\|m_{i,j}\|$ je minimální, a hodnoty jedna v případě, že celková mobilita $\|m_{i,j}\|$ je maximální.

S ohledem na omezený rozsah tohoto článku není možné pokračovat v úvahách, které objasňují přístup (ii) ke studiu sociální mobility. Je jistě zřejmé, že druhý přístup (ii) postrádá modelovou koncepci, je spíše orientován na vytvoření indexů měřících více či méně úspěšně celkovou mobilitu. To ovšem není podstatně důležité s ohledem na cíl našeho výkladu. Bylo by jistě možné „vybavit“ také druhý přístup modelovými postupy nebo „kombinovat“ určitým způsobem první a druhý přístup. Poznamenejme pouze v tomto kontextu, že by bylo jistě možné a účelné uvažovat o modelu

$$m_{i,j} = \beta_i \gamma_j + c_{i,j}, \quad (9)$$

kde $c_{i,j}$ splňuje podmínky (3) a (4).

Model (9) by tak rozložil mobilitu $\|m_{i,j}\|$ na jakousi kvazi-perfektní část $\|\beta_i \gamma_j\|$ a cirkulační část $\|c_{i,j}\|$. Poznamenejme rovněž, že model (9) není totožný se známým postupem rozložení celkové mobility na její strukturální (minimální) a čisté složky, neboť obecně platí, že

$$\|\beta_i \gamma_j\| \neq \|\tilde{x}_{i,j}\|.$$

Je ovšem inspirován tímto tradičním postupem.

Jak postup (i), tak postup (ii), jejichž základní orientace byla objasněna předcházejícím výkladem v kvantitativní sféře, tak neopouštějí „sféru mobility“, liší se pouze důrazem na zájem o ten či onen typ dat o mobilitě a prací s nimi. Přirozeně to i výrazně omezuje prostor pro interpretaci a teoretické závěry, k nimž mohou popsání přístupy dospět na základě svých výsledků.

V duchu našeho výkladu je přístup (iii) charakterizován tím, že nahlíží na tabulku mobility nikoli jako na výchozí předmět studia mobility, nýbrž jako na jeho část.

Chápe součet jednotlivých pohybů jako druhou stranu procesů reprodukce příslušné diferenciaci, přičemž je uvažuje opět v širších kauzálních kontextech. Řada experimentu tohoto typu zkoumá například souvislosti mezi vývojem mobility nebo jejích jednotlivých složek a vývojem jednotlivých makro-agregátních socio-ekonomických veličin nebo uvažuje hlouběji o souvislostech mezi mobilitou a jinými společenskými jevy atd.

V duchu těchto úvah se pokusíme v dalším výkladu vytyčit některé možnosti zkoumání vztahu mezi sociální mobilitou a procesy růstu sociální homogenity společnosti.

III. Homogenita a mobilita: teoretické poznámky o jejich vzájemném vztahu

Sociální homogenita není novým sociologickým pojmem. Nechceme na tomto místě nijak analyzovat jeho různé chápání a různé kontexty, v nichž se objevuje. Omezíme se spíše na přirozenou intuitivní interpretaci, která ztotožňuje homogenitu s „nediferencováním“. (1) Pojem homogenity tak může být vztahován k jakémukoli diferenciačnímu kritériu a může být chápán jako výraz toho, že dané diferenciační měřítko nediferencuje zkoumanou populaci. Formálně může tato skutečnost být vyjádřena následovně.

Předpokládejme, že d_k je vlastním kritériem diferenciaci, jeho hodnoty označíme $1, \dots, k$ (je-li d_k ordinálním diferenciačním kritériem, pak předpokládáme, že nejvyšší hodnota je 1, následující 2 až ke k). Označme dále $a = \{a_1, a_2, \dots, a_k\}$ nebo ve stažené formě $\{a_i\}_1^k$ posloupnost relativních četností výskytu hodnot i , $i = 1, \dots, k$ na vlastním zkoumaném obyvatelstvu. Znamená to, že

$$a_i \geq 0, \quad i = 1, \dots, k, \quad \sum_{i=1}^k a_i = 1. \quad (10)$$

Obyvatelstvo bude homogenní vzhledem k diferenciačnímu kritériu, jestliže existuje takové i , že $a_i = 1$. Intuitivně je přípustné, že daná populace bude minimálně homogenní (maximálně heterogenní nebo diferencovaná) vzhledem k diferenciačnímu kritériu, jestliže platí, že

$$a_i = \frac{1}{k} \quad \text{pro } i = 1, \dots, k.$$

Je zřejmé, že může existovat k počet „různých homogenit“, který závisí na tom, které a_i nabude hodnoty 1. Je možné zavést zcela přirozený index homogenity dané distribuce a jako veličinu

$$\text{hom}(a) = 1 - \frac{\sum_{i=1}^k a_i \lg a_i}{\lg k}, \quad k > 1, \lg \text{ značí dyadický logaritmus.}$$

Nabývá hodnoty 0, jestliže a je minimálně homogenní, a hodnoty 1, jestliže a je maximálně homogenní. Předpokládejme dále, že hodnoty a_i jsou funkcemi času, tj. posloupností funkcí

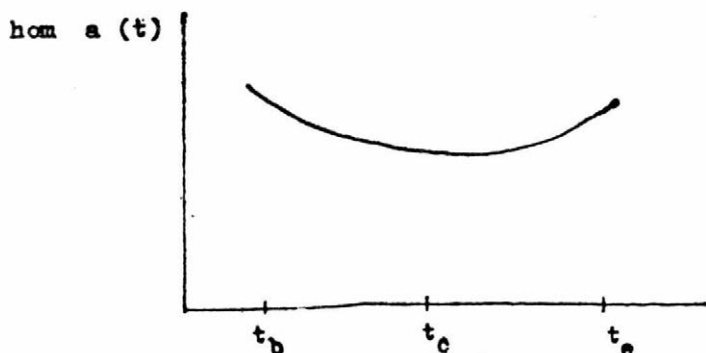
$$a(t) = \{a_i(t)\}_1^k,$$

$t \in \langle t_b, t_e \rangle$ představuje distribuční trajektorii vlivu diferenciačního kritéria d_k na danou populaci. Dále předpokládáme, že d_k je ordinální diferenciační kritérium.

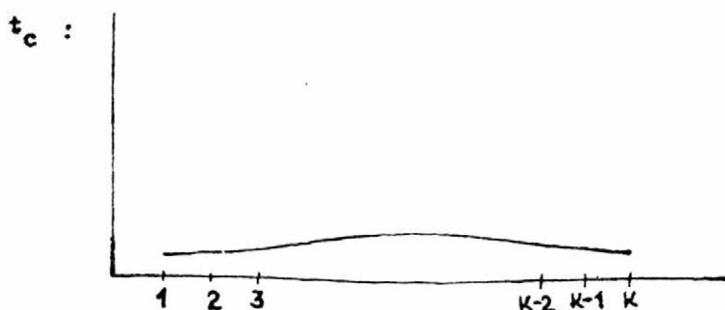
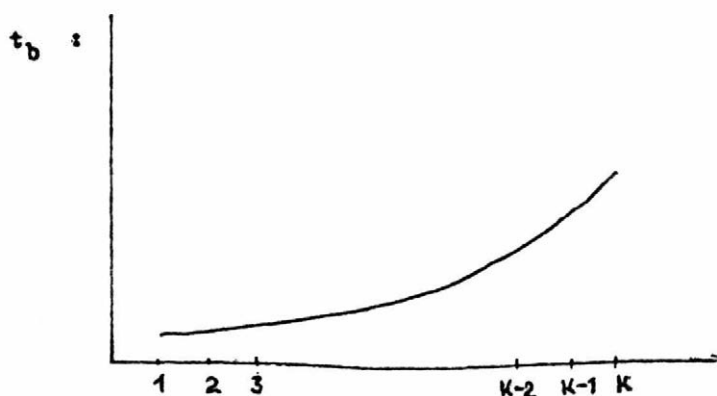
Prvním důležitým skutečným předpokladem je, že homogenita distribuční trajek-

(1) Pochopitelně zde jde o „velmi naivní“, počáteční přístup k chápání sociální homogenity, přístup, který postrádá dialektický obsah, jenž je jediné adekvátní reálné skutečnosti.

torie jakékoli diferenciacce je zprvu klesající a od určitého momentu stoupající funkcí času, jak je to znázorněno v následujícím grafu:

Tento předpoklad ve skutečnosti vyplývá ze silnějšího předpokladu o základním průběhu distribuční trajektorie každého ordinálního diferenciačního kritéria. Je tomu tak, protože předpokládáme, že distribuční trajektorie mají tuto formu v čase t_b, t_c, t_e :

(2) Je rovněž zřejmá pro minimální (strukturní část) mobility a ve stabilních fázích vývoje pro celkovou mobilitu (včetně čisté části mobility). Existuje možnost, že cirkulační mobilita v revolučních fázích vývoje je diskontinuální funkcí marginálů.

Jako pomalé procesy označíme takové diferenciacní pohyby, kde difference $t_c - t_b$, $t_e - t_c$ značně převyšují generační vzdálenosti nebo čas aktivního věku, jako procesy generační délky pak takové diferenciacní pohyby, kde $t_c - t_b$, $t_e - t_c$ se zhruba (řádově) shodují s generačními vzdálenostmi nebo s časem aktivního věku, a konečně jako rychlé procesy takové diferenciacní pohyby, kde difference $t_c - t_b$, $t_e - t_c$ jsou podstatně kratší než generační vzdálenosti nebo doba aktivního věku.

Celé uvedené schéma platí pro rychlé procesy, platí rovněž s výjimkou dolního levého a horního pravého pole pro dlouhodobé generační procesy a — jak jsme se již zmínili — pouze hlavní diagonála platí pro pomalé procesy.

Pro pomalé procesy tudíž platí, že strukturní mobilita by měla být poměrně nízká a stabilní a měla by nejprve snižovat a pak zvyšovat homogenitu, přičemž by tento pokles a vzrůst homogenity měl být doprovázen vzrůstem a poklesem čisté mobility.

Pro procesy generační délky by měla navíc existovat v určitých fázích dosti značná strukturní mobilita, která by však neměla snižovat čistou mobilitu za předpokladu, že existuje vzrůst nebo pokles sociální homogenity.

Podobně bychom mohli formulovat hypotézy i pro rychlé procesy. Samozřejmě by vzrostla rozmanitost jejich obsahu. Neuvádíme je výslovně z toho důvodu, že diferenciacní kritéria zkoumaná v rámci sociální mobility mohou být oprávněně považována za relevantní pro pomalé procesy nebo procesy generační délky.

Vcelku však docházíme k této všeobecné hypotéze: mobilita nejprve snižuje sociální homogenitu a v zápleti ji zvyšuje.

Její postavení vůči sociálním homogenizačním procesům je tudíž dialektické.

Předcházející úvahy dosti heuristického typu jsou důležité hlavně proto, že je nutné uvažovat a analyzovat procesy mobility v rozsáhlých časových úsecích, aby bylo umožněno správné „interpretaci zasazení“ poznatků z jednoho výzkumu do nutného širšího kontextu.

Tento požadavek může být samozřejmě považován za dosti platonický, poněvadž historie výzkumu mobility není dlouhá (s několika výjimkami se konkrétní empirický výzkum procesů mobility rozvinul zvláště v uplynulých dvaceti letech). Avšak v případě, že neexistují vlastní data o mobilitě, je možné pracovat například s příslušným intervalem (7), nebo použít simulační metody apod. Domníváme se však, že úvahy o vztahu mezi sociální mobilitou a sociální homogenitou by měly být předmětem dalšího sociologického výzkumu, ať již potvrdí naše hypotézy či nikoli.

IV. Některé momenty reprodukce dělnické třídy a sociální skupiny inteligence průmyslových odvětví v pěti evropských socialistických zemích

V této části navážeme volně na předcházející výklad. Použijeme data z rozsáhlého srovnávacího výzkumu, který se zabýval překonáváním rozdílů mezi dělnickou třídou a technickou inteligencí; výzkum byl proveden koncem sedmdesátých let v rámci činnosti problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*. Poněvadž předmětem výzkumu nebylo celé obyvatelstvo, nýbrž pouze jeho (i když podstatná) část, není možné pracovat s kompletními mobilitními tabulkami; musí být nahrazeny rozdílným druhem dat. Zachytíme intergenerační pohyby dnešních členů dělnické třídy a sociální skupiny inteligence v odvětvové struktuře, charakteru práce a kvalifikaci. Shrňme tyto tři proměnné do syntetické proměnné; totéž učiníme pro sestupné a vzestupné pohyby. Kromě toho — a bychom zachytili dynamiku procesů intergenerační reprodukce dělnické třídy a technické inteligence — uvažujeme takto upravená data ve věkové diferenciaci.

V následujících tabulkách používáme těchto znaků:

„—“ pro sestupný intergenerační pohyb

„0“	pro intergenerační stabilitu
„+“	pro intergenerační vzestup
„I“	pro věkovou skupinu 15–29
„II“	pro věkovou skupinu 30–44
„III“	pro věkovou skupinu 45–60

Bulharsko	—	0	+
I	6.5	11.8	81.7
II	2.4	6.4	91.2
III	1.	5.2	93.8

Maďarsko	—	0	+
I	12.1	18.1	69.8
II	5.1	12.6	82.3
III	4.3	12.1	83.6

Německá demokratická republika	—	0	+
I	29.6	13.7	56.7
II	14.6	24.1	61.3
III	10.0	29.5	60.5

Polsko	—	0	+
I	14.1	15.4	70.5
II	7.9	15.0	77.1
III	4.3	15.3	80.4

Československo	—	0	+
I	23.7	26.0	50.3
II	14.2	24.5	61.3
III	6.4	19.7	73.9

Ačkoli se přirozeně jedná o zlomkovitá data z hlediska posouzení celkových procesů mobility, přesto podávají zajímavé informace, a to především z hlediska komparace. Pro poskytnutí určité orientace v předcházejících tabulkách použijeme tyto elementární veličiny: v první řadě nazveme rozdíl „+“ – „–“ strukturní komponentou daných dat a hodnotu „–“ pak čistou komponentou daných dat. Dále použijeme pravou stranu relace (6) jako metriku mezi uvedenými distribucemi.

V první řadě platí, že strukturní komponenta daných zlomkovitých dat o mobilitě má sestupnou tendenci ve všech zemích a čistá komponenta těchto dat má naopak vzestupnou tendenci; v závislosti na velikosti těchto komponent spadá těchto pět zemí do tří skupin: první skupina zahrnuje Bulharsko, druhá Maďarsko a Polsko a třetí Německou demokratickou republiku a Československo.

Poněkud odlišné výsledky obdržíme, srovnáme-li vzdálenosti mezi jednotlivými věkovými skupinami; uvedeme je v následující sérii tabulek.

Bulharsko

	II	III
I	9.5	12.1
	II	3.6

Maďarsko

	II	III
I	12.5	13.8
	II	1.3

Německá demokratická republika

	II	III
I	15.0	19.6
	II	5.4

Polsko

	II	III
I	6.6	9.9
	II	3.6

Československo

	II	III
I	11.0	23.6
	II	12.6

Tato data ukazují, že nejmenší rozdíly mezi skupinami v daném reprodukčním rozměru můžeme pozorovat v polském souboru, pak v bulharském a maďarském, a nejvyšší generační rozdíly v souborech Československa a Německé demokratické republiky.

Jak lze ukázat, tato data vysoce korelují se sérií makroagregátů průmyslového rozvoje dotyčných zemí.

Z nich vyplývá — ve smyslu našich předcházejících úvah — že zatímco bulharský soubor je v prudkém pohybu z homogenního stádia nižšího typu, v souboru NDR a ČSSR můžeme předpokládat vyšší heterogenitu s ohledem na zvýšenou čistou komponentu uvedených dat jakožto předpoklad budoucího pohybu k homogenitě vyššího typu.

Pro účely zkoumání procesu překonávání rozdílů mezi jednotlivými zkoumanými zeměmi ve sledovaných aspektech procesů reprodukce předložíme závěrem tabulku vzdáleností mezi dotyčnými skupinami v jednotlivých zemích (horní číslo je vzdálenost mezi nejmladší věkovou skupinou, střední číslo vzdálenost mezi věkovou skupinou středního věku a dolní číslo vzdálenost mezi nejstarší věkovou skupinou).

	Maďarsko	Německá demokratická republika	Polsko	Československo
Bulharsko	11.8	25.	11.2	31.4
	8.9	29.9	14.1	29.9
	10.2	33.3	13.4	19.9
Maďarsko	17.5	21.	2.7	19.5
		23.1	5.2	21.
			3.2	9.7
		Německá demokratická republika		
			15.5	12.3
			15.8	0.4
			19.9	13.4
			Polsko	20.2
				15.8
				6.5

Tabulka naznačuje, že procesy překonávání rozdílů nemají lineární charakter a dokonce může nastat vzrůst některých rozdílů v některých aspektech sociálního vývoje jako předpoklad další dynamiky odstranění rozdílů v budoucnosti.

Резюме

Ф. Харват: Социальная мобильность как фактор общественной гомогенизации. Некоторые аспекты процесса воспроизводства рабочего класса и социальной группы интеллигенции в промышленных отраслях пяти европейских социалистических стран

Предметом статьи является анализ избранных концепций социальной мобильности, включая модели обработки и интерпретации мобильностных данных. Акцентируется различие автономного и контекстуального (воспроизводственного) понимания социальной мобильности. Автор концентрирует свое внимание прежде всего на взаимоотношении социальной мобильности и процессов гомогенизации общества, которое является диалектическим по своему характеру: в определенных фазах социальная мобильность действует как фактор роста однородности, в других же фазах она действует как фактор ее снижения.

В заключении статьи некоторые из этих мыслей иллюстрируются мобильностными данными международного сравнительного исследования «Сближение рабочего класса и интеллигенции».

Summary

F. Charvát: Social Mobility as a Factor of Social Homogenization. Some Aspects of the Reproduction Process of the Working Class and of the Social Group of Intelligentsia in Industrial Branches of Five European Socialist Countries

The paper presents an analysis of selected social-mobility conceptions, inclusive of models of processing and interpreting mobility data. Stress is laid on the distinction between the autonomous and the contextual (reproduction) conception of social mobility.

An issue of primary concern is the interrelation between social mobility and processes of the society's homogenization which is dialectical in nature: in certain phases social mobility operates as a factor of the increase of homogeneity, whereas in other phases it acts as a factor of the decrease of homogeneity.

In conclusion, some of these thoughts are illustrated on mobility data gained by the international comparative research "Homogenization of the Working Class and the Intelligentsia".

Vývoj sociální mobility v socialistických zemích

Nová dokumentace a metodika zpracování
empirických dat*)

JIŘÍ VEČERNÍK
PETR MATĚJŮ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Mobilitní procesy jsou významnou součástí společenských přeměn v socialistických zemích a jako takové jsou i častým předmětem sociologických šetření a analýz. V některých socialistických zemích proběhla v sedmdesátých letech mobilitní šetření již „druhé generace“, která poskytují bohatý empirický materiál k analýze sociálních přesunů v podmínkách socialismu. V roce 1972 byl proveden mobilitní výzkum v Polsku a v roce 1973 v Maďarsku. Jejich výsledky byly již využity v řadě srovnání, většinou dvoustranných [Andorka—Zagórski 1977; Meyer—Tuma—Zagórski 1979, Haller—Mach 1981]. V roce 1978 se uskutečnil výzkum třídní a sociální struktury zahrnující rovněž mobilitní indikátory v Československu a v roce 1979 bylo provedeno další mobilitní šetření také v Bulharsku. Výsledky těchto dvou výzkumů nebyly doposud v širší míře publikovány. O důležitosti mobilitních analýz v rámci marxistické sociologie svědčí i skutečnost, že se staly jedním z okruhů mezinárodní spolupráce akademií socialistických zemí a jedním z témat mezinárodního komparativního výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*. (1)

Je nepochybné, že právě v mezinárodní komparaci lze nejlépe osvětlit obecné zákonitosti i zvláštní rysy mobilitních procesů v kontextu socialistických revolučních přeměn, propojit dílčí poznatky a dovést je k souhrnnějším závěrům. Jak bylo ukázáno již v dřívějším porovnání sociální mobility v socialistických a kapitalistických zemích, je kontext sociálně ekonomické formace nepochybně rozhodující pro objemové charakteristiky mobility i pro její vnitřní obsah. Pro socialistické země je příznačný mnohem větší rozsah sociálních přesunů, které jsou v podstatné míře podmíněny rychlými změnami v třídní a sociálně profesní struktuře populace. Bylo ukázáno, že změny ve výrobních a společenských vztazích jsou prvořadým faktorem ovlivňujícím velikost a charakteristiky sociální mobility [Charvát—Linhart—Večerník 1978]. Také v některých západních komparacích z poslední doby, které se opírají o nová data a důkladnější metodiku, musely být revidovány dřívější závěry a alespoň naznačena přednost socialistického společenského systému z tohoto hlediska [Simkus 1981]. Dotvrzuje to i porovnání tzv. relativních poměrů nerovností (viz Dodatek I) uvedené v tabulce 1, (2) z něhož vyplývá, že i když se odhlédne od velkých změn ve struktuře aktivní populace, jsou mezigenerační mobilitní přechody mezi hlavními společenskými skupinami v socialistických zemích intenzivnější

*) Rozšířená verze referátu prezentovaného na X. světovém sociologickém kongresu.

(1) Hlavní výsledky tohoto výzkumu, provedeného v BLR, ČSSR, MLR, NDR a SSSR, byly publikovány v materiálové studii [Sbliženíje 1981], přičemž mobilitní data jsou zpracovávána ve zvláštní analytické studii. Četnost zachycených souborů, která se pohybuje mezi 2000 a 2500 dotázanými, neumožňuje ovšem hlubší využití pro analýzu historických trendů sociální mobility.

(2) Údaje za Francii a NSR byly propočteny ze statistických šetření mikrocenzového typu, zahrnujících aktivní muže ve středním věku. Údaje za Velkou Británii jsou založeny na tzv. oxfordském výzkumu, který byl realizován na souboru mužů ve věku 20–64 let bydlících v Anglii a Walesu. Nevhodná kategorizace sociálně profesních skupin zde neumožňuje sledovat mobilitní pohyby mezi zemědělci a ostatními kategoriemi.

Tabulka 1. Relativní poměry nerovností pro vybrané společenské skupiny v některých socialistických a kapitalistických zemích)*

Země	Rok šetření	Duševní pracovníci — dělníci mimo zemědělství	Dělníci — zemědělci	Duševní pracovníci — zemědělci
Československo	1978	2,8	4,4	14,6
Maďarsko	1973	5,1	7,8	43,5
Polsko	1972	5,0	12,7	106,1
Velká Británie	1972	5,1	.	.
Francie	1977	6,1	29,9	101,2
NSR	1971	5,6	83,4	327,8

Prameny: Šetření TSS-78; Andorka - Zagórski 1977; Goldthorpe 1980; Pohl - Soleihavoup 1982; Mayer - Müller 1976.

*) Propočít je proveden z tabulek sledujících mobilitu mezi postavením dotázaného v době šetření a postavením otce v době dospělosti dotázaného. Vysvětlení a interpretaci ukazatelů viz Dodatek I.

než v zemích kapitalistických. To znamená, že nejen v celkové mobilitě, ale také v její tzv. cirkulační složce je pohyblivost osob v rámci dané sociální struktury v socialistických zemích větší.

Náš hlavní zájem se však týká nikoli statického porovnání sociální mobility v zemích s rozdílným společenským uspořádáním, nýbrž srovnání jejich vývojových trendů. Otázka souvislosti ekonomického a společenského vývoje s objemem a charakterem sociální mobility není nová. Byla nastolena v buržoazní sociologii již v padesátých letech v úzké vazbě s industrializační koncepcí. Uskutěčnila se celá řada mezinárodních srovnání, v nichž mělo být prokázáno, že se stupněm industrializace roste i pohyblivost mezi sociálními třídami a skupinami a že průmyslově různě vyspělé země představují vlastně jen rozdílná stadia jednotného vývojového procesu, který mimo jiné zahrnuje i uvolňování sociálních bariér. Mezinárodní komparace, simulující historický pohyb, vedly sice k zproblematizování jednoduchých konvergenčních tezí, nedospěly však ani k jednoznačným závěrům, ani k přijetí složitějších výkladových schémat, uvažujících také rámec odlišných společenských systémů [Charvát—Večerník 1978 : 124 an.]. Vcelku však bylo všeobecně uznáno, že analýzu historického vývoje nelze provádět statickým porovnáváním různě vyspělých zemí a je proto třeba použít jiný přístup.

Jestliže autenticky historická data chybí, minulost může být „sondována“ pomocí paměti současníků, a to buď tak, že dotázaní jsou členěni do věkových kohort představujících sled historických období, nebo že je zjišťováno postavení v různých letech jejich pracovní dráhy. Tímto způsobem můžeme retrospektivně zkoumat vývoj zhruba za 40 let předcházejících datu šetření. Tento přístup není ničím novým, nicméně jej lze využít pro zpracování výzkumů zahrnujících velké soubory dotázaných osob, což jsou častěji teprve mobilitní šetření „druhé generace“, realizovaná od konce šedesátých let. (3)

V této souvislosti byl znovu nastolen problém odstranění zkreslujícího vlivu měnícího se sociálního složení populace, tj. otázka kontroly změn v marginálních distribucích mobilitních tabulek. Jak dělení sociální mobility na tzv. struk-

(3) Rozsáhlá statisticko-sociologická šetření zahrnující otázky k sociální mobilitě byla ovšem realizována již od počátku šedesátých let, konkrétně v USA (1962), v Maďarsku (1963), ve Francii (1964), v Bulharsku a Československu (1967). Žádný z těchto výzkumů však nebyl využit k podrobnější analýze historických trendů na základě kohortního členění. Pro mobilitní šetření „druhé generace“ je tato tematika nepochybně jednou z prvořadých.

turní a cirkulační složku, tak konstrukce jednoduchých mobilních indexů byly podrobeny kritice. Určité řešení bylo nalezeno jednak v propočtu relativních poměrů nerovností (odds ratio), jednak v aplikaci logaritmicko-lineárních modelů, umožňujících testovat specifické hypotézy v troj a vícerozměrných mobilních tabulkách (viz dodatky I a II).

Výsledky analýz tohoto typu provedených za různé kapitalistické země jsou velmi podobné. Pokud jde o USA, došli D. L. Featherman a R. M. Hauser k závěru, že „vnitrogenerační i mezigenerační profesní mobilita zůstala pozoruhodně konstantní v celém historickém období zachyceném výzkumy z roku 1962 a 1973“ [Featherman—Hauser 1978 : 216]. Na základě šetření provedeného v roce 1972 v Anglii a Walesu zjistili J. H. Goldthorpe, C. Payne a C. Llewellynová, že „uvažujeme-li relativní mobilitní podíly a abstrahujeme-li takto od vlivu měnícího se strukturního kontextu, objevuje se spíše stabilita než změna“ [Goldthorpe 1980 : 85]. Stejně závěry o historicky konstantních vzorcích sociální mobility byly zjištěny na základě výzkumů v Kanadě [McRoberts—Selbee 1981] a v Rakousku [Haller—Mach 1981]. Změny v sociální mobilitě v podmínkách kapitalismu jsou tedy, přijmeme-li závěry těchto analýz, dány pouze posuny ve struktuře ekonomicky aktivní populace, přičemž relativní „mobilitní šance“ jedinců přejít z jedné sociální kategorie do druhé se v čase nijak výrazněji nemění.

V této souvislosti se klade otázka, zda také v socialistických zemích je mobilitní trend dán pouze přesuny v třídním a sociálně profesním složení obyvatelstva, zda také zde je „sociální propustnost“⁽⁴⁾ mezi společenskými skupinami historicky konstantní. Jde pochopitelně o složitější problém, chceme-li však dosáhnout srovnatelnosti, musíme při analýze aplikovat stejnou metodiku, na jejímž základě byla formulována teze o historické neměnnosti relativních mobilních šancí ve vyspělých kapitalistických společnostech. Již na základě jednoduché interpretace mobilních šetření provedených v některých socialistických zemích se ukázalo, že socialistické přeměny vedly k rychlému vzestupu v objemu mobilních pohybů, a to především v důsledku velkých změn v zastoupení hlavních společenských skupin ve struktuře ekonomicky aktivní populace. Ale i po odeznění rozhodujících strukturních změn zůstává sociální mobilita na vysoké úrovni, neboť se zvyšuje objem strukturně nepodmíněné „cirkulační“ složky mobility. Bylo zjištěno, že jestliže sociální mobilitu hypoteticky rozdělujeme na strukturní a cirkulační složku, nelze první označit jako čistě ekonomickou (která sleduje peripetie hospodářského růstu a přesunů pracovních sil) a druhou jako čistě sociální (která staticky indikuje „otevřenost“ společenské struktury, stupeň sociálních nerovností). Zatímco v kapitalistických zemích je dynamika mobilních procesů nesena téměř výlučně strukturními změnami, v socialistických společnostech zjišťujeme v určitém smyslu protisměrný pohyb strukturní a cirkulační mobility, který svědčí o tom, že obě tyto komponenty jsou víceméně stejně aktivní momenty jak ekonomického, tak sociálního rozvoje společnosti [Večerník 1983].

Tento vývoj dokumentuje také propočet dvou relativních poměrů nerovností,

(4) Termínu „sociální propustnost“ (socialnoje tékučestvo, social fluidity) používáme v dalším textu pro označení té části sociální mobility, která je nezávislá na změnách ve složení generací dotázaných a jejich otců. Jde vlastně o „čistou“ či „cirkulační“ mobilitu, která je ovšem propočítávána pomocí vhodnější metodiky. Obdobně též hovoříme o relativních „mobilitních šancích“ nebo o interakci mezi sociálním postavením dotázaného a postavením jeho otce.

*Tabulka 2. Relativní poměry nerovnosti pro vybrané společenské skupiny
v některých socialistických zemích podle počátku pracovní aktivity dotázaného*)*

Období počátku pracovní aktivity dotázaného	Duševní pracovníci — dělníci mimo zemědělství			Dělníci mimo zemědělství — zemědělci		
	ČSSR	MLR	PLR	ČSSR	MLR	PLR
Do roku 1940	4,54	13,71	9,29	8,76	13,26	24,65
1940—1944	5,20	8,78	6,50	6,56	16,16	15,27
1945—1949	3,68	6,12	7,29	9,39	8,49	11,34
1950—1954	4,14	7,78	6,04	6,15	7,27	13,10
1955—1959	3,81	3,67	5,62	5,16	11,94	10,75
1960—1964	4,14	4,66	5,11	6,50	8,53	11,65
1965—1969	2,67	6,32	4,22	4,56	5,19	14,80
1970—1974	2,64	.	.	6,82	.	.
Celkem	3,36	5,61	5,46	6,56	11,40	15,45

Prameny: Šetření TSS-78; Andorka - Zagórski 1977.

*) Propočet je proveden z tabulek sledujících mobilitu mezi postavením dotázaného na počátku jeho pracovní aktivity a postavením otce v době dospělosti dotázaného. Vysvětlení a interpretaci ukazatelů viz Dodatek I.

uvedených v tabulce 2.(5) Údaje indikují úroveň sociální propustnosti ve dvou hlavních mobilitních liniích, tj. mezi duševně a fyzicky pracujícími a mezi dělníky a zemědělci, a to obousměrně. Přes určité výkyvy data ukazují základní tendenci mezigenerační sociální mobility v socialistických zemích, kterou není stabilita v historickém čase, nýbrž naopak zmenšování sociálních přehrad, nezávisle na změnách v třídění a sociálně profesní struktuře populace. V zásadě stejný trend můžeme zjistit také z mobilitních dat za Bulharsko, které však nejsou s předchozími zcela komparabilní.(6)

Složitější metodou, která umožňuje ve vývoji sociální mobility identifikovat historické změny v sociální propustnosti, je logaritmicko-lineární analýza vícerozměrných mobilitních tabulek. Ve snaze dospět ke komparabilním výsledkům jsme aplikovali log-lineární model na stejný typ dat za ČSSR, MLR a PLR, a to konkrétně na tabulky 4 X 4, sledující mobilitu mezi postavením otce a postavením dotázaného na počátku jeho pracovní dráhy v 7 kohortách, členěných podle období počátku pracovní aktivity dotázaného. Z důvodu dispoibility údajů (které jsme za MLR a PLR měli jen v procentním vyjádření) a zejména z důvodu jejich srovnatelnosti byly všechny testy provedeny na hypoteticky stejně velkých souborech, tj. 20 000 jedinců.

(5) Všechna mobilitní šetření, která zde využíváme, byla provedena ve spolupráci statistických a sociologických pracovišť v socialistických zemích, a to v roce 1967 v BLR, v roce 1972 v PLR, v roce 1973 v MLR a v roce 1978 v ČSSR. Pro účely porovnání jsou soubory dotázaných osob omezeny na muže ekonomicky aktivní v době šetření, takže příslušné četnosti souborů činí v ČSSR 6 tis. osob, v MLR 19 tis. a v PLR 38 tis. osob. Kategorizace, na níž jsou propočítávány mobilitní charakteristiky ve sledovaných socialistických zemích, je následující: 1. inteligence a ostatní nemanuální pracovníci, 2. dělníci mimo zemědělství, 3. zemědělci (družstevní rolníci, zemědělství dělníci, samostatní rolníci), 4. samostatní mimo zemědělství. Toto velmi jednoduché členění bylo vynuceno tím že v československé kategorizaci není možné odlišit skupinu nemanuálních pracovníků vyšší a nižší kvalifikace (jako tomu je u maďarských a polských dat) a v údajích za MLR je zase sloučen státní a družstevní sektor zemědělství (zatímco v československém výzkumu se všude respektuje členění podle vlastnických sektorů).

(6) Relativní poměry nerovnosti jsou zde propočteny na souboru ekonomicky aktivních mužů i žen a to v těchto kohortách podle počátku pracovní aktivity: před rokem 1944, 1944—1952, 1953—1958, 1959—1967 [Socialen proizchod 1969].

Ověřovány byly postupně následující hypotézy: 1. hypotéza, že mezi sledovanými třemi proměnnými [postavení otce, postavení dotázaného, období počátku pracovní aktivity dotázaného] není žádný vztah — model A 1 (O, D, V); (7) 2. hypotéza, podle níž dochází pouze ke změnám v sociálním složení otců a dotázaných, tj. v marginálních distribucích mobilitních tabulek, přičemž postavení dotázaného na postavení otce nezávisí — model A 2 (OV, DV); 3. hypotéza, podle které je postavení dotázaného závislé na postavení otce, přičemž tato závislost se v čase nemění, takže sociální propustnost je historicky konstantní — model A 3 (OV, DV, OD); 4. hypotéza, podle níž je postavení dotázaného na postavení otce závislé, přičemž tato závislost se v čase mění — model A 4 (OV, DV, OD, ODV), který v logaritmicko-lineární analýze představuje tzv. saturovaný model, zahrnující všechny vztahy sledovaných proměnných.

Kromě toho byly testovány příspěvky vybraných interakcí, tj. rozdíl mezi určitým výchozím modelem a modelem obohaceným o interakci, jejíž efekt [resp. příspěvek k explikaci reálných dat] nás zajímá. Takto byl testován rozdíl mezi modely A 1 a A 2, který vyjadřuje význam strukturních změn v sociálním složení dotázaných a jejich otců, dále rozdíl mezi modely A 2 a A 3, který představuje specifický příspěvek interakce mezi sociálním postavením dotázaného a postavením otce při kontrole [vyloučení] vlivu změn v marginálních distribucích mobilitních tabulek a konečně rozdíl mezi modely A 3 a A 4, který označuje statistickou významnost vývojové změny v interakci sociálního postavení dotázaného a jeho otce, a to při kontrole vlivu změn v marginálních distribucích, a také vlivu konstantní, tj. časově invariantní složky této interakce. Zároveň s testy statistické významnosti jsme u některých modelů a rozdílů mezi modely zjišťovali podíl na vyčerpané varianci, přičemž pro lepší posouzení mezi zeměmi byla sledována také intenzita sledované závislosti. (8)

Hlavní výsledky logaritmicko-lineární analýzy za tři socialistické země jsou uvedeny v tabulce 5. Jak se ukázalo, pro žádnou z těchto zemí není možné přijmout model postulující pouze změny v marginálních distribucích mobilitních tabulek, tj. samotné posuny v sociálním složení generací dotázaných a jejich otců (model A 2). Hypotéza o časově podmíněné nezávislosti postavení dotázaného na postavení otce byla u všech zemí zamítnuta na nejvyšší hladině statistické významnosti. K věrohodnější reprodukci mobilitních tabulek je tedy třeba přijmout hypotézu o závislosti těchto charakteristik, tj. testovat model zahrnující časově konstantní interakci OD (model A 3). Avšak pro československá a maďarská data byla i tato hypotéza zamítnuta na nejvyšší hladině významnosti, zatímco v případě Polska je hladina umožňující její zamítnutí nižší (0,018).

Pro sociální mobilitu v ČSSR a MLR tedy model zahrnující časově konstantní interakci mezi postavením dotázaného a jeho otce rozhodně neplatí a je třeba přijmout tzv. saturovaný model, který zahrnuje i časově proměnlivou složku této interakce (A 4). Také v Polsku je vývojová změna interakce OD (vyjád-

(7) Dále používané symboly značí sociální postavení otce podle kategorizace uvedené v poznámce 5 (O), sociální postavení dotázaného (D) a věkovou kohortu určenou obdobím počátku pracovní aktivity dotázaného (V).

(8) Intenzita sledované závislosti je porovnávána pomocí poměru G^2/df . Je to vhodné vzhledem k tomu, že za vysokými hladinami statistické významnosti se mohou skrývat ještě dosti značné rozdíly v intenzitě závislosti. Testování statistické významnosti modelů a rozdílů mezi nimi je totiž, striktně statisticky vzato, nejméně průkazným výsledkem log-lineární analýzy. To se týká zejména komparací, neboť testovací kritérium G^2 je závislé na velikosti souboru. Transformace srovnávaných souborů na stejnou velikost, kterou jsme provedli, sice porovnávání testů umožňuje, ze statistického hlediska však není zcela korektní (viz dodatek II).

*Tabulka 3. Log-lineární modely a testy interakčních efektů
mezi sociálním postavením dotázaného na počátku pracovní aktivity (D),
sociálním postavením otce (O) a obdobím počátku pracovní aktivity dotázaného (V)
v ČSSR, MLR a PLR*

Modely a difference mezi modely	df	G ²	p	G ² /df	% vyčerpané variance vzhledem k modelu	
					A1	A2
ČSSR						
A1 (O) (D) (V)	99	5918,9	0,000	—	100,0	—
A2 (OV) (DV)	63	3678,9	0,000	—	37,8	100,0
A3 (OV) (DV) (OD)	54	199,6	0,000	—	93,2	—
A4 (OV) (DV) (OD) (ODV)	0	0,0	1,000	—	—	—
A1—A2	36	2240,0	0,000	53,9	—	—
A2—A3	9	3479,3	0,000	381,2	—	94,6
A3—A4	54	199,6	0,000	7,5	—	5,4
A2—A4	63	3678,9	0,000	60,9	62,2	—
MLR						
A1 (O) (D) (V)	99	10290,3	0,000	—	100,0	—
A2 (OV) (DV)	63	7018,8	0,000	—	31,8	100,0
A3 (OV) (DV) (OD)	54	273,7	0,000	—	97,3	—
A4 (OV) (DV) (OD) (ODV)	0	0,0	1,000	—	—	—
A1—A2	36	3271,5	0,000	90,9	—	—
A2—A3	9	6745,1	0,000	749,5	—	96,3
A3—A4	54	273,7	0,000	5,1	—	3,7
A2—A4	63	7018,8	0,000	111,4	68,2	—
PLR						
A1 (O) (D) (V)	99	9335,3	0,000	—	100,0	—
A2 (OV) (DV)	63	5876,6	0,000	—	37,0	100,0
A3 (OV) (DV) (OD)	54	78,9	0,018	—	99,2	—
A4 (OV) (DV) (OD) (ODV)	0	0,0	1,000	—	—	—
A1—A2	36	3456,7	0,000	96,0	—	—
A2—A3	9	5799,7	0,000	644,4	—	98,7
A3—A4	54	78,9	0,018	1,4	—	1,3
A2—A4	63	5876,6	0,000	93,3	63,0	—

řená efektem ODV) statisticky signifikantní, nicméně hypotézu o konstantní sociální propustnosti nelze odmítnout tak bezvýhradně jako u druhých dvou zemí. Intenzita sledované závislosti je vysoká v ČSSR a v MLR a velmi nízká v PLR. Podle procentních příspěvků trojrozměrné interakce ODV k modelu konstantní sociální propustnosti je na prvním místě ČSSR (5,4 %), na druhém místě MLR (3,7 %) a na posledním místě PLR (1,4 %). [9]

(9) Log-lineární model byl aplikován na československá data v několika variantách, především vzhledem k tomu, že v šetření TSS-78 jsou místo údaje o postavení otce v době dospělosti dotázaného (jako v jiných mobilitních výzkumech) údaje dva: totiž o jeho postavení na počátku pracovní dráhy a o postavení na jejím konci, resp. v době šetření. Všechny uváděné výsledky vycházejí z mobilitních tabulek zahrnujících postavení otce na konci pracovní dráhy, které se více blíží jeho postavení v době dospělosti dotázaného. V ostatních variantách vychází podíl časově proměnlivé složky sociální propustnosti ještě vyšší: jestliže sledujeme mobilitu podle postavení otce na počátku jeho pracovní dráhy, činí její podíl na vysvětlení variance modelu A 2 7,8; jestliže údaje o postavení na počátku a na konci pracovní dráhy otce vážíme, činí podíl 10,6 %; konečně jestliže místo 7 mezinárodně srovnatelných kohort použijeme celý rozsah 9 kohort (tj. včetně dotázaných vstupujících do pracovní aktivity v sedmdesátých letech), činí podíl 6,1 %.

*Tabulka 4. Log-lineární modely a testy interakčních efektů
mezi sociálním postavením dotázaného na počátku pracovní aktivity (D),
sociálním postavením otce (O) a věkem dotázaného (V) v USA*

Modely a difference mezi modely	df	G ²	p	G ² /df	% vyčerpané variace vzhledem k modelu	
					A1	A2
A1 (O) (D) (V)	208	7314,7	0,000	—	100,0	—
A2 (OV) (DV)	144	5902,9	0,000	—	19,3	100,0
A3 (OV) (DV) (OD)	128	166,5	0,012	—	78,4	—
A4 (OV) (DV) (OD) (ODV)	0	0,0	1,000	—	—	—
A1—A2	64	1411,8	0,000	22,1	—	—
A2—A3	16	5736,4	0,000	358,4	—	97,2
A3—A4	128	166,5	0,012	1,3	—	2,8
A2—A4	63	5902,7	0,000	93,7	80,6	—

Pramen: Featherman - Hauser 1978 : 84.

Jak jsme již uvedli, logaritmicke-lineární analýza byla aplikována na údaje o vývoji sociální mobility ve čtyřech vyspělých kapitalistických zemích (USA, Kanada, Velká Británie, Rakousko), přičemž všude byla zjištěna platnost modelu časově konstantní propustnosti. Pro konkrétnější porovnání můžeme však uvést pouze výsledky za USA, získané na mobilitních tabulkách, které se poměrně nejvíce blíží tabulkám použitým v naší komparaci socialistických zemí. Jak ukazují údaje uvedené v tabulce 4, pro USA nelze odmítnout na nejvyšší hladině významnosti model časově konstantní sociální propustnosti, přičemž procentní příspěvek časové změny interakce OD je velmi nízký (2,8 %). Přihlédneme-li navíc k nadhodnocení těchto veličin pro data za USA, dané větším počtem kategorií a věkových skupin, jsou rozdíly v typu vývoje sociální mobility mezi ČSSR, MLR a USA více než zřejmé. (10)

Možnosti interpretace výsledků logaritmicke-lineární analýzy nejsou omezeny na testování jednotlivých modelů a dílčích interakčních efektů. V posledních dvou sloupcích tabulek 3 a 4 jsou uvedeny podíly, jimiž různé složky sociální mobility vyčerpávají varianci obsaženou v modelu úplné nezávislosti (A 1) a v modelu podmíněné nezávislosti (A 2) sledovaných sociálních charakteristik. Mezi jednotlivými zeměmi jsou značné rozdíly v podílu strukturních

(10) Srovnání s USA musí být chápáno pouze jako ilustrativní, protože log-lineární analýza zde byla provedena sice na stejném velikém souboru, avšak s jinou kategorizací socioprofesionálních skupin, a to jak po obsahové stránce (1. vyšší nemanuální, 2. nižší nemanuální, 3. vyšší manuální, 4. nižší manuální, 5. zemědělské profese), tak po stránce formální. V USA byly testovány přechody mezi 5 kategoriemi v 9 kohortách, v socialistických zemích jsme pracovali se 4 kategoriemi v 7 věkových skupinách. Větší počet kategorií sice zvyšuje počet stupňů volnosti, a tudíž mění i formální podmínky testování (zvyšuje se kritická hodnota pro přijetí nulové hypotézy), což testy významnosti činí v zásadě srovnatelnými, ale zejména při komparaci procentních údajů o vyčerpané varianci je třeba brát v úvahu i to, že s vyšším počtem kategorií sociálního postavení se potenciálně zvyšuje i četnost možných přechodů. Při srovnávání s analýzou provedenou na nižším počtu kategorií dochází tudíž k určitému nadhodnocení mobilitních pohybů. Jestliže podíl historicky proměnlivé složky mezigenerační interakce (ODV) činil v USA při analýze tabulky 5×5×9 2,8 %, pak u tabulky 6×6×6 činil 5,8 % a u tabulky 17×17×9 19,9 % [Featherman—Hauser 1978, McRoberts — Selbee 1981]. Z toho plyne, že hodnoty, které používáme pro srovnání se socialistickými zeměmi, jsou s největší pravděpodobností vyšší než hodnoty, které by byly získány analýzou striktně komparabilních mobilitních tabulek.

změn (počítaných procentem, které model A 2 odčerpává z variance modelu A 1), které jsou nejvyšší v Polsku (37 %) a nejnižší v USA (19 %). (11) Zajímavé je pak rozložení závislosti sociálního postavení dotázaného na sociálním postavení jeho otce do časově konstantní a časově proměnlivé složky (OD, ODV). Vyjdeme-li z modelu úplné nezávislosti (A 1), je v socialistických zemích — v důsledku vyššího podílu strukturně podmíněné mobility — konstantní složka vyšší a proměnlivá složka nižší než v USA. Jakmile však vliv strukturních změn eliminujeme, tj. když poměrujeme složky interakce OD vůči modelu zahrnujícímu pohyb v marginálních distribucích (A 2), docházíme k závěru opačnému. Podíl časově proměnlivé složky má v ČSSR a MLR mnohem vyšší váhu v explikaci mobilitních procesů než v USA, jak se to ostatně projevilo již při testování statistické významnosti efektu ODV. V Polsku je ovšem podíl tohoto komponentu nejnižší.

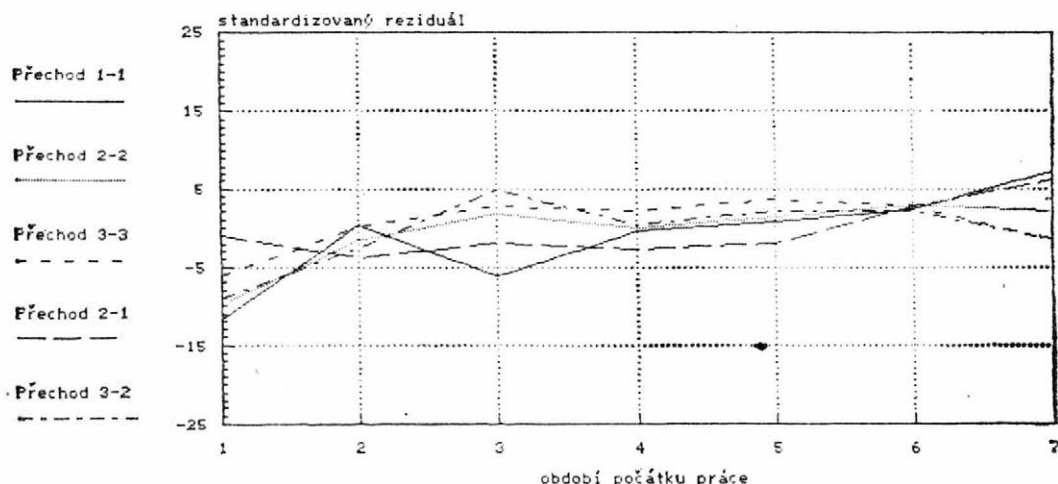
K názorné interpretaci výsledků logaritmicko-lineární analýzy můžeme využít tzv. standardizovaných reziduálů, tj. standardizovaných odchylek reálných frekvencí v polích mobilitní tabulky od frekvencí postulovaných určitým modelem (12) K nejzajímavějším a z hlediska komparace nejvhodnějším patří standardizované reziduály vycházející po aplikaci modelu konstantní sociální propustnosti (model A 3), které zobrazují, jak se v jednotlivých obdobích odchýlovaly reálné frekvence mobilitních přechodů (či mezigenerační stability) od hypotézy, podle níž se interakce mezi sociálním postavením dotázaného a jeho otce v čase nemění. V grafech 1—3 je uvedeno pět vybraných standardizovaných reziduálů, charakterizujících mezigenerační stabilitu v kategoriích duševních pracovníků, dělníků a zemědělců a dále mezigenerační přechody od otců-dělníků k dotázaným-zaměstnancům a od otců-zemědělců k dotázaným-dělníkům. (13) Informace, kterou nám standardizované reziduály poskytují, jsou svým obsahem obdobné jako u relativních poměrů nerovností (viz tabulky 1 a 2), tj. v obou případech je sledován vývoj „čisté“ sociální interakce, sociální propustnosti nezávisle na změnách v sociálním složení otců a dotázaných. Zatímco však relativní poměry nerovností vyjadřují vždy porovnání dvou párů sociálních kategorií a sledují tedy vzájemné mobilitní přechody mezi zvolenými skupinami, standardizované reziduály ukazují dynamiku jednotlivých sociálních přechodů přesně tak, jak jsou obsaženy v mobilitní tabulce.

(11) Strukturní změny v sociálním složení dotázaných a jejich otců, jak vyplývají z log-lineární analýzy, nejsou totožné se strukturní mobilitou používanou v tradičním zpracování dvourozměrných mobilitních tabulek. V log-lineární analýze má pojem strukturních změn dynamickou interpretaci, neboť odpovídá na otázku, do jaké míry se na vývoji celkové mobility podílí vývoj změn v socioprofesionálních strukturách v jednotlivých věkových kohortách generací dotázaných a jejich otců. V tradičním zpracování vyjadřuje strukturní mobilita hypotetický podíl změn v socioprofesionálních strukturách, které jsou nutné k tomu, aby se změnily příslušné marginální distribuce. Hodnoty získané log-lineární analýzou jsou zpravidla nižší než strukturní mobilita v tradičním pojetí.

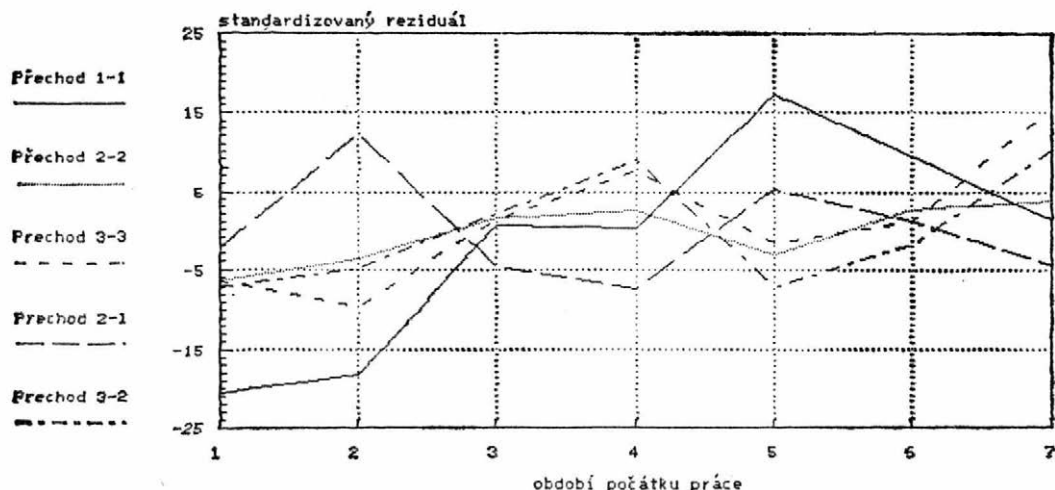
(12) Označíme-li reálnou frekvenci v poli mobilitní tabulky f_{ijk} a jí odpovídající teoretickou frekvenci za předpokladu platnosti určitého modelu F_{ijk} , pak standardizovaný reziduál má tvar $R_{ijk} = (f_{ijk} - F_{ijk})/F_{ijk}$. Jestliže obě hodnoty jsou stejné, standardizovaný reziduál je roven 0; jestliže jsou reálné frekvence vyšší než modelové, nabývá kladných hodnot (tj. strukturní sociální propustnost je větší než za předpokladu její stability v čase), jestliže jsou reálné frekvence nižší než modelové, nabývá hodnot záporných (sociální propustnost je nižší).

(13) Protože grafy byly konstruovány k tomu účelu, aby zobrazily podobu historického vývoje proměnlivé komponenty mezigenerační interakce, byla změněna značka u standardizovaných reziduálů týkajících se seberekrutace sledovaných sociálních kategorií. Pohyb křivek od záporných hodnot ke kladným tedy ve všech případech znamená, že se zvyšuje propustnost sociálních hranic jak v rámci jednotlivých sociálních kategorií, tak mezi nimi.

Graf 1. Vývoj sociální propustnosti v ČSSR
standardizované reziduály po modelu A 3

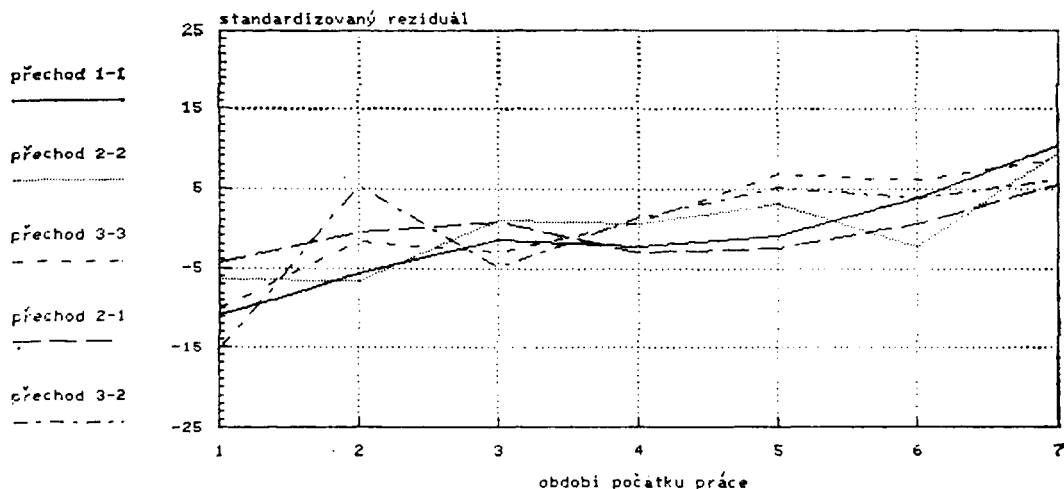

Graf 2. Vývoj sociální propustnosti v MLR
standardizované reziduály po modelu A 3

Z obou typů údajů můžeme především vyčíst, jaký základní směr má historický vývoj sociální propustnosti v socialistických zemích. V buržoazní sociologii se při komentování celkově většího objemu sociální mobility v socialistických zemích totiž setkáváme s názorem, že jde pouze o důsledky jednorázového, dnes už ukončeného procesu revoluční přestavby společnosti. Je ostatně pravda, že největší mobilitní přesuny souvisely s rychlou industrializací a s kolektivizací zemědělství, které zaznamenaly svůj vrchol na přelomu padesátých a šedesátých let. Rozsah změn v třídní a sociálně profesní struktuře od té doby klesá a s ním se snižuje (i když pomalejším tempem) také frekvence mobilitních přesunů v hlavních směrech. Pokles sociální mobility v jejím celkovém objemu však neznamena, že se hlavní společenské třídy a skupiny „uzavírají

Graf 3. Vývoj sociální propustnosti v PLR
standardizované reziduály po modelu A 3

Vysvětlivky ke grafům 1–3

Sociální kategorie

*Období počátku pracovní
aktivity dotázaného:*

- 1: zaměstnanec
- 2: dělník
- 3: zemědělec

- 1. do r. 1940
- 2. 1940–1944
- 3. 1945–1949
- 4. 1950–1954
- 5. 1955–1959
- 6. 1960–1964
- 7. 1965–1969

do sebe“ a že relativní intenzita přechodů mezi nimi klesá. Jak propočet relativních poměrů nerovností, tak průběh standardizovaných reziduálů jasně ukazují, že ve všech sledovaných socialistických zemích se zvyšuje propustnost hlavních sociálních předělů, tj. že míra sebeprodukce hlavních společenských skupin klesá a „čistá míra“ sociální mobility se trvale zvyšuje.

Uvedený základní trend není přirozeně nikde zcela plynulý a v jednotlivých zemích má své specifické rysy.[14] Tak např. v Československu nacházíme určité rozdíly mezi padesátými a šedesátými léty. Padesátá léta jsou charakteristická větší dynamikou pohybu ze zemědělských kategorií, jejichž míra sebe-rekrutace rychle poklesla a intenzita přechodů do dělnické třídy stoupla. Pro šedesátá léta jsou naproti tomu příznačné pohyby týkající se dělnické třídy a zaměstnanců (v obou případech pokles jejich sebe-rekrutace) a zvýšení přechodů mezi nimi. Tento vývoj odpovídá dvěma fázím, které jsme zjistili již na základě údajů o strukturně podmíněné mobilitě, což naznačuje, že impulsy ke změnám v mobilitních procesech i v jejich „nejčistší“ podobě vyvěrají z orientace ekonomického vývoje [Večerník 1983].

(14) Jak relativní poměry nerovností, tak standardizované reziduály jsou citlivé i na malé rozdíly v polích mobilitní tabulky. Protože při podrobnějším třídění se výzkumné soubory značně zmenšují, je třeba počítat i s více či méně náhodnými výkyvy.

Ačkoliv je rozsah historických změn v sociální propustnosti v Maďarsku menší než v Československu, údaje uvedené v tabulce 2 a v grafu 2 nasvědčují větší „dramatičnosti“ jejího vývoje. Do druhé poloviny padesátých let jsou koncentrovány nápadné zlomy ve všech hlavních trendech sociální propustnosti: na jedné straně se posílila seberekрутace zaměstnaneckých kategorií a narostla frekvence přechodů mezi nimi a dělnickou třídou; na druhé straně se zvýšila seberekрутace dělnické třídy a rolnictva a pohybů mezi těmito třídami výrazně ubylo. S odlišením těchto dvou okruhů mobilitních procesů (z nichž první se týká duševních pracovníků a jejich mezigeneračního propojení a dělnickou třídou a druhý se týká zemědělců a jejich přechodů mezi dělníky) jsme se setkali již v případě Československa, kde jimi byly charakterizovány hlavní vývojové etapy. V Maďarsku se však v těchto okruzích rozvinuly velmi rychlé a do značné míry protikladné procesy. Proto také v generacích dotázaných, kteří zahájili ekonomickou aktivitu po roce 1960, došlo v podstatě k protisměrným pohybům v mobilitních trendech, v nichž se postupně obnovuje návaznost na kontinuální vzestupný vývoj.

Pokud jde o Polsko, historický vývoj zde z tohoto hlediska probíhal v porovnání s ostatními dvěma zeměmi v daleko ztlumenější podobě, a to především v důsledku uchování malovýrobního charakteru zemědělství a tím i sociální uzavřenosti venkova. Jak relativní poměry nerovností, tak trendy standardizovaných reziduálů toto vysvětlení dokumentují tím, že ty jejich hodnoty, které se týkají rolnictva, vykazují od roku 1950 jen minimální vývoj, zatímco charakteristiky ostatních společenských skupin jsou výrazně dynamičtější.

Použití relativních poměrů nerovností a logaritmicko-lineární analýzy pro zpracování mobilitních tabulek má své přednosti i meze. V každém případě jsme se dotkli jen jedné stránky mobilitních procesů (totiž sociálních přechodů mezi postavením otce a postavením dotázaného na počátku jeho pracovní aktivity), které jsou opět jen jedním z mnoha aspektů dynamiky sociálně třídní struktury. Nemůžeme zde činit žádné hlubší obsahové závěry, nicméně i v tomto dílčím pohledu se potvrdila jak odlišná povaha sociální mobility v zemích s různým společenským uspořádáním, tak specifičnost průběhu mobilitních procesů v jednotlivých socialistických společnostech, daná rozdílnými výchozími podmínkami a konkrétním procesem uskutečňování revolučních přeměn. Celkově příznivější charakteristiky sociální mobility v socialistických zemích nejsou pouhým důsledkem velkých změn ve struktuře pracovních sil, ani jednorázovou odpovědí na revoluční přestavbu společnosti. Jde o historicky dlouhodobý jev, provázející celý socialistický vývoj. Specifické charakteristiky sociální mobility jsou zde nepřímým svědectvím o kvalitativně jiném obsahu sociálně třídní struktury a o základní orientaci jejího vývoje, kterou je prosazování sociální stejnorodosti společnosti.

Dodatek I. Propočet relativních poměrů nerovnosti a jejich interpretace v mobilitní analýze

K hlavním problémům analýzy mobilitních tabulek patřila vždy eliminace vlivu rozdílů či změn v marginálních distribucích, tj. spolehlivé odlišení čistého efektu interakce mezi výchozím a cílovým sociálním postavením od rozdílů či změn ve složení generací dotázaných a jejich otců. Tradiční mobilitní analýza řešila tento problém hypotetickými konstrukty strukturní a čisté mobility, které byly předmětem častých kritik. Do jisté míry oprávněné kritice byly podrobeny i dosud hojně používané indexy nerovnosti (disparity ratio, mobility ratio). Zejména v poslední době se pozornost soustřeďuje na tzv. relativní poměry nerovnosti (odds ratio), které — jak ukázala i jejich formální matematická analýza — požadavek nezávislosti na marginálních distribucích striktně splňují. Relativní poměr nerovnosti je založen na porovnání šancí jedinců (vždy ze dvou různých skupin sociálního původu) dosáhnout spíše jedné než druhé „cílové pozice“. Pro každou mobilitní tabulku tak vzniká celkem

$$\frac{OD(O-1)(D-1)}{4}$$

párových koeficientů, kde O je počet kategorií sociálního původu a D je počet cílových kategorií. Pro mobilitní tabulku 4×4 vzniká celkem 36 relativních poměrů nerovnosti.

Jestliže si jednotlivá pole mobilitní tabulky označíme jako $x_{11}, x_{12}, x_{13}, x_{14}, x_{21}, x_{22}$ atd., přičemž marginálie řádků jsou označeny jako $x_{.1}, x_{.2}, \dots$ a marginálie sloupců jako $x_{1.}, x_{2.}$ atd., pak relativní poměr nerovnosti lze odvodit následujícím způsobem:

$$\left(\frac{x_{11}}{x_{.1}} \cdot \frac{x_{21}}{x_{2.}} \right) \cdot \left(\frac{x_{22}}{x_{.2}} \cdot \frac{x_{12}}{x_{1.}} \right) = \frac{x_{11}}{x_{21}} \cdot \frac{x_{22}}{x_{12}} = \frac{x_{11}x_{22}}{x_{21}x_{12}} = \frac{x_{11}/x_{21}}{x_{12}/x_{22}} = \frac{x_{11}x_{22}}{x_{21}x_{12}}$$

Relativní poměr nerovnosti:

$$\frac{x_{11}/x_{12}}{x_{21}/x_{22}}$$

pak vyjadřuje, jaká je šance dotázaného pocházejícího se skupiny I dosáhnout spíše skupiny I než skupiny II poměřovaná šancí dotázaného ze skupiny II dosáhnout spíše skupiny I než skupiny II.

Obdobně relativní poměr nerovnosti:

$$\frac{x_{22}/x_{21}}{x_{12}/x_{11}}$$

vyjadřuje, jaká je šance dotázaného pocházejícího ze skupiny II dosáhnout spíše skupiny II než skupiny I, poměřovaná šancí dotázaného pocházejícího ze skupiny I dosáhnout spíše skupiny II než skupiny I.

Dodejme ještě, že oba uvedené vzorce vedou ke stejnému výsledku, neboť platí:

$$\frac{x_{11}/x_{12}}{x_{21}/x_{22}} = \frac{x_{22}/x_{21}}{x_{12}/x_{11}}$$

Odtud plyne, že původní vzorec:

$$\frac{x_{11}/x_{12}}{x_{21}/x_{22}}$$

je možné interpretovat oběma výše uvedenými způsoby.

Kdyby — bez ohledu na strukturní změny — byly šance jedinců rozdílného sociálního původu dostat se spíše do jedné než do druhé pozice stejné, byl by relativní poměr nerovnosti rovný jedné. Čím je velikost relativního poměru nerovnosti vyšší, tím je sociální propustnost nižší. První hodnota uvedená v tabulce 1 tedy znamená, že v ČSSR je šance dotázaného z rodiny duševního pracovníka setrvat v této skupině spíše než přejít do dělníků 2,8krát vyšší než šance jedince dělnického původu přejít do skupiny duševních pracovníků spíše než zůstat dělníkem. Protože je relativní poměr nerovnosti symetrický, platí uvedené tvrzení i naopak.

Relativní poměry nerovnosti umožňují detailní analýzu mobilitních tabulek podle specifických hypotéz a dovolují i „optické“ srovnání mobilitních charakteristik za různé země. Tak například porovnáme-li údaje o vývoji sociální mobility uvedené v tabulce 2 s daty za Anglii a Wales (kde nemáme k dispozici srovnatelné výsledky logaritmicko-lineární analýzy), jsou rozdíly velmi zřejmé. Zde se totiž míra sebereprodukce snižuje pouze u nemanuálních kategorií, zatímco u příslušníků dělnické třídy se naopak zvyšuje. Nerovnost mobilitních šancí vyjádřená sledovacími indexy je většinou stabilní, v některých případech pak narůstající [Goldthorpe 1980 : 68an.].

Dodatek II. Logaritmicko-lineární model a jeho aplikace v analýze sociální mobility

Logaritmicko-lineární model rozvinutý zejména Goodmanem [Goodman 1972] usiluje o modelovou reprodukci reálných mobilitních dat hierarchickým způsobem, tj. začíná u hypotézy nezávislosti všech uvažovaných proměnných, pokračuje hypotézou (modelem) specifikující dvoudimenzionální závislosti, dále trojdimenzionální asociace atd. Na každém kroku je testována vhodnost daného modelu, tj. porovnávají se frekvence odvozené od příslušného modelu s reálnými frekvencemi nebo se testuje, zda přechod od jednoho modelu k druhému (zpravidla vyššího řádu) znamená statisticky signifikantní zlepšení reprodukce frekvencí v polích mobilitní tabulky.

Označme si kategorie sociálního postavení otce O ($i = 1, \dots, J$) a věkové kohorty V ($k = 1, \dots, K$). Očekávané četnosti třírozměrné tabulky $O \times D \times V$ jako m_{ijk} lze získat následujícím způsobem:

$$m_{ijk} = u t_i^O t_j^D t_k^V t_{ij}^{OD} t_{ik}^{OV} t_{jk}^{DV} t_{ijk}^{ODV} \quad (1)$$

kde u = geometrický průměr veličiny m_{ijk} a t = parametr odpovídající pravděpodobnosti, že zkoumaný jedinec bude nalezen v poli popsaném jednorozměrnou nebo příslušnou vícerozměrnou distribucí. Tak například parametr t_i^O, t_j^D, t_k^V odpovídá pravděpodobnosti, že jedinec bude nalezen v i -tém, j -tém nebo k -tém poli marginálních distribucí sociální skupiny otce, sociální skupiny dotázaného nebo věkové kohorty dotázaného. Parametry $t_{ij}^{OD}, t_{ik}^{OV}, t_{jk}^{DV}$ odpovídají šancím, že sledovaný jedinec bude nalezen v ij -tém, ik -tém nebo jk -tém poli marginálních klasifikací sociální skupiny dotázaného podle sociální skupiny otce (marginálním vzhledem k proměnné V), přičemž tyto šance jsou vztaženy k pravděpodobnostem daným produkty parametrů nižšího řádu, tj. t_i^O, t_j^D, t_k^V . Konečně parametr t_{ijk}^{ODV} odpovídá pravděpodobnosti, že zkoumaný jedinec bude nalezen v ijk -tém poli kompletní třírozměrné klasifikace (sociální skupiny dotázaného podle sociální skupiny otce podle věku dotázaného), přičemž opět tato pravděpodobnost je vztažena k pravděpodobnosti dané produkty parametrů nižšího řádu.

Uvedený multiplikační model lze vyjádřit v jednodušší logaritmicko-lineární formě

$$\log m_{ijk} = u + t_i^O + t_j^D + t_k^V + t_{ij}^{OD} + t_{ik}^{OV} + t_{jk}^{DV} + t_{ijk}^{ODV} \quad (2)$$

jejíž základní předností je aditivnost jednotlivých parametrů modelu, které je pak bohatě využíváno v porovnávání modelů různého řádu a v interpretaci příspěvků dílčích interakčních efektů.

Model uvedený v rovnici (1), resp. (2), je tzv. saturovaný model, tj. model plně vysvětlující reálná data. Při analýze vícerozměrných tabulek nás však zpravidla nezajímá konečný saturovaný model, nýbrž modely nižšího řádu, pokud jsme jimi schopni dostatečně spolehlivě reprodukovat reálná data (frekvence). Modelů nižšího řádu (úplných i neúplných) pak používáme k testování specifických hypotéz o vícerozměrných závislostech.

Formulujme například hypotézu, že vztah mezi sociálním postavením dotázaného a sociálním postavením otce je v čase konstantní. Pro tuto hypotézu postavíme model

$$\log m_{ijk} = u + t_i^O + t_j^D + t_k^V + t_{ij}^{OD} + t_{ik}^{OV} + t_{jk}^{DV} \quad (3)$$

kde parametr $t_{ijk} = 0$ pro všechny i, j a k . Pro tento model zpravidla užíváme symbolického zápisu $OV \ DV \ OD$.

Pro testování vhodnosti tohoto modelu, tj. jeho schopnosti reprodukovat reálné frekvence, používáme poměru věrohodnosti (likelihood ratio) G^2 . Tento poměr vyjadřuje rozdíly mezi frekvencemi odvozenými od modelu a skutečnými frekvencemi. Tato statistika má tvar:

$$G^2 = 2 \sum_{ijk} x_{ijk} \ln(x_{ijk}/m_{ijk}) \quad (4)$$

s $[(IJK-1) - (I-1) - (J-1) - (K-1)]$ stupni volnosti. Poměr věrohodnosti je distribuován stejně jako statistika χ^2 a navíc může být interpretován jako nevysvětlená variance analogicky jako v regresní či korelační analýze.

Testováním tohoto modelu na příslušné hladině významnosti zjistíme, zda rozdíly mezi reálnými daty a daty produkovanými daným modelem jsou statisticky významné. Pokud nejsou statisticky významné, lze přijmout hypotézu o nezávislosti (v našem případě o nezávislosti vztahu mezi sociálním postavením dotázaného a sociálním postavením otce na věku dotázaného — což je hypotéza nazývaná jako model konstantní sociální propustnosti).

Podobně můžeme testovat hypotézy o specifických příspěvcích určitých interakcí při kontrole ostatních interakčních efektů. Postavme si například otázku, zda příspěvek OD (tj. sociálního postavení dotázaného a sociálního postavení otce) k modelu, kde jsou zahrnuty pouze změny v marginálních distribucích (OV , DV), statisticky významně přispívá k vysvětlení dosud nevýčerpané variance, tj. zda je nutno interakci nezbytně přijmout jako součást modelu dostatečně vysvětlujícího reálná mobilitní data. V tomto případě testujeme významnost rozdílů mezi dvěma modely:

modelem I: O, D, V, OV, DV

modelem II: O, D, V, OV, DV, OD ,

přičemž testovacím kritériem zde bude rozdíl $G^2 - G^2_{II}$ při $df_I - df_{II}$ stupních volnosti. Použijeme reálný příklad Československa uvedený v tabulce 3, kde se vychází z trojrozměrné mobilitní tabulky $4 \times 4 \times 7$ (4 kategorie sociálního postavení dotázaného a jeho otce pro 7 věkových kohort dotázaného), kde je také uveden výpočet poměrů věrohodnosti G^2 pro několik modelů.

Model A1 je hypotézou, podle níž mezi efekty O, D a V není žádný vztah. Poměr věrohodnosti G^2 vysoce (statisticky významně) převyšuje kritickou hladinu pro tuto statistiku, tj. model nelze přijmout jako vhodný pro explikaci reálných dat a vztahů. Hypotézu o nezávislosti tedy není možné přijmout, model neplatí. Stejně je tomu s modelem A2, který vyjadřuje hypotézu, podle níž lze reálná data vysvětlit pouze vývojem v marginálních distribucích sociálního postavení otců a dotázaných. Ani tento model není možné přijmout, neboť rozdíl mezi reálnými daty a daty odvozenými z tohoto modelu je statisticky významný. Podobně dopadne i test modelu A3, který navíc připouští existenci vztahu mezi sociálním postavením syna a sociálním postavením otce, avšak tento vztah se v testovaném modelu pokládá za časově konstantní. Protože ani tento model nelze považovat za postačující, je třeba přijmout satureovaný model, který navíc zahrnuje interakci ODV (tj. změnu vztahu mezi sociálním postavením syna a sociálním postavením otce v čase).

Tyto závěry si můžeme ověřit i testováním rozdílů mezi jednotlivými modely. Testujeme nejprve významnost rozdílů mezi modely A1 a A2, tj. příspěvek vývojové změny v marginálních distribucích otců a dotázaných k modelu, v němž jsou všechny tři proměnné považovány za nezávislé. Rozdíl $G^2_{A1} - G^2_{A2}$ ($5918,9 - 3678,9 = 2240,00$) je statisticky významný na hladině $0,000$ při $df_{A1} - df_{A2}$ ($99 - 63 = 36$) stupních volnosti. Stejně tak můžeme testovat rozdíl mezi modely A2 a A3, tj. statistickou významnost přidání interakce OD k modelu uvažujícímu pouze změny v marginálních distribucích (OV, DV). Rozdíl $G^2_{A2} - G^2_{A3}$ je opět statisticky významný. Analogicky budeme testovat i příspěvek trojrozměrné interakce ODV (změna interakce OD v čase) k modelu konstantní interakce OD . I zde je rozdíl statisticky významný a je tudíž zřejmé, že interakci ODV je třeba zahrnout do modelu spolehlivě vysvětlujícího reálná mobilitní data. Hypotéza o stabilitě sociální mobility v čase tudíž neplatí.

Vzhledem k tomu, že poměr věrohodnosti vyjadřuje množství nevysvětlené variance, je možné určit, jak se jednotlivé interakce podílejí na vysvětlení variance vzhledem k určitému — méně komplexnímu — modelu. Je-li tedy v modelu úplné nezávislosti v tabulce 3 třeba vysvětlit varianci vyjádřenou hodnotou $G^2 = 5918,9$, přičemž model zahrnující navíc interakce OV a DV ponechává nevysvětlenou varianci $G^2 = 3678,9$, je zřejmé, že prvky OV a DV vysvětlily $G^2_{A1} - G^2_{A2} = 2240,0$, tj. 37,8 % variance nevysvětlené modelem úplné nezávislosti. Analogicky zůstává-li modelem OV, DV, OD nevysvětlena variance v hodnotě 199,6, pak OV, DV a OD společně vyčerpaly $G^2_{A1} - G^2_{A3} = 5719,3$, tj. 93,2 % variance nevysvětlené modelem A1.

Zajímá-li nás specifický příspěvek interakce ODV k vysvětlení variance nevysvětlené modelem, který předpokládá pouze časové změny v marginálních distribucích (OV, DV), zjistíme nejprve podíl variance vyčerpané modelem OV, DV, OD vůči modelu A2, který činí 94,6 %. Z toho plyne, že na interakci ODV zbývá 5,4 %.

Jaké jsou možnosti a meze komparace výsledků aplikace logaritmicko-lineárních modelů na různé datové soubory. Liší-li se mezi sebou komparované soubory jak v počtu zkoumaných jedinců, tak ve velikosti mobilitních tabulek (tj. v počtu kategorií jednotlivých proměnných), jsou — striktně vzato — komparabilní pouze procentní údaje o vyčerpané varianci. Tato skutečnost vyplývá z toho, že:

1. poměr věrohodnosti je přímo úměrný počtu zkoumaných jedinců (viz rovnice (4)), tj. čím vyšší je N , tím větší je pravděpodobnost dosažení statistické signifikance závislosti (tj. zvyšuje se pravděpodobnost zamítnutí hypotézy o nezávislosti v případě, že tato hypotéza platí);

2. vyšší počet kategorií u jednotlivých proměnných zvyšuje počet stupňů volnosti pro testování hypotézy o nezávislosti, tj. pravděpodobnost dosažení statistické signifikance závislosti se snižuje (tj. snižuje se pravděpodobnost zamítnutí hypotézy o nezávislosti v případě, že tato hypotéza platí).

Liší-li se komparované soubory v počtu jedineců (N) a shodují-li se alespoň přibližně v kategorizaci proměnných, lze — vzhledem k tomu, že G^2 je přímo úměrné velikosti N — provést transformaci všech G^2 směrem k hypotetickému vyrovnání počtu zkoumaných jedineců v obou souborech.

Bylo-li v jednom souboru (soubor A) zkoumáno N_A jedineců a v druhém souboru (soubor B) N_B jedineců, budou se všechna G_A^2 a G_B^2 mezi sebou lišit (za jinak stejných podmínek) v poměru N_A/N_B . Transformace

$$G_A^2 = G_B^2 \cdot N_B/N_A$$

může učinit výsledky logaritmicko-lineární analýzy souborů A a B srovnatelnými jak v hodnotách G^2 , tak v hladinách významnosti, na nichž jsou příslušné hypotézy přijímány či zamítány, ovšem za předpokladu, že mobilitní tabulky měly v obou souborech stejný tvar.

Literatura

- Andorka, R. — Zagórski, K.: *Socjalnoje peremeščenije v Vengrii i v Poľše. Sopotavitel'nyj analiz dannyh za 1972 i 1973 gg.* Budapešť — Varšava, CSU VNR, CSU PNR 1977.
- Featherman, D. L. — Hauser, R. M.: *Opportunity and Change.* New York, Academic Press 1978.
- Goldthorpe, J. H.: *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain.* Oxford, Clarendon Press 1980.
- Goodman, L. A.: *A General Model for the Analysis of Surveys.* American Journal of Sociology 1972.
- Haller, M. — Mach, B. W.: *Structural Changes and Mobility in Capitalist and Socialist Society. A Comparison of Men in Austria and Poland.* Referát na semináři v Oberweselu 1981.
- Havránek, T.: *Třídění třetího a čtvrtého stupně — úlohy a metody.* Kapitoly ze sociologických metod a technik III. Praha, Československá sociologická společnost 1980 (sborník k semináři sekce metod a technik v Živohošti).
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální mobilita v socialistických a kapitalistických zemích.* Sociologický časopis 1978, č. 1.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii.* Praha, Svoboda 1978.
- Mayer, K. U. — Müller, W.: *Soziale Ungleichheit, Prozesse der Statuszuweisung und Legitimitätsglaube.* In.: K. H. Hörning ed., *Soziale Ungleichheit und Prozesse sozialer Schichtung.* Darmstadt, Luchterhand 1976.
- Meyer, J. W. — Brandon Tuma, N. — Zagórski, K.: *Education and Occupational Mobility: A Comparison of Polish and American Men.* American Journal of Sociology 1979, January.
- McRoberts, H. A. — Selbee, K.: *Trends in Occupational Mobility in Canada and the United States. A Comparison.* American Sociological Review 1981, srpen.
- Pohl, R. — Soleihavoup, J.: *Le transmission du statut social sur deux ou trois générations.* Economie et Statistique 1982, květen.
- Sbliženijs rabočego klasa i intelligenčii. Izchodnyj mat'erial meždunarodnogo issledovanija. Praha, ÚFS ČSAV 1981.
- Simkus, A. A.: *Comparative Stratification and Mobility.* International Journal of Comparative Sociology 1981, No. 3–4.
- Socialen proizchod i premenj v socialnoto položenija na licata, zaeti v narodnoto stopanstvo na 1 noemvri 1967 g, Sofia 1969.
- Šetření třídní a sociální struktury v ČSSR v roce 1978. Praha. ÚFS ČSAV. Tabulkový materiál.
- Večerník, J.: *Některé aspekty dynamiky mobilitních procesů v socialistické společnosti.* Sociológia 1983.

Резюме

И. Вечерник - П. Матею: Развитие социальной мобильности в социалистических странах. Новая документация и методика обработки эмпирических данных

В 70-е годы в нескольких социалистических странах были проведены репрезентативные исследования социальной мобильности, результаты которых, подразделяемые по возрастным когортам, побуждают сопоставить тенденции развития в социалистических и капиталистических странах. Были разработаны новые методические приемы, устраняющие искажающее влияние меняющегося социального состава населения, которые показали, что в развитых капиталистических странах (США, Великобритания, Канада, Австрия) социальная текучесть является исторически постоянной, т. е. барьеры межпоколенческих переходов между социальными группами не меняются во времени. Аналогичная методика была применена к данным по социалистическим странам (Болгария, Чехословакия, Венгрия, Польша). Расчет относительных коэффициентов неравенств, отражающих переходы между работниками умственного и физического труда и между сельским хозяйством и промышленностью показал, что основной тенденцией здесь является уменьшение социальных барьеров, независимо от изменений в социальной структуре населения (таблица 2).

На основе полностью сопоставимого применения логарифмическо-линейной модели также подтвердилось, что тезис об исторически постоянной социальной текучести не применим к Чехословакии и Венгрии, что доля изменяющегося во времени компонента взаимодействия между положением отца и положением опрошиваемого здесь имеет гораздо больший вес чем в капиталистических странах, конкретно в США (таблица 3 и 4). Т. наз. стандардизованные резидуалы по некоторым типам перемещений свидетельствуют о том, что развитие социальной текучести во всех странах не является ни совершенно одинаковым, ни плавным, однако для него характерна долгосрочная тенденция к возрастанию (диаграммы 1—3). Естественно, специфические характеристики социальной мобильности в социалистических странах являются лишь косвенным свидетельством качественно иного содержания социально-классовой структуры и основной ориентации ее развития, т. е. утверждения социальной однородности социалистического общества.

Summary

J. Večerník — P. Matějů: The Development of Social Mobility in Socialist Countries. New Documentation and Methodology of Empirical Data Processing

In the seventies, representative social-mobility researches were carried out in several socialist countries whose results, classed according to age cohorts, incite us to compare the developmental trend in socialist and capitalist countries. New methodological procedures have been developed eliminating the misleading effect of the changing population structure. On their basis, the social fluidity in advanced capitalist countries (USA, Great Britain, Canada, Austria) was shown to be historically constant, i. e. the barriers of intergeneration shifts between social groups tend to remain unchanged in time. An analogical methodology was applied on data from socialist countries (Bulgaria, Czechoslovakia, Hungary, Poland). The calculation of relative odds ratios relating to the motion between brainworkers and manual workers as well as between agriculture and industry revealed the existence of a basic tendency towards lowering social barriers, irrespective of changes in the social structure of the population (Table 2).

Also the fully comparable application of the log-linear model corroborated the fact that the thesis advancing the historically constant social fluidity is unsubstantiated particularly for Czechoslovakia and Hungary. that the share of the father-responder interaction component, subjected to change in time, is of considerably greater weight here than in capitalist countries, concretely in the USA (see Table 3 and 4). As is documented by the so-called standardized residuals for some motion types, the development of social fluidity is never quite similar or continuous in all countries; it is, however, characterized by a long-termed rising trend (Graphs 1—3). Of course, the specific characteristics of social mobility in socialist countries supply but an indirect evidence of the qualitatively different content of the social-class structure and of the basic orientation of its development, i. e. the establishment of social homogeneity in socialist society.

**Několik poznámek k vzájemnému vztahu
teorie a empirické obsažnosti
v sociologickém poznání**

VLADIMÍR ČECHÁK
Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Problematika vzájemného vztahu teoreticko-konceptuálního systému a empirické obsažnosti je v sociologické literatuře v posledních desetiletích značně často diskutovanou otázkou. Konkrétní modifikace řešení tohoto problému je vždy podmíněna na jedné straně rozvojem obecné sociologické teorie, stupněm její vnitřní struktury a rozpracováním základních principů sociologické metodologie a na druhé straně pak úrovní empirických sociologických výzkumů a bohatstvím užívaných metod a technik. Přitom je současně do značné míry limitována i charakterem vztahu obecné sociologie či obecné sociologické teorie k filozofickým a teoreticko-metodologickým principům.

V zásadě lze říci, že vědecky budovaná obecná sociologická teorie zachycuje základní charakteristiky, strukturní uspořádání a dynamiku vývoje společnosti jako celku, a to povýtce komplexním způsobem. Sociologická teorie [či na jejím základě koncipovaný výzkum] tak postihuje konkrétní projevy této dynamiky v určitých historických podmínkách, postihuje mechanismus působení objektivních společenských zákonitostí prostřednictvím „vědomé činnosti lidí“. V tomto směru komplexnost sociologického poznání spočívá v postižení dialektické jednoty obecného a konkrétního v dynamice společenského vývoje.

Takto pojatá komplexnost, která je snad nejspecifičtější (ve smyslu odlišení od ostatních společenských věd) rysem sociologického přístupu ke společenské skutečnosti, determinuje jak charakter základních pojmů obecné sociologické teorie, tak v nejobecnějším slova smyslu i vlastní strukturu jejího teoreticko-konceptuálního aparátu. Aspekt komplexnosti se neprojevuje u sociologie však jen v této nejobecnější rovině. Ovlivňuje celkové utváření její struktury i všechny roviny a stupně obecnosti, počínaje empirickými výzkumy přes úzce specializované teorie, teorie středního dosahu; dotýká se i všech rovin koncipování sociologické metodologie. Komplexnost sociologického přístupu ke společnosti vyžaduje však bližší specifikaci. Na jedné straně je určována maximálně širokým spektrem empirických poznatků získatelných prostřednictvím specifických metod sociologického výzkumu a na druhé straně je podmíněna stupněm rozvoje sociologické abstrakce. Tím se dostáváme k otázce určení základního charakteru sociologické abstrakce.

Přístupy k řešení tohoto problému jsou silně ovlivněny obecně filozofickými a metodologickými východisky. Obecnost pojmů sociologické teorie není měřitelná pouze klasickým způsobem, tj. třídou či množinou jevů, které lze pod takový pojem zahrnout, nýbrž i z hlediska postavení daného pojmu v rámci teorie. Tak lze na jedné straně hovořit o „empirické obsažnosti obecného pojmu“ a na druhé straně o determinaci jeho smyslu či významu logickou vazbou na ostatní pojmy teorie. Z pozic filozofického přístupu k charakteristice teoreticko-konceptuálního aparátu sociologické teorie pak lze uvažovat o obecně teoretické a gnozeologické určenosti pojmu, vycházející v podstatě ze vztahu filozofie k sociologii jako k jedné ze speciálních věd. Tato problematika je dostatečně obsáhle řešena v řadě prací, zejména marxistických autorů [Rutkevič 1980 an.].

Zvláštním problémem je pak zejména otázka určenosti empirické obsažnosti pojmů sociologické teorie. Proces abstrakce, který vede k tvorbě těchto po-

jmů, má určité specifické charakteristiky. V první řadě je nutno zdůraznit, že se liší od víceméně „klasického“ pojetí abstrakce, tak jak je charakterizováno v elementární logické a metodologické literatuře [Mala Encyklopédia 1970 nebo Bartil 1971]. Jde zde v podstatě o abstrakci směřující k postižení „podstatného“ v jeho konkrétních souvislostech. Nelze ji tedy ztotožňovat s běžně užívaným procesem abstrakce „od“ specifických znaků či určení. Tím by došlo k relativně vysoké ztrátě právě „empirické obsažnosti“. Poměrně vysoký stupeň empirické obsažnosti pojmů sociologické teorie (i velmi obecné) je jedním ze základních ukazatelů odlišujících tyto pojmy od pojmů filozofie společnosti či filozofie dějin. Znamená to, že v obecných pojmech sociologické teorie se zachovává konkrétnost a fakticita získaná v rovině empirie. Smyslem přísné logické výstavby jednotné struktury sociologie jako vědy je mimo jiné fixování takových logických souvislostí mezi empirickým výzkumem a sociologickou teorií, při nichž by v zásadě zůstala v plném rozsahu zachována fakticita postižená výzkumem a současně se dosáhlo její koncentrace a vysoké logické sevřenosti v pojmech teorie. Tento požadavek je v jistém slova smyslu obrácením víceméně jak v marxistické, tak i nemarxistické sociologii obecně přijatého principu o nutné „korespondenci“ teoretických a empirických pojmů. Nejde jen o to, aby obecnému pojmu bylo možno přiřadit takovou korespondující uspořádanou množinu empirických pojmů, které by zpravidla jeho rozsah adekvátně vyčerpávaly. Je nutno koncipovat odpovídající teoretický pojem (či pojmy) tak, aby plně zachovaly „faktickou informaci“ odpovídající množiny „empirických pojmů“, a přitom (což již v empirických pojmech nemůže být obsaženo) ji doplnily o informační hodnotu koncentrovaného, již dříve realizovaného sociologického poznání. To znamená, že po stránce zachování množství sociologické informace lze označit za efektivní takový pojem obecné sociologické teorie, který v nejvyšší míře zachovává „empirickou obsažnost“ jemu odpovídajících empirických pojmů.

Avšak úlohu pojmů obecné sociologické teorie nelze redukovat pouze na „zachování empirické obsažnosti“ získané sociologickým výzkumem. Pojmy musí (ve vztahu k vlastní výstavbě sociologické teorie) plnit nejméně další dvě základní funkce. O jedné jsme se již zmínili dříve. Je to nutnost integrovat výzkumem získanou informaci se zobecněným a koncentrovaným již dříve realizovaným poznáním, které je obsaženo v existující sociologické teorii jako celku. Tímto způsobem dochází současně k určitému „obohacování“ obecných sociologických pojmů, což ve svých důsledcích vede k rozvoji vlastní sociologické teorie. S tím je spojena i další, víceméně teoreticko-poznávací funkce obecných sociologických pojmů. Jejich prostřednictvím se výzkumem zachycená fakticita (či empirická obsažnost) buď v zásadě integruje do celkového systému sociologického poznání reprezentovaného sociologickou teorií, aniž by porušila jeho vnitřní konzistenci, nebo v opačném případě vede k jeho fragmentárnímu či celkovému přebudování.

Tím se dostáváme k závažné otázce vztahu obecných sociologických pojmů a logické výstavby sociologické teorie. Z toho, co jsme dosud uvedli, je zřejmo, že jestliže obecné sociologické pojmy v nejvyšší možné míře zachovávají empirickou obsažnost získanou sociologickým výzkumem, pak dobře vybudovaná sociologická teorie musí ve svém souhrnu obsahovat vždy na daném stupni vývoje celkovou „faktickou“ informaci poskytovanou sociologickým výzkumem v jeho souhrnu. Přitom však na teorii jsou ve vztahu k empirii kladeny další požadavky. Správně vybudovaná teorie musí v první řadě podávat ucelené vysvětlení celého komplexu empirického materiálu získaného sociologickým výzkumem. Toto vysvětlení musí v plném rozsahu akceptovat základní charakter dosaženého stupně rozvoje obecného vědeckého poznání. Dále to

musí být teorie „otevřená“ vůči „novému“ empirickému poznání. To znamená, že její explanační „mohutnost“ umožňuje „vysvětlit“ [to znamená prostřednictvím pojmů do sebe integrovat] empirické poznatky získávané dalšími výzkumy. V tomto směru se pak teorie současně stává obecně teoretickým východiskem koncipování sociologického výzkumu.

Z přísně logického hlediska lze na dobře koncipovanou sociologickou teorii klást další požadavky. Prvním z nich je určitá analogie „úplnosti“, s níž se setkáváme u formalizovaných systémů. Jde o to, aby sociologická teorie vysvětlovala „všechny“ empirické fakty získané z oblasti, k níž se vztahuje! Přitom toto „vysvětlení“ principiálně vychází ze zákonů a obecně přijatých zásad sociologie (eventuálně ve speciálních případech, daných předmětem poznání, využívá zákonů a principů příslušných speciálních věd).

Dalším požadavkem je požadavek logické a významové konzistence. To znamená, že správně logicky rozvíjená sociologická teorie by neměla obsahovat dvě navzájem se vylučující tvrzení, stejně tak jako by z ní neměla být taková tvrzení vyvoditelná. Tento požadavek lze formulovat ještě „silnějším“ způsobem: ze správně logicky vybudované sociologické teorie by nemělo vyplývat žádné tvrzení, u něhož jsou možné dvě nebo více navzájem protichůdných interpretací. Jestliže takové tvrzení existuje, znamená to buď že jsme se dopustili logické chyby při budování sociologické teorie, nebo že na bázi této teorie je možno bezprostředně koncipovat další empirické výzkumy a na základě jejich výsledků pak lze navzájem protikladné interpretace vyloučit. V tomto případě je možno považovat sociologickou teorii za zdroj a inspirátora výzkumného zaměření. V neposlední řadě můžeme na sociologickou teorii klást další z logických požadavků, a to aby její logická struktura byla co nejjednodušší, to znamená, aby při její výstavbě bylo použito pouze tak „silných“ logických prostředků, jak je nezbytně nutno. Tentýž požadavek lze přeformulovat i ve vztahu k explanační funkci sociologické teorie: empirickou fakticitu, k níž se vztahuje, vysvětluje nejjednodušším možným způsobem.

Dosavadní úvahy ukazují, že obecná sociologická teorie má svoji strukturovanost, která je určena jak charakterem jejího předmětu, tak i jejími vnitřními metodologickými požadavky. Tento aspekt se projevuje mimo jiné i různou funkcí pojmů a kategorií, s nimiž se v jejím rámci setkáváme. Umožňuje, aby sociologická teorie splňující základní logicko-metodologické požadavky si jako celek zachovala nejen vysokou empirickou obsažnost, ale byla i do vysokého stupně adekvátním (jsou-li splněny ostatní podmínky gnozeologického charakteru) postižením společenské reality. Můžeme dokonce říci, že přísné dodržení obecně logických požadavků při výstavbě sociologické teorie zvýrazňuje obsahovou funkci jejích pojmů a kategorií. Kvalita i gnozeologická hodnota sociologické teorie je podmíněna dialektickou jednotou mezi obecně platnými logickými principy výstavby teorií a specifickou obsahovou funkcí pojmů a kategorií, které obsahuje. Otázka vztahu logicko-metodologických a obsahových požadavků při koncipování sociologické teorie je v rámci marxistické sociologie považována za principiálně řešitelnou a je v procesu utváření sociologické teorie také řešena. V nemarxistické sociologii je této problematice věnována pozornost zejména v pozitivisticky či strukturalisticky orientované sociologii.[1]

Specifickou problematikou je otázka vztahu pojmů a struktury obecné sociologické teorie k tvorbě „teorií nižšího stupně obecnosti“ (považujeme tento termín za adekvátnější než běžněji užívaný termín „teorie středního dosahu“).

(1) K této problematice viz dnes již klasické práce: Homans [1964] nebo Zetterberg [1962].

Úloha a funkce pojmů teorií „nižšího stupně obecnosti“ je určena místem, které tyto teorie zaujímají v celkové struktuře sociologického poznání. Zpravidla jsou zobecněním poznání vztahujícího se k specifitějšímu předmětu (ve srovnání s předmětem zkoumání obecné sociologie). Proto pojmy a kategorie v nich se vyskytující jsou charakterizovány přinejmenším další obsahovou dimenzí, která je právě určena touto specifikou předmětu zkoumání (například teoreticko-konceptuální aparát sociologie kultury nutně akceptuje i řadu poznatků fixovaných teorií kultury).

Zvláštní místo mezi těmito teoriemi zaujímají teorie, které můžeme označit jako „parciální“. Vztahují se k předmětu jednotlivých odvětvových sociologií. Zpravidla představují určitou teorii „části“ společenské reality. Jsou to například teorie sociologie průmyslu, teorie sociologie venkova atd. V rámci dané „odvětvové“ sociologie představují zpravidla logicky relativně ucelené, obecné (nejobecnější) sociologické postižení dané problematiky. Jsou v jistém slova smyslu specifikací obecné sociologické teorie vzhledem k předmětu příslušné odvětvové sociologické disciplíny. Nejsou však jejím prostým logickým důsledkem či pouhou specifikací. Při jejich koncipování sehrává významnou úlohu i speciálněvědní reflexe (mimosociologická) oblasti, k níž se vztahují.

Při výstavbě těchto teorií se pak setkáváme s dalším velmi závažným problémem. Taková „odvětvová“ sociologická teorie akceptuje teoreticko-konceptuální systém obecné sociologie a současně je nutné, aby si explicitně ujasnila svůj pojmový vztah k vědní disciplíně, která je pojmovým vyjádřením mimosociologické reflexe dané oblasti.

Například při výstavbě teoreticko-konceptuálního aparátu sociologie lékařství je nutno akceptovat kromě poznatků takových disciplín, jako je organizace a ekonomika zdravotnictví, i řadu poznatků realizovaných ve speciálních lékařských vědách. Určitou úlohu zde sehrává i stupeň rozvoje pojmového aparátu, který slouží k zachycení a zobecnění rozvoje tohoto speciálněvědního (mimosociologického) poznání. (Totéž lze říci o všech „odvětvových“ sociologických disciplínách.)

Sociologická teorie „nižšího stupně obecnosti“ musí být v zásadě konzistentní (ve smyslu požadavku konzistence, jak jsme o ní mluvili výše) s obecnou sociologickou teorií a současně musí být v zásadě konzistentní s teoreticko-konceptuálním aparátem příslušné (nesociologické) vědní disciplíny.

Určité potíže, které v tomto směru vznikají, jsou způsobeny skutečností, že daná nesociologická disciplína (například v případě sociologie kultury — teorie kultury) vzniká z velké části nad jinou faktuální bází než daná odvětvová sociologie. Rovněž obecně teoretické a metodologické prostředky její výstavby se v mnoha případech od prostředků charakteristických pro výstavbu a rozvoj sociologické teorie značně odlišují, což vyjadřuje mimo jiné specifiku sociologického přístupu k dané oblasti. Tyto skutečnosti ještě zvyšují důležitost přesného používání logických prostředků při výstavbě sociologických teorií „nižšího stupně obecnosti“.

Ve výstavbě sociologie jako vědní disciplíny zaujímá nezastupitelné místo a svým způsobem představuje jednu z dominant vlastní sociologický výzkum. Podstatným posláním sociologie je získávat poznatky o současném stavu, zákonitostech a tendencích vývoje společenské reality v dané historicky konkrétní době. Otázkám koncipování výzkumu, jeho přípravě, metodám i průběhu je v marxistické i nemarxistické literatuře věnována dostatečná pozornost. Zmíníme se zde pouze o některých problémech vztahujících se k otázkám pojmového aparátu.

S tím současně vystupuje do popředí problematika vzájemného vztahu pojmů sociologická teorie, ať již obecné či „nižšího stupně obecnosti“, a pojmů, s nimiž pracujeme při konkrétním výzkumu. Na pojmový aparát, který slouží k uchopení předmětu výzkumu prostřednictvím po větce empirických metod, je kladen jeden ze základních požadavků: aby pojmy, které obsahuje, byly ve vztahu k daným výzkumným metodám operacionalizovatelné. Pokud se týká jejich vztahu k pojmům sociologické teorie, bývá pak zpravidla charakterizován jako specifický případ obecnějšího vztahu „teorie a empirie“. Přitom je třeba zdůraznit, že na pojmy sociologického výzkumu je třeba klást v zásadě tytéž logicko-metodologické požadavky (zejména týkající se konzistence) jako na pojmy sociologické teorie. To zaručuje do značné míry i logickou možnost určité korespondence s příslušnou sociologickou teorií a výzkumem. Mají-li mít výsledky sociologického výzkumu skutečnou gnozeologickou hodnotu, musí být pojmy, jichž používá, koncipovány vždy s přihlédnutím k vlastní teorii a jejímu konceptuálnímu aparátu. (V nemarxistické literatuře byla na význam teoretických pojmů a jejich metodologické hodnoty v procesu poznávání skutečnosti orientována významná studie R. Carnapa z roku 1956 [Carnap 1956].)

Koncepce každého efektivního sociologického výzkumu vychází z určitého dosaženého, teoreticky zpracovaného a pojmově fixovaného stupně poznání dané problematiky. Přitom gnozeologická hodnota výzkumu spočívá především v získávání nových poznatků o daném předmětu, to znamená o dynamice a formě konkrétního projevu toho či onoho společenského zákona. Proto i pojmy, v nichž se projekt výzkumu koncipuje a s nimiž se v průběhu výzkumu pracuje, musí být takové povahy, že absorbují již dosažený stupeň teoretického poznání a přitom jsou „otevřené“ vůči růstu empirické obsažnosti. (To do značné míry koresponduje požadavku „otevřenosti“ teorie vůči novému poznání). Je pochopitelné, že takto chápaný vztah pojmu sociologická teorie a výzkum nelze redukovat (jak jsme viděli již výše) na „přiřazení“ teoretických pojmů empirickým na základě zkonstruovaných pravidel. (To právě navrhuje R. Carnap v citované studii). Je nutno zde jak z pozic teorie, tak i z pozic empirického výzkumu zachovat a logickými prostředky přesně vystihnout určitou vnitřní obsahovou souvislost. V tomto smyslu sehrává důležitou funkci při tvorbě koncepce konkrétních sociologických výzkumů zejména formulace výzkumného problému. Jednou z podstatných stránek zde je, do jaké míry dokáže právě formulace problémů zhodnotit již realizované sociologické poznání obsažené v sociologické teorii a prezentované jejím teoreticko-konceptuálním aparátem. Současně významnou úlohu sehrává a hodnotu výzkumu ovlivňuje to, do jaké míry (za předpokladu dodržení ostatních podmínek) vytváří formulace výzkumného problému prostor pro získávání nových poznatků. Jejím úkolem mimo jiné je transformovat obecně teoretické pojmy do roviny, v níž jsou konfrontovatelné s empirickou fakticitou získatelnou vlastním sociologickým výzkumem.

Ve formulaci výzkumného problému se tak promítají tři různé dimenze sociologie: obecná teorie (popřípadě prostřednictvím teorie nižšího stupně obecnosti), metodologie (obecnými metodologicko-logickými principy počínaje a speciálními metodami a technikami konče) a vlastní empirie. Teorie zde vystupuje jako určitý integrační činitel. Současně se tím realizuje i její metodologická funkce. Ta je mimo jiné umožněna i již výše formulovaným požadavkem zachování empirické obsažnosti teoretických pojmů.

Jestliže pro celý proces rozvoje sociologického poznání je charakteristická dialektická jednota teorie, empirie a metodologie, pak tato jednota vystupuje

при формулации исследовательского программы концентрированным и конкретным способом. Только на базе этой диалектической единицы можно преодолеть взаимную изолированность „эмпирических“ и „теоретических“ понятий. Ее единство приобретает иные конкретные формы в рамках конципирования, eventualmente реализации социологического исследования и иные при развитии собственной социологической теории. То все же не отрицает на действительности, что единственно она является с тем выстроить приемлемую базу для систематического повышения полезности и эффективности социального приноса социологии.

Основным предположением сложности и научности социологического познания является последовательное органическое объединение всех структурных уровней социологии и различных ступеней социологического познания. Поэтому решение вопросов развития социологической теории является подчинено развитию эмпирического исследования общества и одновременно и отвечающим развитием социологической методологии. Пригодность социологических исследований является на другой стороне существенно определяемая и основным характером содержания, качеством использования логических средств и содержанием социологической теории. Проблематика взаимного отношения понятий общей социологической теории и эмпирического исследования так же играет весьма важную роль.

Литература

- Bartil, R. L.: *Logic for Philosophers*. New York, Evanston and London 1971.
Bridgman, P. W.: *The Present State of Operationalism*. In: Ph. Frank (ed.), *The Validation of Scientific Theories*, Boston 1956.
Carnap, R.: *The Methodological Character of Theoretical Concepts* In: *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*. Vol. I. Minneapolis 1956.
Homans, G. C.: *Contemporary Theory in Sociology*. In: *Handbook of Modern Sociology*. Chicago 1964.
Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1977.
Lazarsfeld, P. — Rosenberg, N.: *The Language of Social Research*. Glencoe 1955.
Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Spisy, sv. 38. Praha, Svoboda 1957.
Mala *Encyklopedia Logiki*. Wrocław — Warszawa — Kraków, Ossolineum 1970.
Rutkevich, M. N.: *Dialektika i sociologija*. Moskva, Mysl' 1980.
Šeptulin, J. V.: *O vzájemsvyazi kategórii dialektiki*. Filozofskie nauki 1980. No 3.
Zetzelberg, H. L.: *Theorie, Forschung und Praxis*. In: F. König (ed.), *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*. Stuttgart 1962.
Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1982.

Резюме

В. Чехак: Несколько замечаний по вопросу взаимоотношения теории и эмпирической содержательности в социологическом познании

Требование повышения эффективности социологических исследований ставит в центр внимания вопрос лучшего использования понятий общей социологической теории в собственном эмпирическом исследовании. Если общая социологическая теория и ее понятия должны получить все более широкую возможность использования посредством эмпирического исследования, то необходимо предъявить определенные методологические требования как к разработке общих понятий, так и к построению социологической теории. Речь идет в первую очередь о разработке общих социологических понятий посредством абстрагирования. Социологическая абстракция в этой связи характеризуется сохранением максимально возможной меры эмпирической содержательности. В теоретической и методологической социологической литературе широко и рядом встречается требование определенного корреспондирования теоретических и эмпирических социологических понятий. Это требование, как правило, заключается в акцептировании необходимости сохранения у теоретического понятия широты эмпирических понятий, корреспондирующих ему. На наш взгляд, требование соответствующей эмпирической содержательности нельзя сводить к такому сохранению широты понятия. Теоретическое понятие своим характером повышает фактическую информацию об общественной реальности, предоставляемую посредством понятий эмпирического исследования, за счет концентрированного и обобщенного ранее реализованного познания,

и в то же время включает фактическую реальность, постигнутую социологическим исследованием в общую систему социологического познания в качестве ее органической составной части. Если оно не выполняло бы эти две основные функции, то оно теряло бы определенную закономерность как «теоретическое» понятие.

При решении этой сложной проблематики, равно как и при построении социологической теории, можно весьма эффективно использовать средства современной логики. Их применение одновременно выразительно содействует более точному выражению взаимоотношения между эмпирическими и теоретическими понятиями, а также изучению логических свойств социологической теории. Вместе с адекватным выражением собственных принципов социологической методологии оно позволит одновременно обеспечить максимально возможную меру сохранения эмпирической содержательности теоретических понятий, не ограничивая при этом специфику их положения как в рамках социологической теории, так и в рамках их отношения к эмпирическому исследованию.

Summary

V. Čechák: Some Notes Concerning the Interrelation Between Theory and Empirical Comprehensiveness in Sociological Knowledge

The postulate to render sociological research more effective shifts the issue of a broader application of the concepts of general sociological theory in actual empirical research to the fore of attention. If the general sociological theory and its concepts are to find an ever increasing possibility of application through empirical research, it is necessary to place certain methodological claims on the conception of general terms, as well as on the elaboration of sociological theory. These claims primarily concern the formation of general sociological terms through abstraction. In this connection, sociological abstraction is characterized by preserving the greatest possible measure of empirical comprehensiveness. In theoretical and methodological sociological literature, the postulate of a certain correspondence of theoretical and empirical sociological concepts may currently be found. This postulate ordinarily consists in accepting the necessity to maintain, in the case of a theoretical concept, the extension of empirical concepts corresponding to it. The opinion is advanced that the postulate of a corresponding empirical comprehensiveness cannot be reduced to maintaining this extension. In its character, the theoretical concept enhances the factual information about social reality acquired with the aid of empirical-research concepts by previously realized, concentrated and generalized knowledge, and simultaneously integrates the facticity grasped by sociological research into the general system of sociological knowledge. If it fails to fulfil these two functions, it would in fact lose its justification as a "theoretical" concept.

The means of contemporary modern logic can very effectively be applied both in solving these complex problems and in elaborating the sociological theory. Their application will at the same time markedly contribute to a more exact expression of the interrelation between empirical and theoretical concepts, and be of help in examining the logical properties of sociological theory. Hand in hand with an adequate expression of the proper principles of sociological methodology, they are sure to facilitate the greatest possible extent of maintaining the empirical comprehensiveness of the theoretical concepts without limiting the specificity of their position both within the scope of sociological theory and within the framework of their relation to empirical research.

Čím je společnost rozvinutější, čím větší a rozporupnější je rozsah historických událostí a čím více lidí vstupuje do sociálních zápasů doby, tím kvalifikovanější a spolehlivější informace vyžaduje řízení společnosti. Právě v těchto souvislostech zjišťujeme, že potřeba soustavného poznání a studia veřejného mínění nabývá v historických podmínkách života socialistické společnosti stále větší význam.

Za názory, představami, míněním lidí se vždy nacházejí určité reálné vztahy. Veřejné mínění je proto nutno chápat jako produkt i nositel politické, právní a mravní kultury společnosti jako celku i jejích jednotlivých složek.

Nechceme se na tomto místě pokoušet o hlubší výklad funkcí veřejného mínění v socialistické společnosti. Studie zabývající se tímto tématem ukazují, že hlavní a svým významem nejpodstatnější je funkce informační. Přesná, konkrétní, diferencovaná a reprezentativní informace o systému, struktuře a dynamice názorů různých společenských tříd, socioprofesionálních skupin a vrstev, mládeže i osob v důchodovém věku, mužů a žen, obyvatel vesnic, malých osad a velkých měst, lidí se základním i vysokoškolským vzděláním, národů a národností žijících v socialistickém Československu, se stala důležitým předpokladem diferencovaného a efektivního sociálního řízení.

Veřejné mínění patří k těm skutečnostem sociálního života, které nikdo nevynalezl, nikdo nevymyslel. Je sociálním jevem, je nejmasovějším a nejrozšířenějším stavem vědomí určitého integrovaného společenství lidí. Domníváme se, že tato integrovaná agregace individuálního mínění je novou kvalitou, o níž platí tvrzení, že společenské vědomí je ve srovnání s individuálním vědomím kvalitativně jiným, různorodějším, obsahově bohatším duchovním útvarům.

Pokusme se uvést, naznačit a vyjmenovat *některé jeho charakteristiky*.

Nositelům veřejného mínění jsou vždy určité sociální skupiny, třídy. Veřejné mínění má proto v podstatě *třídní charakter*. Boj o vliv na veřejné mínění je důležitým aspektem třídního boje. To samozřejmě neznamená, že hranice veřejného mínění se zcela shodují s hranicemi existence, potřeb a zájmů těch či oněch sociálních skupin a tříd. Například ve vztahu k některým globálním problémům lidstva, jakými jsou válka a mír, národněosvobozenecký boj apod., se v rámci národa zpravidla výrazně nediferencuje veřejné mínění dělnické třídy, značné části rolnictva, ale i podnikatelů a inteligence. Nicméně třídní charakter veřejného mínění se projevuje ve dvou skutečnostech:

- *v obsahu*: protikladně bojující třídy se snaží naplnit veřejné mínění svými myšlenkami a představami;
- *v samotných mechanismech fungování a ovlivňování názorů veřejnosti*: je například známo, že ve vztahu k zemím třetího světa vytvořil soudobý imperialismus ideologický a propagandistický aparát, který pracuje na všech úrovních a ve všech sférách společenského života s cílem vytvářet veřejné mínění.

My, kteří jsme delegáty socialistického Československa, potvrzujeme výraznou, dříve nebývalou *homogenitu a jednotu* veřejného mínění československé populace v základních otázkách života socialistické společnosti. Prokazatelně, empiricky ověřitelně můžeme tvrdit, že ve všech hlavních, obecných otáz-

kách rozvoje socialistické společnosti, jakými jsou například otázky socialistického vlastnictví a proletářského internacionalismu, otázky války a míru, vztahu ke světovému kapitalismu a jiné, existuje v naší zemi výrazná jednotata.

Čím je dána tato homogenost? Zejména dvěma skutečnostmi:

- tím, že pro socialistickou společnost je charakteristická jednotata všech tříd a sociálních skupin;
- tím, že rozvoj socialistické společnosti je spojován s rozvojem socialistické demokracie, a možnosti nejen vyjádřit svůj vztah ke skutečnosti, ale i aktivně tuto skutečnost tvořit.

V řadě otázek vyvolaných zejména různými bezprostřednostmi našeho života se ve veřejném mínění projevuje *nemalá diferencovanost*. Do převládajícího hodnocení a smýšlení jednotlivých sociálních skupin a vrstev i jednotlivců se například promítá různý stupeň jejich informovanosti, možnosti naplnění bezprostředních potřeb a zájmů, atmosféra a působení nejbližšího sociálního prostředí, jakým jsou rodina a pracoviště, atd.

S homogenitou a diferencovaností veřejného mínění bývá někdy spojována jeho *intenzita*. Ta vyjadřuje především kvantitativní stránku zastávaných a zjištěných názorů.

Naše výzkumy ukazují, že významným charakteristickým rysem veřejného mínění se v Československu stává jeho *společenská zainteresovanost*.

V socialismu téměř každý společenský problém přesahuje hranice zájmu těch lidí, jichž se přímo týká, kteří jsou bezprostředně spojeni s jeho řešením. Například výzkumy na téma *Účast žen ve veřejném životě* a *Postavení a úloha žen v rodině*, stejně jako jiná šetření, potvrdily, že o tuto problematiku má v podstatě stejný zájem nejen ženská část československé populace, ale i všechny ostatní skupiny obyvatelstva.

Stejně tomu bylo u šetření otázek týkajících se zdánlivě jen některých socioprofesionálních skupin obyvatelstva. Například o to, za jakých podmínek by se mělo v některých provozech přikročit k zavádění druhých a třetích směn, se zdaleka nezajímají jen ti, kteří pracují na závodech, ale téměř všichni občané.

V jiném výzkumu, který se zabýval názory populace na činnost zastupitelských orgánů — národních výborů — projevovali respondenti nejen všeobecný zájem, ale i konkrétní ochotu bezplatně se podílet na akcích organizovaných národními výbory. Svědčí o tom například i následující údaje (v %):

	Již se podílí	Byl by ochoten	Nebyl by ochoten	Nemůže	Neví
Na úpravě bydliště	57	30	7	3	3
Na malých stavebních akcích	34	37	15	7	7
Na organizování společenských, kulturních a sportovních akcí	21	39	11	17	12

(Z výzkumu Ústavu pro výzkum veřejného mínění v Praze uskutečněného v roce 1980 na souboru 1666 občanů ČSSR.)

Často diskutovanou charakteristikou veřejného mínění bývá jeho *kompetentnost*, tedy schopnost reálně, pravdivě poznat (hodnotit) určité jevy, problémy a procesy společenského života.

Na Západě se kolem této otázky šíří příliš mnoho politické demagogie, dochází tak ke zbytečným krajnostem. Pro jedny se výzkum veřejného mínění stává synonymem demokracie a svobody, druzí píší „o neschopnosti mas inte-

lektuální a logické činnosti“. V podstatě se však aktivní role veřejného mínění přijímá pouze v praxi voleb. Právo být slyšen při volbách však není právem být akceptován a přijímán po volbách.

Domníváme se, že ani otázku kompetentnosti veřejného mínění občanů nelze posuzovat jen v abstraktně logické poloze, oddělené od objektivních podmínek života lidí, tříd, skupin a vrstev. Kompetentnost veřejného mínění nelze vydělit vně konkrétně historického života dané společnosti, vně základních sociálních determinant a konfliktů, které koneckonců určují jeho objektivní a subjektivní parametry.

Pro nás marxisty spočívá kompetentnost výzkumu veřejného mínění především ve schopnosti získat pravdivé, přesné, validní, signifikantní údaje. Protože není gnozeologických zábran, problematika kompetentnosti se posunuje především do metodologických otázek samotného výzkumu veřejného mínění. Proto si stále častěji musíme odpovídat na otázku, zda poznatky získané výzkumem veřejného mínění mají skutečně reprezentativní parametry a zda jsou ve smyslu pravdivosti a přesnosti takové, aby mohly vstoupit do řídicích procesů společnosti.

Veřejné mínění obsahuje, stejně jako všechny sociální jevy, zdroje svého samopohybu a navíc je silně ovlivňováno vnějšími faktory. Soudíme, že v dynamice veřejného mínění můžeme odhalit tři složky tohoto pohybu.

Jsou to (a) *flexibilita*, odrážející to, jak veřejné mínění reaguje na vnější podněty. Představuje současně schopnost změny, vývoje, dotváření a přetváření. Protipólem, ne však opakem flexibility, je (b) *stabilita*. Může být charakterizována jako přetrvávání určitých stavů mínění v určitém období. Nad stabilitou a flexibilitou pak stojí (c) *dlouhodobé vývojové tendence* veřejného mínění, v nichž se nejmarkantněji projevují vlivy sociálně politické orientace lidí.

Veřejné mínění, stejně jako každý jiný sociální jev, není možné postihnout a popsat způsobem, který by byl úplný a vyčerpávající. Každý popis je jen určitou abstrakcí, jen aproximací skutečné situace, která je determinována stavem společenskovo vědního poznání, aktuální historickou situací a schopností výzkumníků nalézt a uplatnit adekvátní nástroje poznání.

V souvislosti se studiem charakteristik a vlastností veřejného mínění a jeho výzkumu hovoříme často o *komplexnosti*. Zpravidla máme na mysli komplexní přístup k jeho poznání, studiu, a také k realizaci celého výzkumného procesu. Jde nám o rozvinutý, široký, přitom však ucelený a jednotný víceoborový přístup různých vědních disciplín k výzkumu veřejného mínění. Stále zřetelněji se však prokazuje, že to je především teoreticko-metodologická soustava sociologie, její pojmový aparát, který — pokud vychází ze sociální začleněnosti názorů lidí — se stává základem poznání a analýzy veřejného mínění.

Komplexnost výzkumu veřejného mínění však chápeme i jako určitý přístup ve vztahu k objektu a subjektu veřejného mínění. Komplexností z hlediska objektu míníme rozsah, šíři a ucelenost společenské problematiky, jíž se výzkum veřejného mínění ve své tematické orientaci zabývá. V socialistickém Československu ve výzkumech veřejného mínění pokrýváme v podstatě všechny základní oblasti společenského života. Výzkumy se zabývají otázkami životní úrovně, národnostní problematikou, zásobováním trhu, iniciativou pracujících ve výrobním procesu, zvyšováním kvalifikace, působením hromadných sdělovacích prostředků, zahraniční politikou, otázkami války a míru atd.

Komplexnost výzkumu veřejného mínění se však projevuje i ve vztahu k jeho subjektu, k rozsahu a úplnosti souboru respondentů. Jde nám vždy o to postihnout z hlediska potřeb výzkumného úkolu co nejširší, ucelenou, ve svém

složení reprezentativní skupinu lidí, a zabezpečit vysokou věrohodnost získávaných dat.

Při komplexní analýze veřejného mínění tedy vystupuje do popředí požadavek správného uplatnění kategorií subjektu a objektu a otázky jejich vzájemného vztahu a vazeb.

Za *objekt veřejného mínění* se obvykle označuje celá sociální realita, události a jevy ve společnosti, činnost politických stran, organizací, institucí, skupin i jednotlivců.

Chceme-li se zabývat otázkou objektu z hlediska potřeb výzkumné praxe, nemůžeme při vymezení objektu veřejného mínění vystačit s tímto obecným a příliš širokým pojetím. Pro každý výzkum je třeba vymezit objekt veřejného mínění na nižší úrovni obecnosti. Z globálně chápaného objektu veřejného mínění musíme vyčlenit určitou konkrétní část sociální reality a určitou část jejich rozhodujících vazeb na ostatní členy celku.

Taková část objektu je potom z hlediska výzkumu *specifickým objektem* veřejného mínění. Shodně s profesorem Jadovem ji označujeme jako předmět výzkumu. V rámci předmětu výzkumu pak vymezujeme skupiny jevů a jejich určující vazby, jež mají být dále operacionalizovány.

Při vymezení předmětu výzkumu nejde a ani nesmí jít o svévolné vytrhávání částí sociální skutečnosti či dílčí vytváření abstraktních systémových konstrukcí, ale o reflexi podstatných aspektů reálně existujících jevů a jejich reálných vnitřních a vnějších vazeb. Jestliže tedy říkáme, že „každý empirický výzkum je více či méně parciální“, neznamená to, že by mělo jít o parciální analýzu. Dílčí je pouze vytvořený předmět výzkumu ve srovnání s komplexností sociální reality, z níž byl vydělen.

Obraťme nyní pozornost od otázek objektu k problematice subjektu. *Subjektem*, nositelem veřejného mínění není jedinec, ale vždy nějaká skupina lidí. Veřejné mínění je agregátem individuálních mínění příslušníků určité skupiny lidí. Nejedná se však o prostý souhrn, ale o agregaci chápanou systémově. K této agregaci dochází v procesu konfrontace individuálních mínění členů skupiny, zejména pod intenzivním vlivem hromadných sdělovacích prostředků. Do procesu se navíc zapojuje autoregulace, změny původních individuálních mínění, vyplývající z upřesnění vlastních názorů nebo z konfrontace se silnějšími vlivy.

Subjektem veřejného mínění je tedy, jak jsme již uvedli, nějaké společenství lidí, nějaká sociální skupina. Tento pojem je chápán nejrůznějšími způsoby. Obvykle je skupina lidí vymezena určitou typickou vlastností svých prvků nebo typickou mírou určitých vlastností.

Při výzkumu veřejného mínění většinou nesledujeme názory skupin vytvořených pomocí znaků zkoumaných sociální psychologií, skupin, které jsou homogenní časově, prostorově a mají i úzké sociální kontakty (jako například rodina, pracovní kolektiv apod.). Obvykle se zabýváme názory té části populace, kterou lze vymezit určitými sociodemografickými nebo sociálními znaky. Důsledkem toho je, že skupiny, které nás jako subjekt veřejného mínění zajímají, jsou silně heterogenní, s výjimkou těch charakteristik, které byly přímo použity k jejich vymezení. Jedním z úkolů našich výzkumů často bývá odhalit závislost mínění na této heterogenitě.

Lze přitom postupovat dvěma metodologicky odlišnými přístupy. Názory je možné sledovat především v závislosti na takzvané *apriorní diferenciaci*, tj. na takovém členění subjektu, které vychází z vlastností zjištělých předem, nezávisle na měřicích nástrojích výzkumu. Typickým příkladem apriorní diferenciaci je fyzický věk, nebo stupeň dosaženého vzdělání. Druhou možnost

představuje členění subjektu na základě tzv. *aposteriorní diferenciace*, tj. vlastností, které nejsou předem známy a jsou zjištěny výzkumem samým.

Souhrnně lze říci, že *subjektem veřejného mínění jsou velké, obecně značně heterogenní skupiny osob*. Jsou objektivně diferencovány jednak na základě vlastností existujících vzhledem ke konkrétnímu výzkumu apriorně, jednak na základě vlastností podmíněných výzkumem samotným. Subjekt veřejného mínění je tedy poměrně složitý sociální komplex s bohatou strukturou. Vlastní veřejné mínění přitom vzniká jako výslednice vývojového pohybu tohoto komplexu — subjektu — a neméně bohatě strukturovaného komplexu sociální reality, která vystupuje jako objekt mínění, přesněji řečeno jako výslednice procesu reflexe druhého prvým.

Tento proces se neustále opakuje, neboť veřejné mínění zpětně ovlivňuje sociální realitu — objekt — jehož je přitom v širším smyslu součástí.

Základním faktorem, jenž v socialistické společnosti ovlivňuje možnosti výzkumu veřejného mínění, je především aktivní vstup lidových mas do sociálních zápasů doby. Pokusili jsme se naznačit v čem a proč se v socialistickém Československu jeho význam zvětšuje. Stává se důležitou součástí procesu, který charakterizujeme jako růst úlohy subjektivního činitele. V základních dokumentech decizních orgánů naší země je veřejné mínění uznáváno jako jeden z významných prvků rozvoje socialistické demokracie, jehož poznání nabývá v podmínkách života socialistické společnosti stále většího významu.

Резюме

K. Рихтаржик и колл.: К некоторым вопросам исследования общественного мнения в социалистической Чехословакии

Характеризуя общественное мнение следует сказать, что оно является продуктом и носителем политической, правовой и нравственной культуры общества в целом и его отдельных компонентов.

К основным характеристикам общественного мнения относится его классовость (она проявляется в содержании и в механизмах функционирования и проявления мнений общественности), гомогенность, интенсивность, общественная заинтересованность и т. д. В динамике общественного мнения мы изучаем гибкость, стабильность и долгосрочные тенденции развития.

В проводимых исследованиях общественного мнения в социалистической Чехословакии обнаруживается, что анализ с точки зрения контрольных рамок априорной и апостериорной дифференциации выразительно зависит от теоретико-методологического постижения предмета, целей исследований, от его операционализации.

Summary

K. Rychtařík et al.: Some Aspects of Public Opinion Research in Socialist Czechoslovakia

The characterization of public opinion bears out the fact that it is both the product and the bearer of political, legal and moral culture of the society as a whole and of the society's individual components.

The basic characteristics of public opinion include its class character (manifesting itself in both the content and mechanisms of functioning and expressing views held by the public), homogeneity, intensity, social commitment, etc. In the dynamics of public opinion, flexibility, stability and long-term development trends are subjected to study.

It follows from public opinion pools in socialist Czechoslovakia that the analysis from the aspect of the reference frame of a-priori and a-posteriori differentiation is greatly dependent upon the theoretico-methodological conception of the research subject and aims, as well as upon its operationalization.

V posledních letech se v ČSSR věnuje rostoucí pozornost řízení sociálně ekonomických procesů, a to v makro-, mezo- i mikrosféře. Tento trend má mnoho objektivních příčin: a) Vědeckotechnický rozvoj vyvolává řadu sociálních konsekvencí a v socialistické společnosti existuje jak možnost, tak i nutnost cílevědomým řízením eliminovat negativní a podporovat pozitivní důsledky. b) Při reorientaci z extenzivního na intenzivní rozvoj ekonomiky hraje řízení sociálních procesů velkou roli. c) Stále vyšší komplikovanost sociálních procesů vyžaduje, aby byly vědecky řízeny, neboť živelnost přináší nové a hlubší komplikace.

Cílevědomému řízení sociálních procesů věnují dnes zvýšenou pozornost i vedoucí hospodářští pracovníci v každém podniku a v každé dílně. Je pro to vytvořena obligatorní základna, a to ve formě usnesení federální vlády č. 59 z února 1980, podle něhož byl v každé organizaci zpracován plán kádrového, personálního a sociálního rozvoje na léta 1980—1985. Tento plán určuje, vytýčuje řadu úkolů, například změny sociální struktury podnikového kolektivu (zvyšování kvalifikace, přijetí mladších pracovníků, kvalifikace jiných apod.), optimalizaci pracovních podmínek (snížení hluku, výsadba zeleně kolem podniku, optimalizace světelného režimu apod.), zdokonalení řízení pracovního kolektivu lepším využitím motivace (zvýšení pohyblivých složek mzdy, zvýšení morálních stimulů apod.), péče o zlepšování interpersonálních vztahů (mezi členy pracovního kolektivu, mezi kolektivem a mistrem, mezi kolektivy navzájem atd.).

Jak je zřejmé, ve všech těchto oblastech se vytváří objektivní potřeba aplikace společenskovědních poznatků, včetně poznatků sociologie. Před naší teorií stojí úkol vyjasňovat základní pojmy, s nimiž praxe musí pracovat — na prvním místě samotný pojem „pracovní kolektiv“. V té souvislosti se ukazuje, že kolektiv nelze chápat jako synonymum mikroskupiny.

Mezi mikroskupinami a kolektivy v socialistické společnosti existuje přirozeně dynamický vztah. Skupina přerůstá v kolektiv, kolektiv se může rozpadat na skupinky až individua.

Marxistická sociologie však chápe kolektiv nikoli jen jako jednu z forem mikroskupin. Pracovní kolektiv chápe jako historicky novou sociální kvalitu, která nemůže vzniknout v kapitalistickém řádu, kde ovšem v dělnické třídě již vzniká třídní solidarita a kolektivismus: „Pokrok průmyslu nahrazuje roztříštěnost dělníků způsobenou konkurencí tak, že je revolučně sjednocuje sdružováním [Marx—Engels 1966 : 439].

Co je tedy nezbytnou podmínkou vzniku pracovních kolektivů? Předně — zespolečenštění výrobních prostředků, a tedy vytvoření socialistických výrobních vztahů socialistickou revolucí, vytvoření politického systému socialistického státu, jednotného hospodářského plánu, který je přijat jako zákon a pracovní kolektivy jej realizují.

Dále je to organizátorská, výchovná, ideologická práce strany, odborů i aparátu socialistického státu (vedení podniků, organizátorů), jejímž cílem je vytvářet, šířit a rozvíjet ty znaky, které integrují členy pracovních kolektivů a činí z nich uvědomělé, aktivní spolutváře socialistické společnosti, kolektivně spolupracující i kolektivně smýšlející „hospodáře na svém pracovišti“:

„Tvořit novou pracovní kázeň, vytvářet nové formy společenských vztahů mezi lidmi, vytvářet nové formy a metody získávání lidí pro práci je dílem mnoha let a desetiletí... Každý jasně chápe, že my, tj. naše společnost, náš společenský řád, máme ještě velmi a velmi daleko do stavu, kdy taková práce bude rozšířeným, skutečně hromadným jevem [Lenin 1955, 3:524]. Budeme usilovat o vymýcení zlořečené zásady „každý pro sebe, jenom bůh pro všechny“, o vymýcení zvyku pokládat práci jen za povinnost a pokládat za spravedlivou jen práci odměňovanou podle určité normy“ [Lenin 1955, 31:120].

Abstrahování od výrobních vztahů za kapitalismu a výzvy buržoazních ideologií k dělníkům v kapitalistických podnicích, aby vytvářeli „lidské vztahy“ s mistry a podnikateli, jsou teoreticky idealismem a prakticky zakrýváním očí před vykořisťovatelskou materiální skutečností, která staví například mistra, vedoucího, ředitele objektivně na druhý břeh a znemožňuje vytváření „kolektivů“ v kapitalistických dílnách a podnicích. Objektivní základ pro kolektivismus dávají až socialistické výrobní vztahy. Bylo by však mechanicko-materialistickou představou očekávat, že tyto vztahy samy, bez aktivity subjektivního činitele, pracovní kolektivy vytvoří, rozvinou, zajistí.

Lenin po revoluci mnohokrát ukazoval, že půjde o proces, jistě dlouhodobý a obtížný, ale posléze vítězný. To ovšem vyžaduje, jak rovněž zdůrazňoval, neustálou a cílevědomou aktivitu a iniciativu strany, odborů i státního aparátu. Tak při hodnocení subotníků například řekl: „Krokem vpřed na této cestě je už i to, že jsme s tímto problémem přišli, že s ním přišel jak veškerý pokrokový proletariát (komunistická strana), tak i státní moc“ [Lenin 1955, 30:524].

Sociologové ukazují na možnost stagnace a degradace pracovních kolektivů v těch dílnách, provozech, podnicích, kde je vytváření nových pracovních vztahů a pracovních kolektivů ponecháno živelnosti. A z těchto úvah logicky dospívají ke zdůraznění významu cílevědomého řízení těchto procesů, jejich uvědomělé regulace ve směrech stanovených programem vedoucí síly socialistické společnosti — komunistické strany.

Jaký je rozsah pojmu „kolektiv“?

Nejčastěji se pod tento pojem řadí primární kolektiv, tedy kolektiv pracovníků, mezi nimiž existují úzké meziosobní vztahy, kteří se vzájemně znají, pracují na stejných úkolech, každodenně se stýkají v pracovním procesu, což mnohdy přerůstá v neformální přátelské styky po práci. Takovým kolektivem jsou například pracovníci dílny v průmyslovém podniku, parta ve stavební výrobě, osazenstvo konstrukční kanceláře, žáci ve školní třídě apod. Řídí jej obvykle jeden vedoucí.

Dnes je již obecně přijímán názor, že pojem pracovní kolektiv může označovat i souhrn takových primárních kolektivů (podnik, škola, organizace). V tomto případě se mluví o sekundárním (druhotném) kolektivu. „Druhotná skupina představuje zpravidla souhrn základních skupin, mezi jejichž členy se nepředpokládají osobní kontakty a společná činnost je zprostředkována“ [Podmaňkov 1976:53]. Kontakty se zde zajišťují pomocí masových komunikačních prostředků [závodní rozhlas, časopis apod.]. Sekundární kolektiv má již obvykle svůj řídicí štáb.

Hovoříme-li o řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech, které oblasti sociálního rozvoje máme na mysli?

Pokud jde o sekundární kolektiv, tedy například socialistický podnik, jsou to zejména tyto oblasti:

— sociální struktura socialistického podniku a její dynamika v závislosti na procesech vědeckotechnického rozvoje;

- integrace pracovních kolektivů jako výsledek cílevědomé činnosti stranických, odborových a hospodářských orgánů podniku;
- stabilizace a fluktuace kádrů, optimalizace podmínek pro stabilizaci pracovníků v podniku;
- vztahy mezi pracovními kolektivy, zejména rozvoj socialistického soutěžení;
- vliv pracovního (fyzického i sociálně psychického) prostředí na poměr lidí k práci, k pracovnímu kolektivu, k podniku;
- sociální podmínky rozvoje harmonické osobnosti socialistického člověka;
- styl řízení a vedení pracovních skupin v podniku, účast pracujících na řízení, výběr a příprava vedoucích hospodářských pracovníků;
- působení pracovního kolektivu na sociální okolí podniku — město, vesnice, oblast, komunitu.

Jedním z procesů, který má výraznou prioritu v podnikové praxi, je *účast pracujících na řízení*. Tato účast vyplývá ze skutečnosti, že nikoli soukromé firmy, ale sami pracující vlastní výrobní prostředky, a jak stranické orgány v podniku, tak i odbory vytvářejí podmínky pro to, aby se každý pracující mohl zapojit do řízení výroby, do přípravy plánů, do kontroly veškerých činností v podniku. Tato linie je dána celostátně usnesením XVI. sjezdu KSČ v roce 1981, požadujícím další rozšíření a prohloubení účasti pracujících na řízení. Zvláště konkrétně byla rozpracována v jednáních X. odborového sjezdu v r. 1982.

Jednou z forem, v níž se účast dělníků na řízení již daří dobře realizovat, jsou tzv. výrobní porady.

Svolává je odborová organizace, a to s uvážením konkrétních podmínek té které organizace (směny, dojíždění pracujících aj.) tak, aby se jich mohl zúčastnit skutečně každý pracující. Úsekový důvěrník dohodne místo i čas konání porady a stanoví program. Tak například se projednávají úkoly plánu na příští období, zavádění nové techniky a organizační příprava, cesty ke zvyšování produktivity práce, a tím i výdělků, problémy kvality výroby a využívání pracovní doby, veškeré nedostatky v životě dílny a podniku, dotazy a náměty adresované vedení podniku atd. Zde se otevírá velmi neformální možnost spolupráce mezi dělníky a techniky, mezi pracovníky různých profesí apod.

Odborový důvěrník projedná s mistrem závěry porady a dohodne způsob řešení. Není-li možno souhlasit se způsobem řešení, obrátí se na závodní výbor ROH, aby zajistil nápravu. Mistr je povinen informovat na výrobní poradě všechny pracující o plnění plánu, o chystaných nových opatřeních, evidovat návrhy a doporučení i kritické připomínky a stanovit čas jejich vyřízení, předávat tyto připomínky nadřízenému a informovat o splnění připomínek z minulých porad. Výrobní porady se svolávají podle potřeby, nejméně však každý druhý měsíc.

Sociologické výzkumy účasti pracujících na řízení se v posledních letech zaměřily i na průběh a realizaci výrobních porad. Vedle kladů se pochopitelně ukázala i řada nedostatků. Tak například v některých provozech — zejména s převažující prací žen — se projevila malá aktivita účastníků. Ženy ji vysvětlovaly ostychem, který často vyplýval z nedostatečné znalosti projednávaných ekonomických otázek. Tento nedostatek je ostatně ilustrován i strukturou zlepšovacích návrhů. Většina je z oblasti techniky a technologie, velmi málo naproti tomu z oblasti řízení a organizace (poměr 50 : 1). Tato oblast je přirozeně mnohem složitější, zlepšení v ní však přináší vyšší efekty.

V této souvislosti se ukazuje, jak významná jsou stranická usnesení o zkvalitnění ekonomické propagandy. Čím více budou nejširší masy pracujících obe-

známeny s ekonomickou teorií, organizací a řízením ekonomiky, tím efektivněji bude moci každý člen pracovního kolektivu každodenně zasahovat do řízení, tím účinnější bude jeho iniciativa, tím lépe bude rozumět chodu socialistické ekonomiky.

Usilujeme o ekonomickou kvalifikaci celých pracovních kolektivů, vždyť za socialismu je pracovní kolektiv stále významnějším činitelem i z hlediska řízení: sovětská ústava poprvé v dějinách věnovala jeho úloze jako řídicího subjektu zvláštní článek (čl. 8) základního zákona SSSR.

Efektivní řízení předpokládá ovšem komplexní řešení ve všech úrovních: od základní, jako je prostý pořádek na pracovišti (Lenin o významu evidence a kontroly), až po nejsložitější otázky teorie (vztah řídicího subjektu k objektivním podmínkám, chápání člověka jako objektu i subjektu řízení).

Marxističtí sociologové neakceptují teorii živelnosti, a proto odmítají názory, že iniciativa je problémem jen subjektu, jen člověka samého: buď je někdo iniciativní, pak se tak projevuje sám, nebo není a pak je i proces řízení a vedení pracovních kolektivů či styl práce vedoucího stejně bezmocný.

Proti tomuto názoru svědčí již fakt, že se dnes v celém světě studují a potom prakticky organizují podmínky aktivity a iniciativy pracovních skupin. Výzkumy prokazují, že živelnost a anarchie skutečně neotevívá cesty individuální iniciativě, naopak, dokáže udusit řadu nových myšlenek. Za základnu rozvoje aktivity a iniciativy pracovníků se dnes považuje stálá péče o pozitivní sociální klima v pracovním kolektivu. Sociální psychologové dlouhodobě srovnávali výkon ve vysoce integrovaném kolektivu s pozitivním sociálním klimatem s výkonem v druhém kolektivu s velmi neurovnaným, živelným a často až konfliktním prostředím. Výkony v druhém kolektivu byly až o 23 % nižší. Zároveň se ukazuje, že nejdůležitější roli ve vytváření pozitivního a inspirujícího klimatu v dílně má formální a neformální vedoucí pracovního kolektivu. Tato zjištění znovu podtrhují význam osobnosti vedoucího.

V socialistické společnosti je vedoucí pracovního kolektivu zároveň jeho příslušníkem. Jeho vztah k výrobním prostředkům je stejný jako těch, jejichž práci a kooperaci organizuje a řídí. Do své funkce byl jmenován z vůle lidu, a nikoli soukromých vlastníků. Organickou součástí jeho práce je starat se nejen o hmotné komponenty výroby, o kvalitu výrobků, o termíny a plnění plánu, nýbrž zároveň o kolektiv, který tyto úkoly plní.

Jemu po boku stojí a na řídicí práci v kolektivu se podílí stranický vedoucí. Spolu s odborovým vedoucím jsou představiteli dělnické třídy, vyjadřují názory pracovních kolektivů, zosobňují jejich neustálý podíl na každodenním řízení a rozhodování.

V sociologické literatuře je věnována pozornost i vlastnostem, které by měl vedoucí mít: Měl by umět být skutečným vedoucím, nikoli jen kontrolorem. Měl by mít důvěru v sebe a být náročný na podřízené, umět ocenit jejich čas, umět je pochválit, ale i kritizovat. Základním tónem jeho jednání by měla být přívětivost a dobrá nálada. Zajímavě byl zdůrazněn význam smyslu pro humor. Měl by umět mluvit, ale i mlčet. A především — neustále přemýšlet o lidech kolem sebe.

Jak je zřejmé, k tomu je třeba zajistit vedoucím kolektivů — většinou jde o techniky — určité doplnění kvalifikace, a to právě v oblasti sociálního řízení. Tomu byl věnován výzkum, v němž se zjišťovalo, zda by vedoucí pracovníci měli mít zařazenu pedagogiku, sociologii a psychologii na vysokých školách. Odpovědi byly následující:

Kladně odpovědělo:

43,2 % dělníků, 54,5 % techniků, 55,3 % inženýrů, 51,4 % vedoucích cechů, 37,5 % mistrů.

Bylo již řečeno, že v socialistické ekonomice jsou osobní kvality vedoucích hospodářských pracovníků chápány jako významný faktor společenského růstu: organizační schopnosti a vysoká kvalifikace spojená s politickou cílevědomostí vedoucího hospodářského pracovníka se každodenně promítá do činnosti širokých kolektivů. Proto je příprava vedoucích hospodářských pracovníků chápána jako politikum a stojí ve středu pozornosti státních i stranických orgánů. V této souvislosti se zdůrazňuje potřeba pěstovat u vedoucích hospodářských pracovníků zvládnutí leninského stylu řízení a vedení. Za jeho obsah se považuje:

- stranickost,
- vysoká kultura,
- přesná organizace,
- konkrétnost a operativnost,
- láska a důvěra k člověku.

Vypěstování leninského stylu řízení a vedení je procesem zahrnujícím jak získání praktických zkušeností a výchovu v kolektivech, tak i hluboké a všestranné studium teoretické. Jeho ovládnutí je předpokladem správného plnění funkcí vedoucího hospodářského pracovníka v socialistickém podniku.

Jak je zřejmé, jedním z prvků leninského stylu řízení a vedení je soudružský vztah k lidem. Jen na tomto základě lze v každodenní práci operativně řešit řadu složitějších otázek vedení lidí v podniku, zejména dialektiku kázně a iniciativy. Dialektika pracovní kázně a pracovní iniciativy je ovšem problémem moderní ekonomiky v celém světě.

Je obdivuhodné, jak Lenin upozorňoval na aktuálnost těchto úkolů bezprostředně po revoluci. Studujeme-li pozorně jeho dílo, přesvědčíme se, kolik problémů, které dnes analyzují teoretici řízení, Lenin již v prvních letech po revoluci vytyčoval jako úkoly pro hospodářské vedoucí a odborové organizace. Jaký styl řízení a vedení vyžadoval? Předně organizační pořádek, evidenci, kontrolu. V anarchické nekázni a maloburžoazní neodpovědnosti se plýtvá vším: materiálním i duchovním bohatstvím socialistické společnosti, energií a materiálem i iniciativou lidí. Znáť skutečnost, věcně analyzovat — to je významný rys leninského stylu řízení.

Vytváření efektivních pracovních kolektivů nemůže být jen živelné, vyžaduje stálou, systematickou a kvalifikovanou pozornost jak všech hospodářských vedoucích pracovníků, tak i speciálních pracovníků personálních útvarů. Nemáme-li při rozvíjení iniciativy pouze jednorázové akce, potom nemůže jít na tomto poli o jednotlivá opatření, nýbrž o celý systém práce s lidmi, jejich výběrem, zařazením do pracovního kolektivu a strukturováním tohoto kolektivu počínaje.

Vzhledem k tomu, že vedoucí působí na pracovní kolektiv celou svou osobností, že vede celým svým chováním a jednáním, svým příkladem, je významné, aby měl poznatky o psychologii osobnosti. Komplexy méněcennosti či naopak přílišné sebevědomí jsou mnohem závažnější u vedoucího pracovního kolektivu než u řadového pracovníka. V prvním případě se bojí rozhodovat, má sklon k nekritičnosti, až k žovialitě, je znám jako „dobrák“, který všechno schválí, často se spojuje se „svými“ v kolektivu proti „těm nahoře“, je bezbranný proti agresivním jedincům atd. Tím vším se ovšem vážně narušuje jeho vlastní autorita a prohlubují komplexy méněcennosti.

Druhý extrém — přílišné sebevědomí — izoluje vedoucího od kolektivu. Vytváří se skupina těch, kteří mají tendenci mu podlézat a tak získávat výhody, i těch, kteří jsou s ním buď v tichém (a tu obvykle pomlouvají či zesměšňují), nebo otevřeném konfliktu. Takový vedoucí obvykle působí rozkladně. Čas-

to vyvolává pasivitu, například neustálým poukazováním na to, že vlastně všechno zajistil (udělal, vymyslel) on sám, někdy dokonce ironizováním a „shazováním“ těch ostatních.

Existují však metody sebekontroly. Jednou z nich například je empatie. Jde v podstatě o takový postup, kdy se vedoucí pracovník snaží před vydáním příkazu, před zahájením schůze, před formulací závěru jednání atd. vžít do role těch, jimž za chvíli přikáže, k nimž promluví, které pověří usnesením. „Prožítím předem“ na vlastní kůži toho, co bude za chvíli žádat — a často s naléhavým termínem — od jiného, dochází k preventivní sebekontrolce, vedoucí popřípadě i k jiné formulaci úkolu.

Jedním z nejvýznamnějších aspektů sociálního řízení je sledování vzestupné linie rozvoje celého pracovního kolektivu na stále vyšší vývojové stupně. Vedoucí pracovník je vedoucím právě proto, že vede vpřed, neudrhuje pouze danou úroveň. A. S. Makarenko tento úkol formuloval kdysi tak, že kolektiv musí mít neustále čeho dosahovat a na co se těšit.

Rozeznává se obvykle několik stupňů rozvoje kolektivu. *Nižší stupeň* představuje spíše jen formální jednotu, vedoucí tu musí prosazovat úkoly spíše vůlí, motivace jednotlivců nemusí být ještě v souladu s obecným zaměřením, v kolektivitu převládá psychologie očekávání.

Střední stupeň znamená již vyšší aktivizaci členů, začíná se tvořit aktiv, jádro kolektivu, které vedoucího podporuje. Začíná se vytvářet společné mínění. Přesto jsou ještě odstředivé tendence u řady jednotlivců, uvnitř kolektivů existují menší skupinky i konflikty mezi nimi. Charakteristická je nerovnoměrnost vývoje.

Vyšší stupeň charakterizuje jednotnost mínění celého kolektivu, uvědomělá disciplína, vztahy soudružské spolupráce a vzájemné pomoci. Převládá důvěra. Kolektiv se mění v seberegulující sociální organizaci. Takové jsou například brigády socialistické práce.

Zde se práce přeměňuje v první životní potřebu, vytváří se socialistický životní způsob, realizuje se heslo „socialisticky pracovat, socialisticky žít“.

Jak je zřejmé, tyto procesy vývoje kolektivu zdaleka neprobíhají živelně. Vyžadují cílevědomou práci strany, odborů a rovněž vedoucího pracovního kolektivu. Jeho uvědomělost a nadšení, kvalifikace a zkušenost, znalost lidí i organizační schopnosti je mohou nepochybně urychlit, a to v zájmu rozvoje celé socialistické společnosti i v zájmu harmonického rozvoje osobnosti každého člena kolektivu.

* * *

Řízení sociálního rozvoje pracovního kolektivu představuje historicky velmi nový terén, na němž je nepochybně celá řada míst v sociologické teorii a metodologii dosud nezmapovaných. Je to však oblast, v níž může sociologie prokazovat svou schopnost vypracovávat sociotechnické závěry, které jsou pro společenskou praxi tím významnější, z čím hlubších teoretických a metodologických pramenů vyvěrají.

Literatura

- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 30. Praha, SNPL 1955; sv. 31, Praha, SNPL 1955.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1966.
Podmarkov, V. G.: *Úvod do sociologie průmyslu*. Praha, Svoboda 1976.

Я. Когоут: Управление социальным развитием трудового коллектива

В ЧССР в последние годы возрастает внимание, уделяемое проблемам управления трудовыми коллективами, что обусловлено объективным значением их положения в социалистическом обществе. Трудовые коллективы — не только объекты, но и субъекты управления. Участие трудящихся в управлении — это одна из важных задач, реализуемых прежде всего профсоюзами.

Автор анализирует сначала понятие трудового коллектива как специфической социальной группы, возникающей лишь на базе социалистических производственных отношений. Он различает первичные (мастерская, школьный класс и пр.) и вторичные (предприятие, школа) трудовые коллективы. Первыми руководит один руководитель, вторыми — штаб управления. Системы общения также отличаются друг от друга (личное общение — заводская газета).

Одной из важных форм, позволяющих трудовому коллективу участвовать в управлении, являются производственные совещания. Хозяйственные руководители обязаны в установленный срок принять меры по высказанным на этих совещаниях замечаниям и информировать трудовой коллектив о решении соответствующих вопросов.

Мастер, руководитель партийной ячейки и профорг обязаны создавать все необходимые условия для развития трудовой инициативы всех членов коллектива. Одним из важных факторов является также стиль управления, практикуемый руководящим работником, деятельность которого, его личный пример и занимаемые им позиции получают свое отражение в деятельности и личностных установках других членов, оказывая существенное влияние на их трудовые показатели. Они содействуют также созданию общего благоприятного социально-психологического климата. Поэтому весьма важно повышать образование руководителей трудовых коллективов и в области общественных наук, включая социологию.

Summary

J. Kohout: The Management of the Social Development of the Working Group

In Czechoslovakia, increasing attention has of late been devoted to problems of working-collective control, this being due to the objective significance of their position in the socialist society. Working collectives represent not only objects of control but also its subjects. The participation of working people in management is one of the foremost tasks realized particularly by trade unions.

The paper starts by analyzing the concept of the working collective as a specific social group formed exclusively on the basis of socialist production relations. Primary (workshop, classroom etc.) and secondary (enterprise, school) working collectives are distinguished. The former are headed by a single leader, the latter by a managerial staff. There is also a difference in the communication systems concerned (personal contact — works journal).

One of the important forms facilitating the working collective's participation in management are production consultations. Top economic workers are obliged to solve the comments presented here until an appointed date and inform the working collective about their solution.

It is the role of the foreman, of the Party-group leader and of the functionary heading the respective trade-union organization to create all necessary preconditions for the development of working initiative on the part of all working-collective members. Also the head worker's style of management represents one of the factors of major importance. His work, his personal example, but also his attitudes find their reflection in the activities and attitudes of the other members, significantly influencing their performance and simultaneously contributing to the creation of the general socio-psychological climate. It is consequently important to raise the education level of working-collective leaders also in the area of social sciences, including sociology.

Postavení žen a rodin v ČSSR prošlo dlouhým vývojem a do konce druhé světové války mělo typické znaky vlastní všem třídně antagonistickým společnostem: ženy byly nerovnoprávné v rodině, ve světě práce a ve společnosti jako celku. Byly diskriminované platově a funkčně a jejich zastoupení v politickém a občanském životě země bylo minimální přesto, že buržoazní ČSR patřila nejen mezi vysoce průmyslově rozvinuté země, ale i mezi země s jednou z nejvyšších zaměstnaností žen ve světě.

Zásadní změnu přinesl rok 1945, zejména pak 1948, který definitivně odstranil soukromé vlastnictví výrobních prostředků v průmyslu a dal podnět k socialistické industrializaci venkova. Oba tyto závažné kroky vytvořily reálné podmínky pro uskutečnění práva na práci pro všechny občany a pro další demokratické a socialistické přeměny v celospolečenské a individuální rovině. V tomto období započala nová etapa nejen v politickém a ekonomickém postavení československých žen v rámci celé společnosti; byl to i počátek významných změn ve vztazích mezi mužem a ženou v rodině, ve vztazích mezi rodiči a dětmi, v dělbě práce v rodině a ve funkcích rodiny.

V souvislosti s hlubokými politickými a sociálně ekonomickými změnami vystoupilo v tomto období naléhavě do popředí řešení takových otázek, jako potřeba růstu podílu žen na hospodářském, sociálním a kulturním rozvoji země, vytváření pracovních příležitostí pro ženy a zvyšování jejich kvalifikační a vzdělanostní úrovně. Bylo zapotřebí zabezpečit děti v době, kdy matky pracují, bylo nutno budovat předškolní zařízení, školní jídelny a družiny, vytvářela se rozsáhlá pracovní právní ochrana žen, formovala se pomoc státu rodinám s dětmi a ochrana mateřství a jiné závažné praktickopolitické problémy. Dotýkaly se ve své většině nejen žen samých, ale širokých lidových mas, neboť „ženská otázka“ ve svých důsledcích prostupuje celý život společnosti.

Rovnoprávné postavení ženy je v socialistické společnosti spojeno s růstem vzdělání žen, s rozvojem jejich politické aktivity a to vše je zase propojeno s ekonomickou činností žen, s jejich místem v pracovním procesu, s růstem počtu žen vykonávajících kvalifikovanou práci a zastávajících odpovědná místa. V souladu s možnostmi dané etapy společenského vývoje vytváří společnost materiální, kulturní, sociální a politické předpoklady pro realizaci těchto sociálně ekonomických procesů.

Postavení žen v práci

Ekonomická aktivita žen je z hlediska již existující báze socialismu hlavním činitelem, který ovlivňuje a utváří postavení ženy jak v rodině, tak v občanském a politickém životě. Je nezastupitelným základem složitého procesu zrovnoprávnění žen v historicky krátké době, základem mnoha změn v materiálním postavení a duchovním rozvoji nejen žen, ale i mužů, dětí a celých rodin. Ve svých ekonomických, kulturních a estetických důsledcích potvrzuje marxisticko-leninskou tezi, že zrovnoprávnění žen není možné, pokud jsou vyloučeny ze společenské produktivní práce. Ekonomická aktivita žen je jedním

ze stimulátorů přeměn sociálně třídní struktury společnosti. Ovlivňuje a formuje takové jevy, jako je výchova nových generací, životní způsob lidí, fungování a charakter pracovních kolektivů, řízení sociálně ekonomických procesů, volnočasové aktivity, vztahy mezi lidmi v pracovní a mimopracovní sféře a jiné procesy.

Zaměstnanost žen v ČSSR začala vzrůstat po osvobození země od fašismu v roce 1945. V letech 1955—1960 došlo k přechodnému poklesu — v některých odvětvích ke stagnaci tohoto růstu. Od roku 1961 však ekonomická aktivita žen nepřetržitě rostla, takže se ČSSR dostala v tomto ukazateli na jedno z předních míst na světě. V současné době je ze 100 pracovníků více než 45 žen.

Lze říci, že zaměstnanost žen dosáhla svého maxima a nelze ji zvyšovat. Téměř každý druhý zaměstnaný občan naší republiky je žena, rozdíl mezi zaměstnaností mužů a žen je malý. Zdroj růstu zaměstnanosti v národním hospodářství, jímž byly po dlouhá léta ženy, je vyčerpán. Podíl žen, které byly tradičně v domácnosti a představovaly významný doplněk pracovních sil, se významně snížil. Zatímco v roce 1950 bylo trvale v domácnosti ještě 1,7 miliónů žen v produktivním věku, v roce 1980 to bylo již jen 364 tisíc žen [Sčítání 1980]. Z žen v produktivním věku (tj. 15—55 let) je zaměstnáno 80,9 %, v poproduktivním věku 17,6 % žen.

Tabulka 1. Počet živě narozených dětí na 1000 obyvatel

1937	1960	1970
16,3	15,9	15,9

Významnou skutečností, s níž musí počítat nejen podniky, ale i celá sociální sféra, je vysoká zaměstnanost žen s dětmi. Tabulka 2 ukazuje nízkou ekonomickou aktivitu žen do 19 let, kdy se většina z nich připravuje na povolání. Zaměstnanost žen však prudce stoupá od 20 let věku výše. Nejvyšší je ve věkových skupinách od 24—49 let, kdy se pohybuje kolem 90 % v každé věkové skupině.

*Tabulka 2. Ekonomická aktivita žen
podle věkových skupin v roce 1980 v %
(Sčítání)*

0—14	—
15—19	29,8
20—24	83,4
25—29	90,7
30—34	92,0
35—39	92,8
40—44	91,7
45—49	88,1
50—54	79,9
55—59	40,8
60—64	21,5
65—69	12,2
70—74	6,1
75—79	2,5
80+	0,8

I při vysoké zaměstnanosti žen ve fertilním věku je vývoj porodnosti ještě poměrně příznivý.

Tabulka 3. Podíl žen na celkovém počtu pracujících v národním hospodářství v %

Rok	1955	1968	1979	1980
ČSSR	42,2	44,0	45,3	45,5
ČSR	44,1	45,3	45,7	45,8
SSR	37,1	40,0	44,4	44,7

Intenzita ekonomické aktivity žen klesá s rostoucím počtem dětí. Z vdáných žen s jedním závislým dítětem pracuje 78,5 %, s dvěma závislými dětmi 76,7 % a s třemi a více závislými dětmi 62,4 % žen [Sčítání 1980].

Došlo i k některým dalším demografickým změnám. Tak například se snížil věk sňatečnosti a zkrátil se interval mezi narozením dětí. V mladých rodinách se cca 30 % dětí rodí do tří let po uzavření manželství a 78 % dětí do pěti let trvání manželství. V důsledku toho ženy ve věku 40—45 let mají většinou již zcela dospělé děti a mnohem dříve než jejich matky se uvolňují od starostí spojených s péčí o děti. Tyto demografické skutečnosti přispívají k pozitivnímu vývoji ekonomické aktivity žen, neboť ženy ve středním věku s dospělými dětmi mají před sebou ještě dlouhé období pracovní činnosti, perspektivu profesionálního postupu a seberealizace v práci. Většina žen také uvádí, že se v pracovním kolektivu cítí dobře (71 % žen) [Vítek 1982] a častěji než muži akcentují význam pracovního kolektivu pro životní spokojenost.

Politické a ekonomické uspořádání, ústava a další právní normy zaručují všem občanům právo na práci. Každá žena, která chce pracovat, má široké možnosti ve všech krajích republiky. V minulosti existovaly na mapě ČSSR místa, kde ženy (a často ani muži) neměli pracovní příležitost. Poslední sčítání lidu ukázalo, že industrializace země prakticky tento problém odstranila. V celé republice je jen málo míst, kde zaměstnanost žen nedosahuje 45 % z celkového počtu obyvatelstva. Rozdíly mezi kraji ukazuje tabulka 4. Ze srovnání vyplývá, že přestože je dosud zaměstnanost žen o něco nižší v SSR než v ČSR, jsou tyto rozdíly nepatrné. Ve velkoměstech, v Praze a Bratislavě, se zaměstnanost žen rovná zaměstnanosti mužů.

Stejně jako na celém světě i v ČSSR jsou odvětví, v nichž výrazně převažují ženy. Těmto feminizovaným odvětvím se věnuje zvýšená pozornost, zejména pokud jde o ochranu zdraví a bezpečnost práce a vytváření vhodných pracov-

Tabulka 4. Podíl ekonomicky aktivních žen podle krajů v %
(Sčítání 1970 a 1980)

Kraj	1970 % žen	1980 % žen
Hlavní město Praha	48,2	48,5
Středočeský kraj	45,0	45,5
Jihočeský	46,1	46,4
Západočeský	45,2	46,2
Severočeský	45,8	46,5
Východočeský	47,1	47,2
Jihomoravský	45,8	46,6
Severomoravský	54,3	46,0
Bratislava — hlavní město SSR	49,0	49,8
Západoslovenský	40,5	44,3
Středoslovenský	42,5	45,5
Východoslovenský	40,8	44,7

ních podmínek. Podle stupně koncentrace žen můžeme jednotlivá odvětví rozdělit na tři skupiny:

- odvětví s nízkou koncentrací žen, jako je stavební výroba, lesnictví, geologická činnost a doprava;
- odvětví se střední koncentrací, kam patří zemědělství, průmysl;
- odvětví s vysokou koncentrací žen, kam patří spoje, obchod, správa, soudnictví, prokuratura, pojišťovnictví, ale zejména školství a zdravotnictví a sociální péče.

Celkový přehled stupně koncentrace žen v jednotlivých odvětvích podává tabulka 5. V odvětvích s vysokou koncentrací žen jsou o něco nižší mzdy, ženy zde však mají častěji příznivé pracovní podmínky.

Tabulka 5. Výše zaměstnanosti žen v jednotlivých odvětvích národního hospodářství v roce 1980 a průměrné mzdy pracovníků (bez JZD)

Odvětví	Stupeň koncentrace žen	Zaměstnanost žen v %	Průměrné mzdy pracovníků v Kčs
Celkem		45,5	2 642
Odvětví hmotné výroby		41,3	2 685
lesnictví		23,9	2 693
stavební výroba	do 30 %	13,7	2 889
geologická činnost	nízká	19,3	3 228
doprava	koncentrace	22,3	3 150
zemědělství		44,6	2 567
průmysl	od 30—40%	40,8	2 723
projektová činnost	střední	43,3	3 240
materiálně technické zásobování	koncentrace	48,6	2 508
nákup zemědělských výrobků		34,8	2 553
spoje		64,5	2 342
vnitřní obchod	ca 50—70%	74,0	2 172
zahraniční obchod	vysoká	62,6	2 999
vydavatelské činnosti	koncentrace	56,0	2 949
Nevýrobní odvětví		58,8	2 516
doprava	do 30% nízká koncentrace	21,4	3 014
věda, výzkum, vývoj	od 30—50%	36,6	2 987
bytové hospodářství	střední	45,2	1 866
činnost společenských organizací	koncentrace	39,1	2 627
obchodní a technické služby		54,4	2 726
správa, soudnictví, prokuratura		57,3	2 788
spoje	od 50—70%	64,5	2 342
komunální služby	vysoká	54,4	2 023
kultura	koncentrace	51,1	1 849
pojišťovnictví		62,3	2 770
ubytovací služby		68,0	1 979
služby cestovního ruchu		80,1	2 413
školství	71% a výše	72,0	2 520
zdravotnictví	maximální	78,5	2 522
sociální péče	koncentrace	86,7	2 079
peněžnictví		77,0	2 699

V ČSSR pracuje celkem 7,3 miliónů osob, z toho jsou 3,3 milióny žen. V průmyslu, zemědělství, stavebnictví a jiných odvětvích hmotné výroby pracuje 2,3 milióny žen, v nevýrobních odvětvích něco přes 1 milión žen.

*Tabulka 6. Podíl žen pracujících v zemědělství
z celkového počtu osob*

1955	1960	1970	1980
55,0	52,6	49,9	43,6

V souvislosti s vědeckotechnickým pokrokem dochází i v oblasti ženských pracovních sil k některým příznivým strukturálním změnám. Dochází k přelévání ženské pracovní síly ze zemědělství do průmyslu a z průmyslu do oblastí služeb. Svědčí o tom pokles žen pracujících v zemědělství, a naopak nárůst žen pracujících ve službách.

Po roce 1945 převažoval v celkové skladbě pracovníků v zemědělství vyšší podíl žen v poměru k mužům. Ukončení kolektivizace v roce 1959 umožnilo zavedení výkonné mechanizace, která začala účinně nahrazovat namáhavou ruční práci a vedla k poklesu zaměstnanosti žen v tomto důležitém odvětví národního hospodářství. Zároveň byly posilovány profese vykonávané zejména muži — traktoristé, řidiči, mechanizátoři, stavební dělníci, různí další řemeslníci. Moderní velkovýroba vedla také k růstu vzdělanosti a kvalifikace v tomto odvětví. Na 1000 pracovníků v zemědělství připadá dnes 106 odborníků se středním a vysokoškolským vzděláním [XV. sjezd]. Více než 94 % mladých lidí, kteří nastupují do zemědělství, má již odbornou kvalifikaci. Značná část z nich jsou právě mladé ženy.

Tabulka 7.

*Profesionální struktura zaměstnaných žen v %
(Sčítání 1980)*

1. Ženy vykonávající dělnické profese

v zemědělství (státní statky)	3,1
v Jednotných zemědělských družstvech	6,1
ve výrobních družstvech	1,1
v ostatním průmyslu	33,3
Celkem	43,6

2. Ženy zaměstnankyně

v podnicích a závodech	54,6
v Jednotných zemědělských družstvech	1,1
ve výrobních družstvech	0,4
svobodná povolání	0,1
neuvedeno	0,2
Celkem	56,6

Další významnou skutečností je změna v profesní struktuře pracujících žen, jak ukazuje tabulka 7.

Změny se odehrávají i v oblasti feminizace odvětví. Jde o historický proces, který započal spolu s průmyslovou revolucí. Tehdy začaly ženy vstupovat do odvětví, která byla fyzicky méně namáhavá, i když hůře placená. Feminizace

se udržuje i v současné době, neboť ženy jako nositelky nového života nemohou vykonávat všechny práce jako muži a ze zákona požívají zvláštní ochranu. Preferují proto i dnes odvětví, kde jsou lehčí pracovní podmínky. Feminizace má svůj význam i své meze. V některých odvětvích, zejména ve školství a zdravotnictví, je třeba usilovat o smíšenou strukturu pracovních sil, která umožňuje využít zvláštnosti mužské i ženské fyzické i psychické výbavy. Výzkumy také ukazují, že sociálně psychologické klima je nejpříznivější ve smíšených pracovních kolektivech.

I když existující rozdělení mnoha prací na mužské a ženské bude trvat ještě dlouhou dobu a odstraní je teprve úplná automatizace, je třeba v této oblasti uplatňovat realistické zásahy, které by postupně odstraňovaly feminizaci odvětví. Jisté změny v této oblasti již nastaly. Tak zatímco v roce 1955 byla z 18 hlavních odvětví národního hospodářství feminizována pouze 4, v roce 1960 to bylo již 7 odvětví a v roce 1970 deset odvětví. V uplynulém desetiletí však došlo k poklesu a v roce 1980 bylo feminizováno již jen 8 odvětví, což je jistým důkazem vyrovnávání při uplatňování ženské a mužské pracovní síly.

Tabulka 8. Rozmístování patnáctiletých dívek v %

	1955	1965	1970	1980
Celkem dívek	100	100	100	100
Střední školy	37,1	41,2	44,5	50,6
Učební obory	16,4	35,2	32,7	43,6
Pracovní místa	34,3	16,1	17,5	4,2
Ostatní	12,2	6,5	5,3	1,6

Kvalifikace žen

Vedle vysoké zaměstnanosti je nejzávažnějším kvalitativním rysem emancipace žen růst jejich kvalifikace. Na všech stupních škol, od učňovského po vysoké školství, je značné procento žen. Změny ve vzdělání jsou jedny z nejdynamičtějších změn, které mění celé profily a životní způsob jednotlivých generací. Mezníkem ve vzdělání žen je věk. Čím mladší ženy, tím častěji mají vyšší

Tabulka 9. Počty dívek studujících na gymnáziích v % (denní studium)

1955	1960	1970	1980
53	64,3	64,6	60,4

vzdělání. To platí pro učňovské školství, kde v mladších věkových skupinách je vyučeno z jednotlivých populačních ročníků více než třetina žen, ve starších je naopak počet vyučených žen nízký. Tak například mezi ženami ve věku 45—50 let je vyučeno pouze 4,9 % [Sčítání 1980].

Společnost vytvořila pro studium a vzdělávání žen příznivé společenské klima a ekonomické a sociální podmínky. Dokumentují to například údaje o změnách v rozmístování dívek, které ukončily základní školu (tabulka č. 8).

Z tabulky vyplývá, že na střední školy odešla v roce 1980 více než polovina dívek, do učebních oborů téměř 44 % dívek a jen zcela malý počet odešel do praxe bez jakékoli kvalifikace. To je také jeden z velkých úspěchů československé výchovně vzdělávací soustavy.

Vzdělání žen se stalo jedním z nejvýznamnějších sociokulturních rysů sou-

časných generací. Dnešní rodiny a dívky samy již nepředpokládají, že by trávily život jen jako matky a hospodyně. Jsou výrazně orientovány na pracovní činnost a usilují o získání kvalifikace. Svědčí o tom vysoké počty dívek na gymnáziích a středních odborných školách.

*Tabulka 10. Počty dívek studujících
na středních odborných školách v %
(denní studium)*

1955	1960	1970	1980
49,7	50,3	58,7	61,8

Jako celek jsou střední odborné školy, stejně jako gymnázia, vesměs feminizovány. Ženská populace mladších a středních věkových skupin má častěji střední vzdělání, ať všeobecné nebo odborné, než populace mužů, kteří jsou zase častěji vyučeni v některém z učebních oborů. Tento mnohaletý trend pozvolna mění i tradiční kvalifikační strukturu rodin, kdy ženy mají oproti předchozí tradici častěji střední vzdělání než jejich manželé. To pozitivně ovlivňuje výchovu dětí, demokratizaci vztahů mezi mužem a ženou v rodině a jejich přeměnu ve vztahy partnerské, ale i zájem žen o veřejné záležitosti, pracovní aspirace a zájem o prohlubování kvalifikace.

*Tabulka 11. Počet žen studujících na středních
odborných školách ve školním roce 1980/81*

Školy	z toho dívky v %
Pedagogické	98
Průmyslové	32
Ekonomické	89
Zdravotnické	97
Zemědělské	57
Lesnické	0,07
Knihovnické	90
Hudební (konzervatoře)	55

O jak vysokou feminizaci jde u jednotlivých druhů středních odborných škol ukazuje tabulka 11.

Relativně nízké zastoupení dívek je dosud na průmyslových školách, i když i zde rok od roku jejich počet stoupá. Ve společenském vědomí však dosud přežívají některé předsudky vůči technickému studiu dívek, neboť v minulosti panoval názor, že ženy nemají pro tyto obory vloh.

*Tabulka 12. Počty žen studujících
na vysokých školách v ČSSR v %
(denní studium)*

1955	1960	1970	1980
25,3	37,1	40,2	43,0

V období socialistické výstavby vysoce vzrostlo rovněž studium dívek na vysokých školách. I když zde dosud mezi studenty převažují muži, počet dívek je značný (tabulka 12).

Vysoké počty žen na všech druzích a na všech stupních škol se odrazily i na počtu odborníků. Poslední šetření o počtu odbornic se konalo v roce 1978. Tabulka č. 13 ukazuje podíl žen-odbornic na celkovém počtu odborníků.

Již v roce 1970 začaly převažovat mezi odborníky se středoškolským vzděláním ženy a v průběhu dalších deseti let stoupl jejich počet na 56 % z celkového počtu odborníků se středním vzděláním. Pokud jde o vysokoškolské vzdělání, stoupl počet žen s tímto vzděláním od roku 1958 do roku 1978 na 38 %.

Tabulka 13. Podíl žen na celkovém počtu odborníků

Rok	Ženy celkem	se středoškolským vzděláním	s vysokoškolským vzděláním
1958	37,8	41,6	20,4
1960	37,0	40,3	21,6
1970	46,2	51,5	31,2
1973	49,3	56,9	34,4
1978	52,4	55,9	38,1

Vysoké a dynamické vzdělání žen se promítá do snahy toto vzdělání uplatnit. Výzkumy ukazují, že čím vyšší vzdělání žena získá, tím méně často zůstává po narození dítěte v domácnosti, ale po mateřské dovolené se vrací zpět do práce. Vysoká vzdělanost žen se odráží i v kultuře bydlení, ve stylu rodinného života, ve výchově dětí.

Přes stoupající vzdělání žen je jejich podíl na řízení menší než podíl mužů. Muži jako celek mají dosud poněkud vyšší vzdělání (jsou častěji vyučeni a častěji mají vysokoškolské vzdělání) a svou úlohu sehrává i to, že ženy mají menší aspirace na řídicí funkce, než je tomu u mužů. Vedle profesionální práce věnují čas mateřství a rodinné roli vůbec, disponují také menším množstvím volného času než muži a jsou méně mobilní. Výzkumy ukazují, že aspirace žen rostou, jestliže mají za sebe doma kvalitní náhradu, na niž se mohou spolehnout a která tím, že za ně přebírá zejména hospodářskou roli, je uvolňuje pro odbornou a politickou činnost.

Údaje o počtu odbornic s vysokoškolským vzděláním ukazují, že více než polovinu odborníků tvoří ženy v oborech učitelství, ve farmaceutických, psychologických a filozofických vědách, publicistice a knihovnictví.

Středně zastoupeny jsou v oborech geografických, chemických, potravinářských, v textilu a oděvnictví, v medicíně, dále ve vědách filozofických, ekonomických, sociologických, historických a vědách o umění.

Nejmenší zastoupení žen je v oborech: fyzikální a matematické vědy, geologické vědy, hornictví, hutnictví, strojírenství a kovovýroba, elektrotechnika, chemie, stavitelství a zeměměřičství, doprava, pošty a telekomunikace, zemědělské a lesnické vědy, veterinární, politické a právní vědy. Mladší a střední věkové skupiny žen ovšem častěji studují tuto třetí skupinu oborů, než tomu bylo dříve.

Vzdělání je neoddelitelnou součástí emancipace žen. Nemá význam jen ekonomický, ale širší, všeobecnější. Pozitivně ovlivňuje výchovnou roli ženy jako matky, její kulturní úroveň, i její vztah ke společnosti.

Uplatnění žen v politickém a veřejném životě

Vstup žen do politického života a veřejné činnosti vůbec je historicky nejpozdější. I když široké masy žen v průběhu dějin pracovaly, svět politiky a rozhodování o veřejných záležitostech pro ně byl, s výjimkou členek pa-

novnických rodů nebo jednotlivých vynikajících osobností žen, které vyzvedla zvláštnost doby, zcela uzavřen. To platí i pro rolnické bouře a náboženskopolitická hnutí středověku, která byla potlačena a jichž se ženy zúčastnily. Ženy byly v politické sféře zastupovány muži a byly v ní stejně nerovnoprávné jako děti.

*Tabulka 14. Podíl žen-poslanek v národních výborech všech stupňů
(volební období 1981—1985)*

	Počet poslanců	z toho % žen
ČSSR	196 379	30,8
ČSR	135 062	30,4
SSR	61 311	31,5
<i>ČSSR</i>		
Místní národní výbory	143 225	30,0
Městské národní výbory	38 866	32,6
Okresní národní výbory	12 666	34,0
Krajské národní výbory	1 614	35,1
<i>Česká socialistická republika</i>		
Místní národní výbory	93 399	29,4
Městské národní výbory	31 546	32,3
Okresní národní výbory	8 947	34,2
Krajské národní výbory	1 170	36,7
<i>Slovenská socialistická republika</i>		
Místní národní výbory	49 828	31,0
Městské národní výbory	7 320	33,7
Okresní národní výbory	3 719	33,4
Krajské národní výbory	444	30,9

Společenské podmínky pro větší uplatnění žen v politickém životě vytváří až kapitalismus. Zespoločenštění práce kapitálem, to je i soustřeďování mas včetně žen. Kapitalistická výroba vyžaduje alespoň elementární vzdělání a tak se orientace v pracovním světě stává základnou i pro orientaci politickou. Proto vzrůst podílu žen na ovlivňování politických událostí je spjat s revolučním bojem proletariátu.

Tabulka 15. Podíl žen v Revolučním odborovém hnutí v %

	1954	1977	1980
Podíl žen na počtu členů	34,8	42,6	42,1
Podíl žen na počtu funkcionářů	24,0	43,3	44,2

Rozvíjení této aktivity žen je pak nedílnou součástí účasti pracujících na řízení v socialistické společnosti. Nejmasovějším typem veřejné angažovanosti žen jsou společenské organizace. Z ekonomicky činných žen je členkami těchto organizací 89 %. Cca 40 % žen zastává alespoň jednu funkci v některé politické nebo společenské organizaci. Počet funkcionářek stoupá úměrně s výší dosaženého vzdělání. Mnoho žen se účastní politického a odborného vzdělávání, kursů, přednášek, které vyžadují jejich funkce poslankyň, členek občanských výborů, komisí národních výborů, soudkyň z lidu apod. Značná část žen se věnuje práci s mládeží, například jako vedoucí pionýrské organizace, pracují ve Sdružení rodičů a přátel školy, vedou zájmové kroužky dětí.

Méně rozšířená je aktivita žen v zájmových organizacích. Zatímco ve společenských organizacích, jako je ROH a SSM, není podstatný rozdíl v počtu členů a funkcionářů z řad mužů a žen, v zájmových organizacích je tento rozdíl významný. Členem zájmových organizací je 31 % mužů, ale pouze 6 % žen z celku ekonomicky aktivní populace. Také počet funkcionářek těchto organizací je nízký. Ženám zřejmě nezbyvá na zájmovou činnost čas, a pokud se jí věnují, má vzhledem k rodinným a výchovným činnostem svá specifika: ruční práce a jiné rukodělné činnosti nejsou zpravidla organizačně podchyceny (na rozdíl od většiny volnočasových aktivit mužů).

Výzkumy veřejné angažovanosti žen ukázaly, že více se angažují ty ženy, jejichž muži jsou veřejně činní, než ženy, jejichž muži neprojevují o politický a společenský život zájem, a dále ty ženy, jejichž rodiče jsou nebo byli rovněž veřejně činní.

Mínění a postoje obyvatel ČSSR k veřejné angažovanosti žen jsou podle výsledků výzkumů vysoce pozitivní. Vyjadřují uznání k práci žen na tomto úseku, uvádějí její význam pro ekonomiku, kulturu a sociální oblasti, zejména pokud jde o péči o děti a rodinu a staré občany.

Sporadicky se ozývají hlasy, které považují občanskou, politickou aktivitu žen za nežádoucí nebo přílišnou a poukazují na to, že místo ženy je v domácnosti. Tento názor zastávají zpravidla občané starší 60 let, s nižším vzděláním, sami politicky, občansky pasivní. Většina populace (cca 80 % občanů ČSSR) se domnívá, že je správné, aby se ženy zapojovaly do veřejné práce a hodnotí toto zapojení jako velký společenský přínos. Oceňuje schopnost žen dobře vykonávat konkrétní práci, jejich smysl pro realitu, dobrou znalost svěřeného úseku, citlivost pro sociální otázky, nekompromisnost, obětavost, houževnatost a iniciativu v hledání řešení složitých otázek každodenního života.

Účast žen v politickém životě má neustálou vzestupnou tendenci. V současné době je jejich podíl v nejvyšších orgánech státní moci (období 1981—1985): ve Sněmovně národů 28,70 %, ve Sněmovně lidu 29,00 %, zatímco v předchozím období to bylo 22,70 % a 26,00 %.

Stoupl i podíl žen v národních výborech. Ženy-poslankyně zastupitelských orgánů všech stupňů vykonávají významnou politickou a organizační práci v celé její rozmanitosti a podílejí se tak na prohlubování socialistické demokracie.

Významné je zastoupení žen v největší společenské organizaci v Revolučním odborovém hnutí. Svým působením v této masové organizaci ženy přispívají k prosazování opatření ke zlepšování pracovních podmínek, dodržování socialistické zákonnosti, bezpečnosti práce a ochrany zdraví při práci, budování předškolních zařízení, závodů a podniků, k zdokonalování společného stravování a k řešení jiných aktuálních problémů.

Postavení ženy v rodině

Změněné postavení žen ve společnosti a v práci se odrazilo i ve změně jejich postavení v rodině. Marxistické pojetí emancipace ženy je neoddelitelně spjata nejen s její aktivní účastí na společenské výrobě, ale i s jejím postavením v této základní buňce společnosti. Rodina je součástí společenského vývoje, odráží se v ní vše, čím žije společnost, její přednosti i zápory. Rodina má však i své relativně samostatné zákonitosti, které se projevují v trvalých vztazích přírodně psychologické povahy: je to láska, sexualita, určité návyky a citové potřeby, které formují vztah jednoho pohlaví k druhému. To způsobuje, že rodina přetrvává jako relativně stálá skupina, do níž se rodí nejen noví lidé, ale v níž se kladou základy rozvoje osobnosti člověka.

Současně rodina v ČSSR má některé charakteristické rysy, které ji odlišují od rodiny minulosti.

První změna se vztahuje k předmanželské fázi. Je charakteristická tím, že se snižuje věk při vstupu do manželství a výběr partnerů se vymyká z vlivu rodičů, kteří se stávají nanejvýš poradci. Současně zanikají i jiná společenská omezení, jako je vliv zámožnosti a třídní příslušnosti partnera. Základními motivy uzavření manželství je láska, přátelství, sexuální přitažlivost. Věk sňatečnosti je u žen 20—21 let, u mužů 23—24 let.

Druhá změna se týká zmenšování rodiny a přijetí modelu dvoudětné rodiny. Děti se rodí brzy po uzavření manželství a interval mezi jejich narozením se zkrátil. Většina mladých rodin získává do 5 let samostatný byt a odděluje se od rodiny rodičovské. Proto v současné době je kolem 85 % rodin dvougeneračních, žijí v nich pouze rodiče a děti a jen asi 14 % rodin je vícegeneračních. Soužití více generací nemá dnes ekonomický základ, ale je podmíněno bytovými problémy nebo snahou starých rodičů pomoci zaměstnaným dětem v péči o rodinu, nákup, úklid apod. Někdy je soužití více generací podmíněno i zdravotními důvody, potřebou pečovat o staré rodiče nebo psychologickými důvody, osamoceností rodiče nebo jiného člena rodiny.

Třetím charakteristickým znakem současného vývoje rodiny je pokles stability rodiny a vzrůst počtu neúplných rodin. Zvyšuje se rozvodovost a zvyšuje se počet neúplných rodin, v jejichž čele stojí většinou žena. V důsledku častých rozvodů prvního manželství roste počet uzavíraných druhých manželství, kdy vznikají rodiny, v nichž žijí děti z prvního manželství většinou s vlastní matkou a nevlastním otcem. Tyto rodiny projevují vyšší stabilitu než rodiny první.

V průběhu vývoje došlo ke změnám ve funkcích rodiny a tento proces nepřetržitě pokračuje. Rodina vždy ztrácela ty funkce, které uměla lépe a ekonomičtěji uspokojit společnost, a ponechávala si ty, v nichž je jen těžko zastupitelná. V současné etapě vývoje plní čtyři funkce: reprodukční, výchovnou, ekonomickou a emocionální. Za nejzávažnější je považována funkce výchovná, jejíž obsah spočívá v přeměně dítěte z biologické bytosti v bytost společenskou. Roste i význam emocionální funkce rodiny, která se vztahuje nejen na děti, ale na všechny členy rodiny. Tato funkce je důležitá jak ve vztahu k dětem, tak ve vztahu k prarodičům nebo jiným starším příbuzným (vzhledem k tomu, že se prodloužila střední délka života). Ve společnosti žije stále více starých lidí, kteří potřebují nejen materiální zabezpečení, ale také lásku a povzbuzení, což mohou většinou poskytnout jen příbuzní, kteří k nim mají citové vazby.

Jednotlivé funkce rodiny působí v praktickém životě ve své jednotě; vzájemně se prolínají a ovlivňují.

V současných rodinách se projevuje výrazná tendence k odpovědnému plnění výchovné funkce a povznesení této funkce na první místo. Rodiče mají zájem na tom, aby do života odešel jedinec po všech stránkách vyzbrojený — profesionálně, kulturně, sociálně, mravně, zdravotně. Tato orientace je podpořena vysokou životní úrovní rodin. Lze tedy říci, že v dnešní rodině se objevuje řada pozitivních trendů, které umožňují předpokládat další optimální vývoj rodiny.

Všechny procesy a změny, k nimž došlo v důsledku nového postavení ženy ve společnosti, mají své progresivní, ale i rozporné a konfliktní stránky, neboť vývoj i zde probíhá jako boj starého s novým. Základní trendy jsou však vysoce pozitivní, neboť jak zaměstnanost žen, tak změny v rodině jsou v souladu s celospolečenským pokrokem.

Literatura

- Mezinárodní pokrokové a demokratické ženské hnutí v boji za mír, dorozumění mezi národy a společenský pokrok.* Praha, Oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ 1981.
- Sčítání lidu, domů, bytů 1970; 1980.* Praha, FSÚ 1970; 1980.
- Statistické ročenky.* Praha, FSÚ 1956; 1961; 1969; 1970; 1971; 1981; 1982.
- Vítek, K.: *Aktuální problémy zaměstnaných žen.* Materiál pro 31. zasedání vládní populační komise. Praha, 1982.
- Odborníci podle dosaženého vzdělání a ostatní pracovníci podle druhu činnosti a plnění kvalifikačních požadavků na vzdělání k 31. 10. 1978.* Praha, FSÚ 1979.
- XV. sjezd KSČ.* Praha, Svoboda 1977.

Резюме

Я. Бауэрова - Э. Янчовичова: Положение женщин и семей в ЧССР

В первой части статьи авторы констатируют, что экономическая активность женщин является в социалистическом обществе главным фактором формирования положения женщины в семье и в обществе. Она в исторически короткий срок приводит ко многим изменениям в материальном положении женщин и в их духовном развитии. Занятость женщин составляет в настоящее время 45,5% и можно сказать, что она достигла своего максимума. В ЧССР весьма высока занятость женщин в возрастных группах 24—49 лет (около 90%). Интенсивность экономической активности снижается в связи с ростом количества детей. Подавляющее большинство занятых женщин в Чехословакии — служащие (56,6%), 43,6% — работницы.

Авторы анализируют далее вопрос квалификации женщин, которая неустанно возрастает. После получения основного образования в средние школы поступает около 50% девушек каждой возрастной категории, профессионально-техническую подготовку проходит около 45% девушек, и лишь совершенно незначительное количество 15 летних девушек поступает прямо в трудовой процесс. Высокий уровень образованности — одна из самых важных социально-культурных черт современных поколений женщин. Высокий образовательный уровень женщин получает отражение и в изменениях в традиционной квалификационной структуре семей, когда женщины более молодых возрастных групп чаще имеют среднее образование, чем их супруги. Это оказывается не только на воспитании детей, но и на демократизации отношений между супругами, на интересе женщин к общественным делам, на их заинтересованности и углублении квалификации и на трудовых амбициях женщин. Рост уровня образования женщин проявляется и в росте количества женщин-специалистов. В 1978 году женщины-специалисты составляли 52,4% из общего числа специалистов в стране. Высокий удельный вес женщин-специалистов, особенно среди преподавателей, в области фармацевтической науки, психологической и философской наук, в области публицистики и библиотечного дела. Меньше всего представлены женщины пока в области физических и математических наук, в области геологии, горнорудных и металлургических наук, в области машиностроения и в других технических науках, а также в области ветеринарных наук.

В дальнейшем разделе своей статьи авторы уделяют внимание участию женщин в политической и общественной жизни. Самым массовым типом общественной активности женщин, также как и мужчин, являются общественные организации. Несколько меньше активность женщин в политических организациях и в организациях любительского характера. Отношение населения к общественной деятельности женщин, особенно к выполнению должности депутатов и других общественных функций, является весьма положительным.

В последнем разделе статьи уделяется внимание семье, как основной ячейке общества, ее функциям и содержанию этих функций.

Summary

J. Bauerová — J. Jančovičová: Position of Women and Families in Czechoslovakia

In its first part the paper brings to notice that, in socialist society, the economic activity of women represents the main factor influencing and forming the woman's position in the family as well as in society at large. In a historically short period

of time it brings about many changes in the material position of women and in their spiritual development. At present the women's employment rate is 45.5% and it can be said to have reached its maximum. In Czechoslovakia there is a high employment rate of women in the age groups of 24—49 years (approximately 90%). The intensity of economic activity decreases hand in hand with the growing number of children. The major part of Czechoslovak women work as employees (56.6%), 43.6% are workers.

The paper goes on to discuss the women's qualification level: this is continuously rising. After completing their elementary education, approximately one half of girls of each population year enters secondary schools, about 45% become apprenticed in some line, and only quite a negligible number of 15-year-old girls start to work directly in practice. A high level of education is one of the most significant socio-cultural characteristics of contemporary women generations. The high education level attained by women is also reflected in changes in the traditional qualification structure of families: women belonging to younger age groups tend to complete their secondary education more often than their husbands. This affects not only the upbringing of children but also the democratization of the relations between marriage partners, the women's interest in public affairs, their interest in raising their qualification level, and the working aspirations of women. The rising education level of women is also reflected in the growing number of specialists among them. In 1978, women-specialists represented 52.4% of the total number of specialists. A particularly high share of women-specialists is active in the following fields: teaching profession, pharmaceutical sciences, psychological and philosophical sciences, publicity, library science. For the time being, the lowest representation of women can be found in branches of physical and mathematical sciences, geological, mining and metallurgical sciences, machine-tool industries, metal production and other technical sciences, but also in veterinary sciences.

In the following part the paper devotes attention to the activities of women in political and public life. In women, just like in men, the type of public involvement of a most manifest mass character is provided by social organizations. The activity of women in political and interest organizations is less common. The attitudes of the population to the public activities of women — especially to the performance of the functions of deputies and other public functions — are highly positive.

In conclusion, attention is paid to the family as the basic cell of society, to its functions, and to the content of these functions.

Sociologický výzkum volného času má v Československu dlouholetou tradici, jejíž kořeny sahají do doby před druhou světovou válkou. To ovšem neznamená, že by se zde sociologie volného času rozvíjela po celou dobu kontinuálně a bez výrazných změn v ideovém a tematickém zaměření.

Celkově můžeme rozlišit čtyři etapy ve zkoumání volného času:

1. období meziválečné a těsně poválečné, spjaté především s tradicemi české buržoazní sociologie;

2. období mezi rokem 1948 a 1960, kdy výzkum volného času byl především otázkou filozofických, historických a pedagogických věd;

3. období konstituování vlastní sociologie volného času (1960—1970);

4. současné období, které je charakteristické především syntézou sociologie volného času, sociologie způsobu života a věd o kultuře.

Celkově lze konstatovat, že rozvoj marxistické sociologie volného času situovaný do období šedesátých let znamenal ve srovnání s předválečným a těsně poválečným obdobím rozšíření tematického záběru, prohloubení historismu v přístupu k volnému času, respektování třídního pohledu na tyto otázky a těsnější sepětí výzkumu volného času s potřebami decizní sféry. Podstatným způsobem se rozšířil i metodologický instrumentář výzkumu, především o metody založené na kvantitativní analýze údajů o struktuře využívání volného času.^[1]

I. Etapy rozvoje sociologie volného času v Československu

Jak již bylo konstatováno, počátky sociologického výzkumu volného času sahají zhruba do poloviny třicátých let, kdy zejména v dílech reformistických sociologů a publicistů E. Šterna, J. Koudelky, T. Pistoriuse, A. Hamburgera, M. Bittermanna, avšak i prominentních akademických sociologů I. A. Bláhy, E. Chalupného, O. Machotky, Z. Ullricha byly otázky volného času zkoumány především v širším kontextu rozvoje a stabilizace kapitalistického výrobního systému, ve vazbě na racionalizaci výroby a optimalizaci pracovní doby i v souvislosti s otázkami spotřeby, která byla stále více (v intencích keynesiánské politické ekonomie) chápána jako nezbytný předpoklad dynamického rozvoje monopolistického kapitalismu.

V reformistické interpretaci zkracování pracovní doby a rozvoje volného času, s níž se setkáváme například u Šterna [1934 : 72] či Bláhy [1968 : 359], se zkrácení pracovní doby na 8 hodin v roce 1918 stalo jednou z nejvýraz-

*) Referát byl zařazen do sborníku *Trendy výzkumu volného času v Evropě*, prezentovaného na X. světovém sociologickém kongresu.

(1) Je třeba konstatovat, že za první republiky nebyl v podstatě realizován žádný samostatný výzkum volného času a tyto problémy se objevovaly jen marginálně ve výzkumech vesnice [Galla 1937; 1939; Ullrich a kol. 1938], nebo školní mládeže [Nečasová-Poubová 1929]. Rovněž výzkum rekreace nepřesáhl ve svém úhrnu běžné výkaznictví [Tlapák 1924; Rekreace 1931; Hokeš 1927; 1929; 1930] spíše utilitárně zaměřené. V metodice převládaly postupy zaměřené na osobní pozorování, rozhovory se znalci místní situace, využívání osobních dokumentů a místních statistik.

nějších politických a hospodářských reforem první republiky, která měla „nejvýraznější vliv na celý způsob života širokých vrstev lidových“ [Štern 1934 : 72] a ovlivnila rodinný život, způsoby využívání víkendu, účast na správě menších obcí i strukturu spotřeby.

Rozvoj volného času a spotřeby, podmíněný zkracováním pracovní doby, byl stále více chápán jako předpoklad, podmínka a důsledek rozvinutí hromadné průmyslové výroby, která — má-li se ekonomicky zhodnotit a realizovat — musí vytvořit masovou poptávku a náročnější potřeby v širokých vrstvách obyvatelstva, zejména dělnické třídy a tzv. nižších zaměstnanců.

Nebyly to však jen důvody ekonomické povahy, které vedly tehdejší sociology k hodnocení volného času a spotřeby jako důležitého faktoru dynamizace společnosti. Již pro významného českého finančníka J. Preisse byla „rostoucí kultura... nejlepším protivníkem a korektivem revolučních idejí a hnutí“ [Preiss 1929 : 136—7]; tato základní idea byla systematicky rozvíjena především v dílech představitelů tzv. pražské sociologické školy. Volný čas, spotřeba a bydlení byly podle nich sférami nápodoby, jejímž prostřednictvím probíhá intenzivní přejímání způsobu života vyšších vrstev dělnictvem.

V důsledku toho se prý dělnická třída sociálně diferencuje a přestává být základnou radikálních, především komunisticky orientovaných hnutí. V oblasti volného času tak probíhaly podle názoru uvedených autorů procesy, které vedly ke sblížení sociálních tříd a vrstev na bázi „masové kultury dneška“ [Ullrich 1937] a vytvářely základ sociálního konsensu kapitalismu.

V podmínkách českého sociologického myšlení třicátých let, které bylo jako celek výrazně politicky orientováno, nabývala problematika volného času od počátku primárně ideologického zaměření a tyto úvahy také vesměs plnily v první řadě funkce ideologické. Praktický význam byl poměrně malý, byť některé náměty byly alespoň zčásti realizovány, zejména pokud šlo o nezaměstnanost, vynucené zkrácení a racionalizaci pracovní doby [Bitterman 1936] a v některých závodech [například v Baťových závodech ve Zlíně — dnes Gottwaldov] i o zárodečné formy péče o volný čas pracujících [Erdély 1932].

V padesátých letech, tedy v prvních letech budování socialismu, byl zájem teoretiků o volný čas poněkud zatlačen do pozadí jinými, naléhavějšími úkoly a problémy, a to přesto, že toto revoluční období představuje z hlediska politiky volného času mimořádně významnou etapu. {2}

Zpřístupnění pokrokového odkazu české, slovenské i světové kultury nejširším vrstvám obyvatelstva, podstatná omezení ekonomických bariér v přístupu ke kultuře a rekreaci, vybudování materiálně technické a organizační základny odborářské i dětské rekreace, zájmové umělecké činnosti, demokratizace sportu, zestátnění filmu i dalších prostředků masové komunikace, vybudování a dokončení soustavy školního vzdělání nezbytného pro kvalifikovanou přípravu pracovníků v oblasti volného času i rozvinutí procesu postupné profesionalizace v této oblasti, to je několik příkladů významných zásahů do oblasti vytváření podmínek pro volný čas i vzorů jeho využívání.

Teoreticky byly otázky volného času zkoumány především v souvislosti s problematikou kulturní revoluce a je přirozené, že řada tezí byla formulována v přímém protikladu k převládající ideologii první republiky, na jejímž utváření se do značné míry podíleli i čeští buržoazní sociologové. Na rozdíl od představy, že „civilizace záleží do značné míry v tom, jak lidé dovedou využívat volné chvíle [Bláha 1968 : 358—60], {3} byl v teoretických i publicistických statích položen důraz na kultivační význam práce, pracovní činnosti,

(2) Nejkomplexnější práci o kulturní politice uvedeného období představuje práce M. Hulákové [1971], která se okrajově zabývá i otázkami volného času.

(3) Bláha zde navazuje na Fred F. Howa.

jejíž charakter, obsah i prostý fakt výkonu podmiňují strukturu, obsah i prožitek volného času [Nejedlý 1949 : 579]. Proti představě o integračním vlivu vzorů způsobu života „vyšších společenských vrstev“, zprostředkovaných především hromadnými sdělovacími prostředky, jak to explicitně formuloval zejména Machotka [1937], byla postavena podstatně realističtější teze [Gottwald, Nejedlý] o nezbytnosti integrovat socialistickou společnost na bázi pokrokového dědictví národní i světové kultury i živých tradic lidové (v dobovém pojetí často až folklorně pojaté) kultury, zahrnujících celou řadu vzorů využívání volného času.(4) Oproti lineárně kumulativnímu pojetí rozvoje národní kultury (zahrnujícího i vzory využívání volného času), jež akcentovalo momenty kontinuity, byl položen důraz na jednotu kontinuity a diskontinuity, směřující k rozchodu s tradicemi volného času zafixovanými v životním způsobu buržoazie a maloburžoazie včetně podřízení volného času diktátu trhu. Volný čas byl stále výrazněji chápán jako důležitý předpoklad všestranného rozvoje osobnosti.

Řada problémů je dnes formulována poněkud odlišně, než tomu bylo v uvedených letech, zejména s větším smyslem pro historický čas změny různých společenských jevů, základní principy této koncepce však zůstávají teoreticko-ideologickým základem i současné sociologie volného času.

* * *

Zájem o problematiku volného času se výrazně zintenzívnil v první polovině šedesátých let, kdy se otevřely možnosti podstatného zkrácení pracovní doby. Postupný proces, který vyvrcholil v roce 1968 zavedením pětidenního pracovního týdne a zkrácením pracovní doby na 42,5 hod. týdně, byl od počátku sociologicky komentován a analyzován. V tomto období — též díky monografiím Červinky [1966], Švígové [1967] a především Filipcové [1968] — se sociologie volného času v podstatě zkonstituovala jako svébytná sociologická disciplína.

Empirickou bázi pro výzkum vytvořilo v první řadě celostátní šetření časového fondu realizované Ústředním úřadem státní kontroly a statistiky (dnes Federální statistický úřad ČSSR) v letech 1960—1961 na panelovém souboru zpravodajských domácností statistiky rodinných účtů. Analýza získaných údajů se stala základem pro většinu publikací v tomto období a výrazně ovlivnila i přípravu zkracování pracovní doby a přechod na pětidenní pracovní týden. Druhé celostátní šetření Federálního statistického úřadu proběhlo v roce 1967 s poněkud jinou metodikou, která do určité míry snižuje celkovou komparabilitu výsledků z obou šetření.(5)

(4) Koncepce padesátých let se rozvíjela nejenom v protikladu ke koncepcím buržoazní sociologie, ale do určité míry i k představám pokrokově orientované české literární a umělecké avantgardy, která ve dvacátých letech spojovala (v hnutí Devětsilu) rozvoj volného času příliš jednostranně s rozvojem moderních forem technizované zábavy a hromadných sdělovacích prostředků. Síla lidové tradice (ať již v sociálním či estetickém smyslu) byla avantgardou doceněna v třicátých a čtyřicátých letech, kdy v analýzách Mukařovského a Václavka byla objevena značná schopnost tradičních forem lidové kultury reagovat na nové sociální obsahy a vztahy a vyjadřovat je pomocí tradičních forem, ať již uměleckých či zakotvených v chování.

(5) Šetření na souboru nezemědělských domácností proběhlo na podzim 1960. v zemědělských domácnostech v únoru a srpnu 1961. Výzkumu se zúčastnily domácnosti, jejichž základem je úplné manželství, a v nich osoby starší 15 let. V roce 1967 byly rovněž zkoumány domácnosti z panelu rodinných účtů, každý zkoumaný však vyplňoval v roce dotazník dvakrát, na rozdíl od šetření z roku 1960—1961, kdy byl získán časový záznam z osmi dnů. Pro úplnost poznamenejme, že poslední dosud realizované šetření časových rozpočtů z roku 1979—1980, které dosud není statisticky a sociologicky vyhodnoceno, založené na náhodném výběru domácností, podchycovalo prostřednictvím jednodenního záznamu (rozloženého náhodně na období celého roku) populaci ve věku mezi 15—69 roky.

Věcně toto zkoumání zachytilo experimentální postupný přechod na pěti-denní pracovní týden a umožnilo hrubý orientační odhad změn ve struktuře časového fondu. Časové rozpočty získané v roce 1960 a 1967 byly interpretačně využívány zhruba do poloviny sedmdesátých let [Linhart—Vítečková 1976; Zich 1977], kdy však již byly překonány reálným vývojem.

Kromě celostátních výzkumů časových rozpočtů bylo ve druhé polovině šedesátých let uskutečněno i několik dalších šetření na specifických skupinách populace, zejména v městských lokalitách [Filipcová a kol. 1968; 1974], na venkovské populaci [Fábry 1970; 1971; 1971; Hillová 1966] a v armádě [Rychtařík 1968]. Řada změn v časových rozpočtech byla dále sledována nárazově a prostřednictvím různých metodik zejména v Československém rozhlasu, ve vazbě na změny ve sledování různých rozhlasových a televizních pořadů [Kadlecová 1969]. Komparabilita těchto výzkumů je však z řady důvodů poměrně malá, ať již pro rozdíly v záznamové technice, ve zvolených podsouborech, v použité klasifikaci aktivit či kvantitativním zpracování a formách prezentace. Trvalejší význam má především *výzkum v Olomouci*, jímž se Československo zapojilo do mezinárodního komparativního výzkumu organizovaného UNESCO pod vedením A. Szalai a dále výzkum *Volný čas Ostrava*, zpracovaný pod vedením B. Filipcové, který výrazně přispěl k reorientaci zkoumání volného času ve smyslu prohloubení jeho vazeb ke způsobu života a kultuře [Filipcová a kol. 1974].

Technika časových rozpočtů byla po roce 1969 používána velice sporadicky, a to nejenom vzhledem k technické náročnosti, ale především vzhledem k řadě konceptuálních problémů; rozhodující vliv zde sehrál přesun od deskriptivního uchopení problému k jeho analýze a zvýraznění zájmů o kategorii způsob života, vyžadující integraci volného času do této obecnější sociologické kategorie i vypracování odpovídajícího výzkumného instrumentáře. Po roce 1970 byly tyto otázky řešeny v pracích Filipcové a Filipce [1976], a to s přihlédnutím k výsledkům mezinárodního srovnávacího výzkumu časových rozpočtů. Poznávací možnosti a meze této techniky byly dále zhodnoceny v řadě článků J. Vítečkovou [1979]. Pokus o revitalizaci techniky časových rozpočtů a její zapojení do konceptu výzkumu způsobu života byl realizován Vítečkovou [1980] na panelu zpravodajských domácností rodinných účtů v Praze. (6)

Teoreticky byla problematika volného času v šedesátých letech sledována především ze dvou základních aspektů, které pochopitelně byly navzájem úzce propojeny. První z nich byl organicky spjat s humanistickými cíli socialistické společnosti a spojoval volný čas především s vytvářením podmínek a předpokladů pro všestranný rozvoj osobnosti, pro zintenzívnění kultivace jedince a tvorby nových náročnějších potřeb, přičemž se poněkud optimisticky předpokládalo, že tento proces se pozitivně promítne i do ekonomického rozvoje. V návaznosti na Marxovy myšlenky o disponibilním času se předpokládalo, že radikální snížení pracovní doby promění „čas k dispozici člověku v nejvýraznější položku v lidském životě“, učiní „z doby volna rodiště nových sil člověka a společnosti“ a bude znamenat „výrazný převrat v hranicích možností a nutností lidského života vůbec“ [Richta a kol. 1966 : 100]. Ve vyšším stupni kultivace tvůrčích sil a talentů pracujících za socialismu byla

(6) Výzkum časových rozpočtů Pražanů uskutečnil ÚFS ČSAV ve spolupráci s městskou správou Českého statistického úřadu v Praze na jaře 1976. Zúčastnilo se ho 503 domácností zahrnujících 1101 respondentů starších 15 let. Celá domácnost byla označována po dobu 1 týdne všechny své činnosti. Výzkum byl realizován podle metodiky, která maximálně přihlížela k dosavadním zahraničním zkušenostem. Knižní publikace se připravuje.

pak shledávána „odlišnost vědeckotechnické revoluce za socialismu“ i možnost „převzít strategickou iniciativu v soutěži socialismu s kapitalismem“ [Richta a kol. 1966 : 91—92].

Toto nové hledisko bylo ovšem v některých studiích a zejména časopiseckých článcích přeceňováno a absolutizováno. V rozvoji volného času, kultury a her byl hledán antipod konzumního přístupu k životu; systematicky byly přeceňovány kreativní, satisfakční a kataraktické prvky, které jako by byly obsaženy automaticky v prostém faktu volného času a jeho růstu. Volný čas a umění byly v některých představách často nadány až magickou schopností kompenzovat problémy pracovního procesu, některé negativní důsledky tradiční a nepřekonané dělby práce, a omezovat význam objektivních materiálních zájmů pracujících spojených s rozvojem hmotné životní úrovně a automaticky posilovat význam duchovní kultury v každodenním životě. Další vývoj v podstatě jednoznačně prokázal značnou zjednodušenost těchto úvah. Jejich nepodloženost byla ostatně již v této době sociologicky orientovaným badatelům zřejmá [Richta 1966 : 96; Filípcová 1968 : 111].

Druhý proud výzkumu volného času byl do značné míry ekonomicky orientován. Volný čas byl chápán jako určitý produkt, který musí společnost „vyprodukovat“ tak, jako každý jiný výrobek [Červinka 1966]. Značnou pozornost proto věnovali problematice služeb, zkracování pracovní doby, tzv. průmyslu volného času. Bez ohledu na dílčí odlišnosti očekávali sociologové od zkrácení pracovní doby, kterou pokládali za prvořadý zdroj rozšíření objemu volného času, růst zájmu o vzdělání, zvýšení politické a společenské angažovanosti, zmenšení životního shonu a napjatosti časových režimů, zejména žen, zastavení stagnace v zájmově umělecké činnosti i zvýšení zájmu o náročnější formy kulturního a sportovního života vůbec. V klíčových studiích věnovaných tomuto problému [Červinka 1962; 1966; Šimon 1964] se však především předpokládalo, že aktivity pracujících, vyvolaná rozšířením fondu mimopracovní doby, se *pozitivně* promítne do pracovní sféry: zvýší se směnnost, intenzita a produktivita pracovního procesu, *zmenší* se náklady výroby, *zvýší* se *angažovanost pracujících při řešení pracovních úkolů*.

Sociologické sondy, které byly v souvislosti se zkracováním pracovní doby realizovány na přelomu šedesátých a sedmdesátých let v různých oblastech průmyslu (zejména na Hradecku a Ostravsku), však ukázaly, že očekávání spojená se zkrácením pracovní doby byla příliš optimistická. Převážná část uvolněného časového fondu byla využita odlišně od původního očekávání: ke zvýšení životního standardu pracujících, k upevnění hygienických i úklidových norem v domácnostech, k rozmachu cestování, chalupaření a chataření (zejména v městských lokalitách) a především ke sledování hromadných sdělovacích prostředků, zvláště pak televize. (7)

I když po zkrácení pracovní doby a úpravě týdenního pracovního režimu nepopiratelně došlo k zintenzívnění kulturních zájmů pracujících, neprojevil se tento jistě pozitivní fakt bezprostředně ve společenském a hospodářském procesu. Naopak v řadě případů právě rozšíření sféry volného, či lépe řečeno mimopracovního času vytvářelo tlak na další pokles směnnosti a nevyužívání pracovní doby.

* * *

Konfrontace záměrů a výsledků zkrácení a úprav pracovní doby na konci šedesátých let vyvolala řadu teoreticko-metodologických otázek. Tradiční postupy sociologie volného času se zdály být ve svých možnostech tvářít v tvář

(7) Podrobněji viz [Linhart-Vítečková 1976].

reálným procesům vyčerpány. Vnucovala se otázka, zda lze vůbec chápat volný čas jako relativně autonomní systém (respektive subsystém), který má vlastní vnitřní zdroje rozvoje a v důsledku toho je schopen aktivně působit na jiné sociální procesy.

Řada výzkumných výsledků a jejich interpretace podpořila spíše hypotézu, že způsob využívání volného času je více či méně zprostředkovaně determinován dalšími aktivitami — a to nejen pracovními, společensko-politickými, ale i takovými, které jsou spojeny s reprodukcí podmínek života. Nabízelo se východisko — zkoumat aktivity volného času jako součást celého systému aktivit, jejichž prostřednictvím člověk v daných a měnících se objektivních podmínkách utváří svůj život, tedy zkoumat volný čas jako součást životního způsobu. Tato optika dominuje ve výzkumech sedmdesátých let na úrovni teoretického [Zich 1978; Filipcová—Filipec 1976] i empirického bádání [Vítečková 1978; Linhart 1981; Havlík a kol. 1980; Tomášek—Valná 1974].(8)

V současné době je takto koncipována série empirických sond v různých sociálních prostředích s cílem identifikovat reálné typy životního způsobu a v tomto kontextu i různorodé způsoby využívání volného času [Filipcová—Linhart 1979]. Jde přitom nejenom o zachycení daného stavu, ale i jeho vysvětlení a odkrytí vývojových možností, mechanismů i některých bariér.

Je ještě poměrně brzy zhodnotit přednosti tohoto přístupu k volnému času. Nicméně si můžeme již dnes položit otázku, v čem spočívají jeho specifika a jak ovlivňují řešení některých teoretických problémů sociologie volného času. Předmětem zkoumání je v této optice celek lidských aktivit, klade se otázka jeho vzniku a vývoje, struktury a funkcí. Některé tradiční problémy, například vztah práce a volného času, se pak jeví poněkud jinak: Prezentační tohoto vztahu v antinomické podobě ztrácí smysl. Činnosti pracovní i činnosti volného času jsou různé druhy aktivit, jež v uvedeném celku plní různé funkce v reprodukci (rozšířené reprodukci) lidského života. Jsou to endogenní proměnné, mezi nimiž v rámci hierarchické struktury celku existují určité vztahy. Jejich postižení především prostřednictvím produktů činností a jejich funkcí umožňuje pochopení celku a částí. Na tomto základě je pak možno nejen popisovat tendence, ale identifikovat také rozpory, které jsou v nich obsaženy, určit příčiny (nejen vnější, ale i vnitřní), které je uvádějí v život.

Zapojení problematiky volného času do celku způsobu života umožňuje lépe vyjádřit i vztah volného času k vnějšímu „prostředí“, především ke kategorii podmínek rozvoje volného času a optimalizuje též předpoklady konstrukce systému kritérií, jež umožňují hodnotit reálný pohyb na makroúrovni (tedy na úrovni společenského systému), i na mikroúrovni (na úrovni osobnosti),

(8) Životní způsob je nejčastěji definován jako komplex činností, jejichž prostřednictvím lidé uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, jakož i s nimi spjatých hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován charakterem společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením společenských tříd a skupin; ve vztahu k němu pak nabývá různých funkcí a významů [Filipcová—Filipec 1976]. Způsob života se rozpadá do tří základních okruhů činnosti a potřeb, spojených vzájemnými vztahy:

- a) činnosti, jimiž se člověk účastní společenského reprodukčního procesu a vytváří jednak zprostředkovatelné předpoklady uspokojování svých potřeb, jednak některé z nich uspokojuje bezprostředně;
- b) činnosti spojené s reprodukcí biosociální stránky života, v nichž člověk uspokojuje bezprostředně okruh elementárních potřeb, silně vázaných především na spotřebu hmotných statků;
- c) činnosti spojené s reprodukcí sociokulturní stránky života, v nichž člověk uspokojuje bezprostředně okruh vyšších, sekundárních potřeb, silně vázaných na spotřebu služeb a kulturních hodnot.

což má bezprostřední dopad pro prognostickou i expertizní činnost v této oblasti.

Vedle tohoto hlavního proudu jsou dále realizovány různé dílčí výzkumy, zaměřené například na hlubší postižení kulturních vzorů, které ovlivňují strukturu činností volného času, na identifikaci trendů kulturních potřeb(9) na vkus a zájmy publika masových sdělovacích prostředků (zejména televize) atd.

Systematická pozornost je též věnována sociologické a kulturologické analýze jednotlivých institucí volného času. Populární hudbou se zabýval z tohoto hlediska Dorůžka [1978], sportem Bárta a kol. [1980] a Olivová [1980].

Dílčích poznatků, zejména pokud jde o rekreaci v městských lokalitách a příměstských zónách, bylo dosaženo na pomezí sociologie volného času, města a bydlení zejména v pracích Todlové, Maršálkové, Librové, Musila, Linhart, Matějů a Rendlové a v řadě monografií Výzkumného ústavu cestovního ruchu v Bratislavě. Současně je třeba říci, že některé oblasti problematiky zůstávají zatím téměř zcela stranou pozornosti — například některé obory pedagogiky volného času.

V současné době existuje řada témat, na něž je přednostně upřena pozornost badatelů v oblasti volného času.

Je to především otázka typologie využívání volného času, kterou nelze řešit bez začlenění do širšího kontextu typologie způsobu života. I když určitých výsledků zde bylo již dosaženo, existuje řada problémů, na něž dosud nejsme schopni podat uspokojivou odpověď. Jde například o překonání statičnosti a průřezovosti typologie volného času, která zatím nereflektuje ani změny ve využívání volného času v průběhu lidského života, ani změny vyvolané pohybem na makrosociální úrovni.

Druhý okruh problémů je spjat s analýzou obsahů a sociálních funkcí aktivit volného času. Apriorismus byl sice v této souvislosti již mnohokrát odmítnut, avšak jejich skutečná empirická analýza není patrně možná bez detailního monografického zkoumání jednotlivých druhů aktivit a jejich místa v celkovém způsobu života. Zatím takovou podrobnější analýzou disponujeme pouze u několika aktivit, například sportovních [Gabal—Rak 1981], [Bárta a kol. 1980], automobilismu [Pavlíček 1979], některých zájmově uměleckých činností [Matějů—Linhart a kol. 1983].

Výsledky těchto dílčích analýz vedou k další otázce, co je vlastně obsahem a funkcí lidských aktivit a jak je zkoumat.

V nejobecnějším slova smyslu je obsah aktivit určen prostřednictvím potřeb a zájmů, k jejichž uspokojení aktivity (včetně svých produktů) slouží. Samo uspokojení je zároveň momentem dalšího vyvolávání či utváření potřeby, je pak funkcí aktivit. Metodologický problém, který je třeba prověřit a řešit na základě výsledků empirických zkoumání, je možno formulovat takto: chceme-li zkoumat obsahy a funkce aktivit, je otázkou, jak z hlediska cíle optimálně vymežit předmět výzkumu? Má se výzkum koncentrovat na analýzu jednotlivých aktivit či skupin aktivit (jednotlivé druhy) či je možno tento problém řešit jen na základě poznání celého systému aktivit realizovaných jednotlivcem či skupinou? Na tyto otázky zatím neznáme přiměřenou odpověď. Někter-

(9) Řada výzkumů realizovaných Ústavem pro výzkum kultury je věnována především analýze jednotlivých kulturních činností, například četbě, dramatickému umění, návštěvnosti kin, kulturní výchově, zájmově umělecké činnosti a úrovni kulturního života různých složek populace, zejména mládeže. Problematiky vzorů způsobu života se výrazně dotýkal výzkum zpěváků pop music. Pro pochopení dynamiky některých stránek volného času, kultury i způsobu života má svůj význam i v roce 1980 dokončená monografie kulturního života v Dolní Rovni, která využívá možnosti komparace s výzkumem realizovaným v roce 1939 K. Gallou.

ré analýzy však ukázaly [Linhart 1980], že řada činností je vykonávána v kontextu různých typů využívání volného času (definovaných právě strukturou realizovaných aktivit), což umožňuje formulovat hypotézu, že tatáž činnost nemusí plnit v těchto odlišných kontextech shodné funkce.

Třetí okruh problémů, který postupně vyvolává stále více zájmu, se týká postavení volného času v životě malých kolektivů, rodiny a lokalit. Zde se zatím pozornost soustředila především na analýzu úlohy volného času (aktivit i institucí) v životě malých lokalit. Bylo realizováno několik výzkumů postihujících tuto problematiku v rámci malých měst [Linhart—Matějů 1976], městských čtvrtí [Matějů a kol. 1981] nebo vesnických sídel [Katriak 1981]. Výsledky však dosud nebyly syntetizovány a zejména úloha institucí volného času (například klubů, specializovaných kulturně výchovných zařízení a zájmových společenských organizací) je postižena často velmi zjednodušeně, jen pomocí oficiálních statistik a dokumentů. Zkušenosti z detailních výzkumů [Matějů—Linhart a kol. 1983] pak naznačují, že je třeba tyto postupy konfrontovat se závěry získanými jinými, v první řadě kvalitativními postupy. I když validita místních statistik a výkazů je poměrně vysoká a z hlediska různých územních celků kvalitativně vyrovnaná, neumožňuje dostatečně analyzovat mechanismy integrující volný čas do života komunity a posilující skupinovou kohezi.

Analýza vztahů volného času, rodiny a malých kolektivů se teprve v poslední době dostává více do popředí, i když jejich teoretický i praktický význam pochopitelně ani dříve neunikl pozornosti. Statistická analýza rozdílů ve využívání volného času v různých typech rodin tvořila sice standardní úlohu kvantitativní analýzy časových rozpočtů, avšak pohled na problematiku vztahu mezi rodinou a volným časem „zevnitř“, tedy z hlediska toho, jak se uvnitř rodiny nejen volný čas „konzumuje“, ale též vytváří a diferencovaně rozděluje mezi jednotlivé členy rodiny, je řešena teprve v poslední době. Výsledky jsou sice zatím spíše diskusní povahy, podněcují však některé hypotézy o životním stylu rodiny, který není identický s životním stylem jednotlivců a utváří se v konfrontaci životních stylů partnerů. Výsledkem zde může být (vyjádřeno v krajních polohách) buď integrovaný životní styl jako nová kvalita, která je nejspíše nástrojem fixace partnerského vztahu, či na druhé straně uchování autonomních životních stylů, což může být jedním ze zdrojů (nebo alespoň projevem) rozpadu rodinné koheze.

Konečně poslední problémový okruh, na nějž se intenzivně zaměřují českoslovenští sociologové volného času, je spjat s problematikou vazby mezi volným časem a životní úrovní. Zde se ukazuje názorně, že dosud nebyly vyčerpány ani všechny možnosti kvantitativních postupů. Jedním z aktuálních úkolů, technicky realizovatelných, je například propojení studia časových rozpočtů a statistiky rodinných účtů.

Marxistická sociologie volného času usiluje nejen o popis a vysvětlení společenských procesů, ale o jejich aktivní ovlivňování. V této souvislosti nabývá na významu zkoumání mechanismů tvorby a využívání volného času, jež by mělo přispět k celkovému zkvalitnění politiky v této sféře.

II. Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v ČSSR

Ve vývoji mimopracovní doby a volného času v Československu lze nalézt řadu rysů shodných s vývojem v ostatních vyspělých zemích i celou řadu odlišností typických nejenom pro Československo, ale i pro některé další evropské socialistické země. Mezi shodné tendence patří zejména:

1. Postupné zkracování pracovní doby v týdenním, ročním či životním cyklu a na ně návazný růst mimopracovní doby.

2. Restrukturace mimopracovní doby ve prospěch zvýšení podílu volného času.

V socialistických zemích se však, v porovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi, projevují některé charakteristické odlišnosti a specifika, k nimž patří zejména stupeň demokratičnosti těchto procesů, univerzálnost, s níž se promítají legislativní úpravy do života pracujících, záměrné a dlouhodobě koncipované vyrovnávání základních třídních rozdílů ve sféře práce a pracovních režimů i ve struktuře mimopracovní doby.

Shrme-li poznatky získané z řady empirických výzkumů v posledním desetiletí, můžeme konstatovat několik základních vývojových tendencí.

Množství volného času se postupně rozšiřuje, i když tento pohyb není lineární, a období významnějšího růstu se střídají s obdobími stabilizace délky volného času. Délka vzdělanostní přípravy se prodlužuje.(10) Vzhledem k tomu, že mladá generace není zapojována významněji do domácích prací, množství jejího volného času je značně vysoké. Vymezení věkové hranice pro odchod do důchodu je v Československu jedno z nejnižších na světě a nebude se pravděpodobně dále snižovat.(11) Praxe potvrzuje, že další ekonomická aktivita v poproduktivním věku je subjektivně i společensky možná a potřebná; pracující důchodci, jejichž počet roste, představují stále vítaný doplňkový zdroj pracovních sil.

V ročním rozměru se délka pracovního času nezměnila od zavedení pětidenního pracovního týdne v roce 1968. Nedořešeným problémem zůstává prodloužení dovolených částí mladých pracovníků zaměstnaných méně než pět let, která dosud trvá pouze 14 dní. Týdenní základní zákonná délka pracovní doby je 42,5 hodiny (s úlevami ve vícesměnných a některých dalších provozech), přičemž v organizaci práce převažují výrazně jednosměnné provozy s pravidelným dvoudenním víkendem. Zkracování zákonné pracovní doby výrazně ovlivnilo i reálnou délku pracovního času zjišťovanou časovými rozpočty.(12)

Protože se současně snižuje i objem domácích prací a ostatních forem dodatečné práce u zaměstnaných žen (u mužů je objem dodatečné práce relativně stabilní, spíše s náznaky nárůstu), celkový společenský objem mimopracovního času se rozšiřuje.

Problémem nicméně zůstává značná celková pracovní zátěž ve všední den (vyplývající nejen z délky pracovní doby, ale i poměrně velkého pracovního zatížení domácími pracemi), která snižuje možnosti volby aktivit volného času a přesunem řady činností spjatých s péčí o domácnost (praní, údržba domu, bytu, chaty či chalupy) do víkendových dní ovlivňuje i jejich využívání. Volný čas ve všední den se vyznačuje rozdrobeností a je situován u většiny osob středního věku do relativně pozdních večerních hodin, kdy možnosti jeho aktivního využívání jsou poměrně malé. Tomu odpovídá i struktura činnosti: jde především o aktivity, které lze realizovat doma (četba, sledování hromadných sdělovacích prostředků, návštěvy apod.) [Vítečková 1980].

(10) V současné době se prodlužuje povinná délka školního vzdělání do šestnácti let, zhruba 95 % populačního ročníku nevstupuje do pracovního procesu dříve než v sedmnácti letech.

(11) Muži získávají právo na důchod v 60 letech, ženy v 53–57 letech podle počtu vychovávaných dětí.

(12) V roce 1979/1980 činila průměrná délka placené práce, včetně přesčasů a vedlejších zaměstnání, u dělníků a zaměstnanců 46,1 hodiny, u družstevníků 48,2 hodiny, u dělnic 41,3, u zaměstnankyň 42,0 a u družstevnic 39,5 hodiny týdně.

Způsoby trávení volného času se navzájem odlišují mírou jednostrannosti či mnohostrannosti a preferencí různých skupin životních aktivit. Na základě výsledků několika výzkumů byla v ČSSR empiricky zkonstruována typologie [Linhart 1980], zahrnující kromě dvou mnohostranných typů, lišících se navzájem akcentem na veřejně politické aktivity a na náročné kulturní aktivity, osm jednostranných až silně redukovaných typů využívání volného času. Bylo identifikováno pět obsahově odlišných jednostranných typů, jejichž dominantami jsou veřejně politická činnost, kulturní aktivity, sport a zábava, různá hobby, a konečně sledování masových komunikačních prostředků. Zbývající tři typy jsou charakteristické značnou redukcí aktivit volného času, který je téměř úplně pohlcen péčí o domácnost, prací v domácím hospodářství či typickými víkendovými zájmovými pracemi na chalupě a na zahradě.

Tyto typy byly sice identifikovány na městské populaci, jejich výskyt však byl ověřen i na výsledcích celostátního reprezentativního šetření [Mikrocensus 1979]. Výzkumy potvrzují, že oba krajní typy mají v populaci menšinové zastoupení. Oba mnohostranné typy reprezentují například v Praze zhruba 26 % populace, silně redukované typy 16 %. V dosavadních způsobech trávení volného času zatím výrazněji převažují typy jednostranné. V rozhodujících složkách populace má však atraktivitu typ mnohostranný, jehož výskyt se váže na výkon obsahově náročnější práce, na nadprůměrné pracovní výsledky, aktivní zapojení do veřejného a politického života [Filipcová a kol. 1974; Linhart 1980]. Rozšiřování tohoto aktivního, mnohostranného typu trávení volného času představuje dlouhodobý společenský proces, jehož předpoklady a stimuly jsou hluboce zakotveny v dynamice práce, vzdělání a životní úrovni, přičemž podstatnou složkou tohoto procesu je rozvoj institucionální základny volného času a výchova k jeho racionálnímu mnohostrannému využívání.

Z hlediska rozložení volného času je uplynulé období charakterizováno relativním zvýšením významu vícedenních bloků pracovního volna — víkendů, svátků a dovolených. V této oblasti také došlo k nejnápadnějším změnám. Do fáze rychlé akcelerace se dostal proces vybavování domácností, zejména městských, objekty druhého bydlení⁽¹³⁾ určenými pro víkendovou i prázdninovou rekreaci, značně se rozšířily dříve exkluzivní formy trávení dovolených: zájezdy na hory, zahraniční turistika, lyžování a rekreační pobyty u moře.⁽¹⁴⁾

Přestože jsou vícedenní bloky volných dní zatíženy jednak přesunem aktivit, na něž nezbyvá čas v průběhu týdne, jednak novými pracovními aktivitami spojenými s výstavbou a údržbou objektů a obhospodařováním disponibilní půdy, zůstávají pro současné i nejbližší období prostorem, v němž se kumulují inovace v oblasti volného času. Postupně zde vznikají a rozšiřují se nové, žádoucí vzory aktivního trávení volného času, s vyšším podílem rekreačního sportu a kulturně poznávacích prvků. Rozšiřuje se i společenská institucionální základna pro tyto aktivity, i když zdaleka ne dostatečným tempem.⁽¹⁵⁾

Způsob využití každodenního volného času se přes mnohé pozitivní změny zejména v jeho hmotných podmínkách mění relativně pomalu. Jak potvrzuje poslední šetření časového fondu (1979/1980), v průměrných časových rozpotech se odráží vysoká setrvačnost životních návyků, preference těch forem využívání volného času, které nevyžadují vynaložení větší fyzické či psychické

(13) Například v Praze mají možnost využívat rekreačního objektu, ať již podnikového či individuálního, tři čtvrtiny obyvatel [Havlík a kol. 1980].

(14) V roce 1970 ztrávilo celou či část dovolené v zahraničí 26 % československých občanů.

(15) V roce 1979/1980 se délka volného času v pracovních dnech u zaměstnaných mužů pohybovala kolem 3,6 hodin, u žen činila zhruba 2,5 hodin.

ké námahy. Nadále přetrvává silná orientace na aktivity vykonávané uvnitř bytu. Tato tendence je do určité míry v rozporu s nepoměrně rychlejším tempem zkvalitňování podmínek pro aktivní využívání volného času a rozvojem zařízení pro volný čas. Pozitivním rysem je omezený výskyt patologických forem využívání volného času, zejména spjatých s narkomanií, profesionální prostitucí, hazardními hrami i bezduchým ubíjením volného času, čímž je do značné míry podváznán i rozvoj kriminality a tzv. subkultur násilí.

Největší část volného času věnují českoslovenští občané poslechu televize. (16) Selektivita poslechovosti roste s vyšším vzděláním, délka poslechu klesá u mladých lidí v důsledku vyšší oblíbenosti aktivit vykonávaných mimo domov a naopak roste u ekonomicky neaktivních důchodců. Vzhledem k poměrně vysoké informační a kulturně estetické úrovni televizní dramaturgie nelze silnou dominanci televize jen problematizovat, nelze ji však pokládat ani za optimální řešení.

Přes dynamický rozvoj institucionální sítě kulturního života, přes vysoké cenové dotace, které eliminují hmotnou úroveň jako reálnou překážku kulturní participace, i přes organizační opatření v distribuci, která zajišťují zpřístupnění všech forem šíření kulturních hodnot co nejširšímu okruhu zájemců, průměrná frekvence účasti na některých náročnějších kulturních aktivitách roste jen zvolna.

Obdobně stabilizován je i počet osob zabývajících se zájmově uměleckými aktivitami.

Dosud poměrně úzký a věkově omezený je okruh aktivních sportovců a osob věnujících se systematicky upevňování své fyzické kondice. Potřeba fyzického pohybu a tvořivosti je v současné době uspokojována do značné míry orientací na zájmové manuální a technické aktivity, ať již jde o zahrádkaření, technické hobby či ženské ruční práce.

Obecněji pravděpodobně platí, že k nápadně rychlým změnám ve struktuře aktivit dochází spíše ojediněle, a to tam, kde vzniká optimální souběh společenských podmínek, možností i atraktivních vzorů. V šedesátých letech se takovou dynamickou změnou stalo masové rozšíření televize a nových forem trávení dovolených domácí a zahraniční turistikou. V sedmdesátých letech se inovační proces soustředil na způsob trávení víkendů v souvislosti s rozšiřováním druhého bydlení. Osmdesátá léta by podle určitých náznaků mohla být obdobím výrazného zvýšení zájmu o aktivní sport, tělesnou kulturu a fyzickou kondici; zde je dosud určitou překážkou málo rozvinutá institucionální základna.

Základní charakteristikou sféry volného času z hlediska její sociální diferenciace je postupné vyrovnávání rozdílů v podmínkách, které pro volný čas vytvářejí společenské procesy a mechanismy.

V sociálně třídní dimenzi se tento proces nejvýrazněji projevil ve vývoji společenského postavení a způsobu života družstevních rolníků. Rychlé zkracování pracovní zátěže, růst příjmů a celkové hmotné i kulturní úrovně života, zvyšování kultury bydlení a rozvoj infrastruktury vesnických sídel, spolu s hustotou osídlení a hustotou sítě hromadné dopravy znamenaly podstatné sblížení podmínek života ve městě a na venkově.

Stejně markantní vyrovnávací proces nastal i v sociálně územní dimenzi, kde byla — v důsledku regionálně usměrňované industrializace — překonána zaostalost některých územních oblastí. Součástí tohoto procesu bylo i překonání diferencí v životních podmínkách obou našich národů.

(16) Průměrná délka poslechu televize dosáhla u zaměstnaných mužů 12,8 hodin, u žen 9,9 hodin týdně.

Skutečnost, že všechny makrospolečenské procesy, které ovlivňují vývoj podmínek života lidí, mají silný homogenizační efekt, se ve sféře volného času projevuje relativním zvýšením významu kulturně sociálních a biosociálních činitelů subjektivní povahy, v první řadě věku a s ním spojených změn v životním cyklu. Rozdíly mezi množstvím volného času a způsobem jeho trávení u mládeže a dospělých ženatých a vdaných osob, zejména pokud pečují o nezletilé děti, se dosud spíše prohlubují. Mladá generace je sice nositelem aktivnějších, dynamičtějších, zčásti i mnohostrannějších vzorů trávení volného času, jen malou část získaných návyků však je schopna realizovat v době po uzavření manželství a plném zapojení do pracovního rytmu. Již v okamžiku uzavření sňatku, tedy před narozením dítěte, se začínají v jejich způsobu využívání volného času projevovat typické momenty „způsobu života střední generace“, charakteristické určitou jednostranností spektra aktivit, redukcí sociálních kontaktů apod.

Význam vzorů volného času se projevuje i ve využívání individuální vybavenosti předměty pro volný čas, jejíž úroveň (a poněkud více její zaměřenost) jen velmi volně koreluje s typickými a diferencovanými styly využívání volného času.

Nejúčinnějším nástrojem překonávání negativních stránek volného času je zatím vzdělávání. Vzdělání, zejména vysokoškolské (ovšem ve spojení s určitým socioprofesionálním zařazením), je také nejvýraznějším faktorem diferenciací obsahu a úrovně využívání volného času, úrovně vkusu i akceptovaných kulturních hodnot. Trvalý proces zvyšování vzdělanosti populace, přestože s ním jsou spojeny některé ekonomické problémy, je do jisté míry jednou ze záruk dalšího prohlubování žádoucích kvalitativních změn směřujících k posílení mnohostrannosti ve využívání volného času a jeho obohacení.

Význam vzdělání samozřejmě nelze absolutizovat, neboť nemůže nahradit nedostatky v objektivních podmínkách ani likvidaci sociálně třídních bariér, bránících plnému a smysluplnému rozvoji volného času. Tam, kde jsou již podmínky vytvořeny a bariéry odstraněny, vytváří se široké pole právě pro uplatnění kultivující funkce vzdělání, včetně mimoškolního a zaměřeného nikoliv úzce profesně, ale na výchovu pro život.

Naproti tomu úloha příjmu a kumulované životní úrovně je dnes silně redukována, a to nejen z toho důvodu, že ČSSR je, pokud jde o úroveň diferenciací příjmů, jednou z nejvíce nivelizovaných zemí na světě. Jde i o to, že v našich podmínkách není volný čas jenom prostou funkcí majetku, ale naopak, právě charakter aktivit vykonávaných v mimopracovní době představuje do určité míry i zdroj příjmů (výrazně například zahrádkaření, v menší míře však i některé typické volnočasové aktivity, například akvaristika, filatelie apod.). Růst příjmů ostatně neovlivňuje využívání volného času bezprostředně, ale teprve tehdy, když dosáhne takové úrovně, že dezintegruje zažitý způsob vytváření životní úrovně rodiny a otevře prostor pro osvojení náročnějších potřeb, mezi nimiž aktivizace ve volném čase sehrává významnou roli.

Zkvalitňování využívání volného času proto představuje velmi komplikovaný problém, jehož efektivní řešení vyžaduje komplexní přístup zahrnující intervence do celého komplexu reprodukce lidského života, počínaje intervencemi do oblasti práce a vzdělávání a konče aktivním formováním vzorů pro volný čas.

Literatura

- Bárta, M.: *Zpráva o výsledcích výzkumu volejbalu*. Praha, Technosport 1980.
- Bezouška, J. — Vytlačil, J.: *Šetření a využívání času obyvatelstva*. Demografie 1962, č. 2.
- Bitterman, M.: *Zkrácená pracovní doba, její obtíže a výhody*. Praha, Čas 1934.
- Bláha, I. A.: *Sociologie*. Praha, Academia 1968.
- Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1974.
- Červinka, A.: *Volný čas a pracovní den*. Nová mysl 1962, č. 11.
- Červinka, A.: *Práce a volný čas*. Praha, Práce 1966.
- Dorůžka, L.: *Populární hudba. Přemysl, obchod, umění*. Bratislava, Opus 1978.
- Erdély, E.: *Bata, švec, který dobyl svět*. Praha, Novina 1932.
- Fábry, V.: *Volný čas a aktivita městského člověka*. Bratislava, VÚ KVM 1972.
- Filipcová, B.: *Člověk, práce, volný čas*. Praha, Svoboda 1966.
- Filipcová, B.: *Société, loisir, développement de la personnalité*. Society and Leisure 1978, No. 2.
- Filipcová, B.: *Volný čas Ostrava. I—VII*. Praha, Sociologický ústav ČSAV 1970.
- Filipcová, B. a kol.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1974.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický životní způsob*. Praha, Svoboda 1976.
- Filipcová, B. — Linhart, J. a kol.: *Projekt výzkumu „Sociálně třídní diferenciaci společnosti a utváření socialistického způsobu života“*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1978.
- Gabal, I. — Rak, V.: *Sport a sportovní diváctví*. Sociologický časopis 1981, č. 1.
- Galla, K.: *Sány. Příspěvek k sociologii družstevnictví*. Praha, Spolek pro povznesení venkova 1937.
- Galla, K.: *Dolní Roveň. Sociologický obraz české vesnice*. Praha, Spolek pro povznesení venkova 1939.
- Havlík, R. a kol.: *Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva I—III*. Praha, Ústav marxismu leninismu UK 1978—1980.
- Hepner, V. a kol.: *Průzkum postojů české veřejnosti ke knize a jejímu šíření*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1977.
- Hepner, V. — Maříková, I.: *Průzkum postojů české veřejnosti k populárním zpěvákům*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1977.
- Hokeš, E. S.: *Význam rozhlasu pro využití volných chvil dělnictva*. Sociální revue 1927.
- Hokeš, E. S.: *Rekreace a lidová výchova*. Sociální revue 1929, č. 2, 3, 4.
- Hokeš, E. S.: *Anketa o rekreaci*. Sociální revue 1930, č. 3.
- Huláková, M.: *Demokratizace kultury v ČSSR v mezinárodním srovnání*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1971.
- Kadlecová, Z.: *Rozhlas a volné soboty*. Praha, Československý rozhlas 1968.
- Kasalová, H.: *Veřejnost a horská rekreace*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1980.
- Katriak, M.: *Devičany v socialistické výstavbě*. Bratislava, Veda 1981.
- Olivová, V.: *Lidé a hry. Historická genese sportu*. Praha, Olympia 1980.
- Pavlíček, O. — Skopal, Z.: *Volný čas a automobilismus. Diference ve struktuře spotřeby mezi vlastníky a nemajiteli osobních automobilů*. Praha, Výzkumný ústav obchodu 1978.
- Pistorius, T.: *Co znamená spotřeba pro hospodářský život*. Praha, Orbis 1932.
- Preiss, J.: *Několik úvah z let 1905—1907*. Praha, Nakladatelství L. Součka 1929.
- Rekreace v Československu, její úkoly a prostředky*. Praha, bez nakladatele 1931.
- Rendlová, E.: *Rekreace a její úloha ve formování způsobu života městského obyvatelstva*. Sociologický časopis 1981, č. 2.
- Richta, R.: *Civilizace na rozcestí*. Praha, Svoboda 1966.
- Rychtařík, K.: *Volný čas za socialismu a jeho využití*. Praha, Vojenská akademie Klementa Gottwalda 1966.
- Rychtařík, K.: *Čas náš vezdejší*. Praha, Naše vojsko 1968.
- Šimon, B.: *Jak chápat zkracování pracovní doby v ČSSR*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1964.
- Štern, E.: *Technický pokrok, pracovní doba a mzdy. Sociální řešení hospodářské krise*. Praha, Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství 1934.
- Švigová, M.: *Volný čas a my*. Praha, Svobodné slovo 1967.

- Tlapák, V.: *Prázdninová péče o mládež v republice Československé v roce 1923. Sociální revue* 1924, č. 1.
- Tomášek, P. — Valná, S.: *Způsob života zaměstnaných žen v mimopracovním čase*. Bratislava, Výskumný ústav životnej úrovne 1974.
- Lapáčková, V.: *Tělovýchovné aktivity obyvatelstva ČSSR*. Praha, Technosport 1976.
- Lapáčková, V.: *Tělovýchova v životním způsobu obyvatelstva ČSSR*. Sociologický časopis 1980, č. 2.
- Linhart, J.: *Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy*. Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Linhart, J. — Matějů, M.: *Sociologické aspekty rozvoje hl. města Prahy*. Praha, Filozofická fakulta 1976.
- Linhart, J. — Vítěčková, J.: *Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu*. Sociologický časopis 1975, č. 4.
- Linhart, J. — Vítěčková, J.: *Development of Work Time, Non Work Time and Leisure in the Socialist Czechoslovakia*. Society and Leisure 1974, No. 6.
- Machotka, O.: *K novým hodnotám a k nové struktuře společnosti*. In: A. Boháč a kol.: *Populační, hospodářský, ideový a politický dnešek*. Praha, Orbis 1937.
- Matějů, M. — Linhart, J.: *Sociokulturní analýza okresu Břeclav*. Břeclav, Okresní kulturní středisko 1983.
- Merhautová, J. — Joachimsthaler, F.: *Interpretace tělesné kultury v teoretické reflexi socialistického způsobu života*. Sociologický časopis 1980, č. 2.
- Musil, J.: *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha, Svoboda 1977.
- Nečasová-Poubová, V.: *Školní prospěch a sociální poměry dítěte*. Sociální revue 1929, č. 4.
- Nejedlý, Z.: *Nedělní epistoly*. Praha, Státní politické nakladatelství 1949.
- Ulrich, Z.: *Sociální struktura dneška*. In: A. Boháč: *Populační hospodářský, ideový, politický dnešek*. Praha, Orbis 1937.
- Ulrich, Z. a kol.: *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*. Praha, Orbis 1938.
- Václavek, B.: *Tradice a modernost*. Výbor z díla. Praha, Odeon 1973.
- Vítěčková, J.: *Remarks on the Cognitive Possibilities and Limitations of Time Budget Techniques*. In: *Public Policy in Temporal Perspective*. Mouton, The Hague 1979.
- Vítěčková, J.: *Research Survey on the Time Budget of Prague Inhabitants*. Society and Leisure 1976, No. 5.
- Vítěčková, J.: *Research Survey on the Time Boudgets of Prague Inhibitants. Basic Information. Preparedated for the 7-th Meeting of the International Research Group on Time Budgets and Social Activities*. Sofia, 1980.
- Zich, F.: *Co s volným časem?* Praha, Pressfoto 1977.
- Zich, F.: *Co víte o současné sociologii?* Praha, Horizont 1979.

Резюме

Б. Филиппова - И. Лингарт - Я. Витечкова: Социология свободного времени в Чехословакии

В статье дается подробная характеристика трех стадий развития чешской социологии свободного времени: период до второй мировой войны, период после 1948 года (с акцентом на развитие в 60-ые годы) и период после 1970 года.

Свободное время стало предметом более интенсивного изучения в чешской буржуазной социологии в 30-ые годы. Это была не самостоятельная социология свободного времени, вопросы свободного времени изучались в связи с проблематикой сокращения рабочего времени, стремлением решить проблему безработицы, оптимизовать связи между производством и потреблением в рамках капиталистического общественного строя. Особенно в произведениях пражской социологической школы свободное время и культура анализировались во взаимосвязях с социальной структурой, стабильностью общественного строя, социального консенсуса. Некоторые авторы обращали внимание также на культурные и мировоззренческие аспекты свободного времени.

После второй мировой войны вопросы свободного времени были разработаны в контексте исследования социалистической культурной революции. В 60-ые же годы определились два подхода к свободному времени. Один из них воспринимал свободное время как определенный вид изделия, производимого обществом посредством сокращения рабочего времени, развития услуг и культуры, создания условий для более благо-

приятного использования свободного времени. Возникшее таким образом свободное время выполняет не только гуманизирующие функции по отношению к индивиду, оно в то же время положительно воздействует на производство, на экономические процессы в обществе, на всю общественную динамику. Второе течение сосредоточило свое внимание на более широких общественных взаимосвязях свободного времени, более подробно изучая влияние свободного времени на формирование человека, его потребностей и ценностных ориентаций. В 60-ые годы появились также более обширные работы по социологии свободного времени, получили развитие первые исследования, исходящие, в частности, из техники бюджетов времени.

Начиная с 80-ых годов вопросы свободного времени изучаются прежде всего с точки зрения более широкой проблематики образа жизни. Свободное время анализируется как явление, выразительно определяемое процессами, протекающими в рамках трудового процесса, формирования жизненного уровня и политической жизни. На этих проблемах, решение которых должно содействовать разработке политики свободного времени, сосредоточивается в настоящее время подавляющая часть исследований и преобладающее внимание исследователей.

Summary

B. Filipcová — J. Linhart — J. Vítěčková: The Sociology of Leisure in Czechoslovakia

The paper presents a detailed characterization of three developmental stages in the Czech sociology of leisure: the period prior to World War II, the period after 1948 (here particular stress is laid on the development in the sixties), and the period following 1970.

Leisure was for the first time subjected to more intensive examination in the Czech bourgeois sociology of the thirties. There was no true sociology of leisure at that time: the issues of leisure were studied in connection with problems of shortening the working time, with efforts to solve the problem of unemployment, to optimize the production-consumption relations within the capitalist social order. Particularly in the works produced by the Prague sociological school, leisure and culture were analyzed in relation to the social structure, to the stability of the social order, to the social consensus. Some authors also paid attention to the cultural and world-view aspects of leisure.

After World War II, issues of leisure were dealt with in the context of socialist cultural-revolution research. In the sixties, two approaches to leisure could be clearly discerned. One of these conceived leisure as a certain kind of product yielded by society due to the shortening of working time, the development of services and culture, the creation of conditions for a better utilization of leisure. Leisure arisen in this way not only fulfils its humanizing function in relation to the individual but also positively affects production, intrasocial economic processes, the entire social dynamics. The second trend focussed attention to the broader social implications of leisure, examining in greater detail the effect of leisure on the formation of man, his needs and value orientations. In the sixties, rather extensive works were produced in the area of the sociology of leisure; first researches, based for the most part on the time-budget technique, were launched at that time.

Beginning with the eighties, the issues in question have mostly been studied from the aspect of broader way-of-life problems. Leisure is analyzed as a phenomenon noticeably affected by processes taking place within the working process, the formation of the living standard and political life. These problems, the solution of which should be of help in elaborating a leisure policy, have nowadays shifted to the fore of attention of a great majority of scholars and researchers.

Informácia o účasti československej delegácie na X. svetovom sociologickom kongrese

I.

X. svetový sociologický kongres sa konal v dňoch 16.–21. augusta 1982 v Mexiku. Kongres zvolala Medzinárodná sociologická asociácia (ISA) v spolupráci s Národnou autonómnou mexickou univerzitou (UNAM).

Medzinárodná sociologická asociácia, založená v roku 1949, patrí medzi významné medzinárodné vedecké organizácie. Za uplynulé desaťročia sa v jej členskom zložení výrazne zvýšilo zastúpenie sociológov socialistických krajín a vzrástla ich autorita; v posledných rokoch intenzívne vzrastá vplyv sociológov z rozvojových krajín.

Kongresu sa zúčastnilo vyše 4000 delegátov. Zo socialistických krajín boli prítomné delegácie zo ZSSR, NDR, BER, MLR, PLR, a ČSSR. Najpočetnejšia bola sovietska a bulharská delegácia.

Kongres bol slávnostne zahájený v Paláci krásnych umení za prítomnosti prezidenta mexickej republiky José Lopéza Portilu. Jednanie otvoril redaktor Mexickej univerzity dr. Otavio Rivero Serrano; vyslovil sa za mierovú spoluprácu národov a za využitie vedy v prospech sociálneho pokroku; s krátkymi prejavmi vystúpili ďalej J. Labastida za mexický organizačný výbor kongresu, doterajší prezident ISA U. Himmelstrand a traja doterajší viceprezidenti ISA F. Cardoso, M. Sokolowski, R. H. Turner. Oficiálnemu zahájeniu kongresu i jeho priebehu venovali všetky mexické masovokomunikačné prostriedky značnú pozornosť.

II.

Základná téma kongresu – Sociologická teória a sociálna prax – sa posudzovala na troch plenárnych zasadnutiach a 33 sympóziách.

Na prvom plenárnom zasadnutí sa prerokúval celý komplex tém z rôznych oblastí sociologického bádania, a to se zreteľom na to, či a ako sa sociologická teória aplikuje v konkrétnej situácii, ako sa v dôsledku praktickej aplikácie modifikuje, v akej miere umožňuje pripravovať programy a ovplyvňovať sociálnu prax. Osobitná pozornosť sa venovala problematike sociologickej teórie a praxe vo vzťahu ku globálnym problémom, ktoré svojou povahou a významom prekračujú národné hranice a môžu sa účinne riešiť len na báze medzinárodnej spolupráce.

Druhé plenárne zasadnutie (Programy pre sociologický výskum a sociálnu prax: kontinuita a diskontinuita) bolo charakterizované predovšetkým vystúpením doterajšieho prezidenta ISA Himmelstranda. Podal viac-menej extenzívnu charakteristiku takých problémov, ako: sociálna manipulácia, mnohodimenziálnosť príčinnosti, štruktúra a politická moc, filozofia a sociálne vedy, sociálne vedy a ideológia, sociálny systém a matematika, globálne otázky a pod. Vo viacerých súvislostiach podčiarknuť, že ideologické momenty nutne vchádzajú do vzťahu sociálnej teórie a praxe. Jeho vystúpenie však bolo svojím spôsobom typické pre postoje tých sociológov, ktorí sú proti vojne, proti horúčkovitému zbrojeniu, ktorí chcú byť demokratmi, ale nechcú či nemôžu byť marxistami.

Pokusom o určité zhodnotenie obdobia, ktoré uplynulo od posledného kongresu, boli vystúpenia F. Cardosa a H. Turnera. Publikum búrlivo aplaudovalo vystúpenie brazílskeho sociológa F. Cardosa; vyzdvihol fakt, že sociologický kongres sa prvýkrát uskutočňuje v Latinskej Amerike; to nemá znamenať, že ide o regionálnu záležitosť, hoci nemožno prehliadať špecifické problémy tejto časti sveta. Ďalší priebeh kongresu však ukázal, že v rade tém boli tak či onak špecifické problémy Latinskej Ameriky dominujúce.

Pokiaľ sa uvedení i ďalší západní referenti zaoberali hlavnou témou, t. j. vzťahom sociologickej teórie a sociálnej praxe v druhej polovine dvadsiateho storočia, väčšina ich téz mala čiste všeobecný, niekedy až deklaratívny ráz. Ich úvahy o cestách pokroku ľudstva, o jeho spoločných záujmoch sa pohybovali v podstate na pacifistickej rovine a často vyúsťovali v hlásanie akéhosi „profesionálneho bratstva“ sociológov v záujme sociálneho pokroku a mieru.

Treba zaznamenať, že zatiaľ ani v radoch sociológov rozvojových krajín (ako ukázalo rokovanie kongresu) nebola výraznejšie prekonaná predstava, že sociológ má poznávať, zovšeobecňovať, a podobne, kým otázky sociálnej praxe sú záležitosťou iných.

Z takéhoto rámca úvah jednoznačne vybočili vystúpenia delegátov socialistických krajín (na tomto plenárnom zasadnutí osobitne vystúpenie sovietského sociológa K. N. Momdžijana), ktoré zaujímali jednoznačnú pozíciu, že sociológia má svojimi špecifickými možnosťami aktívne vstupovať do sociálnych zápasov súčasnej doby a podčiarkovali nerozlučnú spojitosť sociológie a politiky, sociológie a ideológie.

Tretie plenárne zasadnutie (Globálne problémy vo svetle sociologickej teórie a spoločenskej praxe) bolo venované globálnym problémom svetového vývoja (najmä problémom mieru, vedeckotechnickej revolúcii a životnému prostrediu). Príznačnou bola skutočnosť, že k tejto problematike polovica referujúcich bola zo socialistických krajín (G. Osipov a N. Lapin zo Sovietskeho zväzu a F. Charvát v zastúpení akademika Richtu z ČSSR). V ich vystúpeniach ako aj vo vystúpeniach referentov z Mexika, Nórska, Nigérie sa poukázalo na sociálnu podstatu súdobých problémov globálneho vývoja sveta a zdôraznila sa nezbytnosť ich sociologického skúmania. Vzhľadom na atmosféru, ktorú vytváralo mexické prostredie, boli principiálne postoje socialistických delegátov k otázkam zachovania svetového mieru ako prvoradým otázkam ľudstva v súčasnej etape prijaté veľmi priaznivo. So súhlasom boli prijaté i názory socialistických delegátov na riešenie ďalších globálnych problémov (zabezpečenie výživy ľudstva, energetické problémy, surovínové zdroje a ich spravodlivé využívanie, riešenie ekologických otázok, využívanie vymožeností, ktoré prináša vedeckotechnický pokrok, atď.). Rokovanie tohto pléna výrazne vyznelo v prospech pravdivej interpretácie súdobých globálnych problémov svetového vývoja a podtrhlo ich antiimperialistickú povahu.

Štatusom sociológie v riešení vzťahu teórie praxe sa zapodievalo aj *štvrté, záverečné plenárne zasadnutie* kongresu. Vystúpil v ňom doterajší prezident ISA Himmelstrand, nový prezident prof. Cardoso, vedúci sovietskej delegácie člen korešp. AV ZSSR T. V. Rjabuškin, bulharský predstaviteľ prof. Ch. Kjúranov, americký sociológ prof. Smelser, francúzsky profesor A. Touraine.

Celému priebehu záverečného rokovania udalo tón vystúpenie prof. Kjúranova, ktorý zhrnul vystúpenia pokrokových sociológov na kongrese s osobitným zreteľom na vystúpenie sociológov z rozvojových krajín a ich kritiku nekolonializmu. Podnetné bolo ďalej vystúpenie vedúceho sovietskej delegácie s. Rjabuškina, ktorý kritizoval plochý empirizmus v sociológii i odtrhnutosť sociologických výskumov od aktuálnych problémov súčasného sveta. Na konkrétnych sociologických výskumoch v ZSSR dokumentoval funkciu sociológie v riadení spoločenských procesov, v sociálnom plánovaní, vo formovaní spôsobu života a podobne.

Vzhľadom na priebeh rokovania k hlavnej téme kongresu i na atmosféru, ktorá na kongrese vládla (silný tlak prítomnej mexickej mládeže, protiamerické a protimperialistické nálady v Mexiku), je príznačné, že aj prof. A. Touraine, známy tým, že doposiaľ vždy jednoznačne stál na weberovských pozíciách nezúčastnenej vedy, vyslovil sa pre angažovanosť sociológie a pomerne široko sa zapodieval globálnymi problémami; prehlásil dokonca prostý objektivismus za naivný a prekonaný.

Okrem plenárnych zasadnutí sa hlavná téma kongresu prerokúvala z rozličných aspektov na 33 sympóziách. Tematika sympózií zahŕňovala širokú paletu problémov; posudzovali sa vývojové tendencie v sociologickej teórii, role sociológie v plánovaní a riadení, jej role v priemyselných vzťahoch a pracovných konfliktoch, ďalej problémy sociálnych indikátorov a ich úloha v sociálnom rozvoji, otázky sociálnej reprodukcie, rozvoj sociologickej teórie v kontexte výchovných systémov, práva a zdravotníctva, problematika kvality života a spôsobu života, matematické modely a sociologické teórie a ďalšie. S osobitnou pozornosťou sa stretlo sympóziu, ktorému predsedal sovietsky sociológ A. Zdravomyslov na tému: Nové tendencie v marxistickej teórii. Sympóziu zaznamenalo rekordný počet účastníkov a živý záujem najmä zo strany prítomných sociológov krajín Latinskej Ameriky a mexických študentov.

Okrem plenárnych zasadnutí a sympózií orientovaných na hlavnú tému kongresu usporiadal každý z 37 výskumných výborov ISA (RC) rad (6–12) zasadnutí; dovedna sa ich konalo 330. Výskumné výbory ako najvyššia organizačná forma vedecko-výskumnej činnosti ISA pokrývajú rôzne oblasti, resp. smery sociologického bádania (sociológia výchovy, rodiny, práce, mládeže, stárnutia, práva, voľného času, športu, komunikácií, politiky, umení, vedy, socio-lingvistika, socio-technika, dejiny socio-

lógie a iné). Ich zasadnutia vytvorili preto na kongrese bázu pre stretnutie sociológov-špecialistov k najrozmanitejším otázkam. Tvorili však väčšinou len akúsi tribúnu ideí a často mali viac-menej informatívny charakter.

Rokovací program kongresu dopĺňovala ďalej pomerne rozmanitá problematika zasadnutí organizovaných jednotlivými delegáciami formou ad hoc groups a formou špeciálnych zasadnutí. Podstatná časť týchto zasadnutí sa zapodievala problémami sociologickej teórie a sociálnej praxe rozvojových krajín.

Osobitnej pozornosti, najmä zo strany delegátov Mexika a Latinskej Ameriky sa tešili dve ad hoc skupiny 21, organizované sovietskymi sociológmi v čele s K. Momdžijanom za spolupráce s našou delegáciou a to na tému *Dialektika a sociológia*.

Dobrou praxou bolo aj zaradenie špeciálnych sociologických filmov (najmä s tematikou vidieckeho obyvateľstva, indiánskych kmeňov a pod.).

III.

Pre celkovú charakteristiku kongresu treba vyzdvihnúť nasledujúce skutočnosti:

1. Bol to v histórii ISA *prvý kongres v oblasti Latinskej Ameriky*. Krajiny tejto oblasti prezentovali na kongrese pomerne intenzívny dynamický rozvoj sociologického bádania. Kongresu sa zúčastňovali početné skupiny mexických študentov, ktorí si pod heslami boja proti neokolonializmu v kultúre vynútili, aby sa na plenárnych zasadnutiach, ale aj na iných zasadnutiach prekladalo do španielčiny. Obe uvedené skutočnosti účinne spolupôsobili na vytvorenie atmosféry, ktorá mala citeľný *proti-imperialistický* náboj. V danej atmosfére prakticky nebola živná pôda ani pre organizovanie provokačných politických akcií voči socialistickým krajinám. V porovnaní s posledným kongresom v Uppsale bola aj účasť československých emigrantov a takisto aj ich aktivita prakticky mizivá.

2. Kongres bol v znamení *zreteľného ústupu anglosaskej sociológie a istého presunu k empirickej sociológii rozvojových krajín*. V jej radoch je už nesporne isté jadro marxisticky orientovaných sociológov, nemá však zatiaľ rozhodujúce pozície; u časti jej predstaviteľov pretrváva i rad nejasností a skreslených informácií o rozvoji sociológie v socialistických krajinách a o živote v týchto krajinách vôbec. Pokladáme za nutné prispievať aj z našej strany k posilňovaniu marxistických pozícií v sociologickom fronte rozvojových krajín.

Sociológia rozvojových krajín (najmä Latinskej Ameriky) vniesla do programu kongresu širokú paletu empirických výskumov. Táto tendencia, ktorá má zrejme svoje príčiny jednak v objektívnych podmienkach a potrebách, jednak v kadrovej situácii rozvojových krajín, pôsobila do istej miery v rokovaní kongresu dezintegrovačne; niesla so sebou síce zaujímavé informácie, z hľadiska rozvoja sociologickej teórie nepriniesla zatiaľ významnejšie výsledky. Súčasne sa dosť zjavne ukázalo, že sociológia týchto krajín — najmä Latinskej Ameriky je voči „klasickej sociológii“ Západu kontinuálna i diskontinuálna.

3. Plenárne zasadnutia kongresu i rokovania sympózií presvedčivo ukázali, že *v riešení základnej problematiky kongresu o vzťahu sociologickej teórie a sociálnej praxe zaujíma marxisticko-leninská sociológia vedúce postavenie; disponuje nielen metodologickými prednosťami, ale aj preukázateľnými výsledkami v naplňovaní organického spojenia sociologickej teórie a sociálnej praxe*.

Zložené dynamické sociálne procesy, vyostrujúce sa sociálne protirečenia kapitalistických zemí, vážne globálne problémy, dotýkajúce sa samej existencie ľudstva nútia však aj predstaviteľov západnej sociológie vychádzať z akademického rámca a (aspoň slovné) kľásť dôraz na praktické využitie sociologických poznatkov. Buržoázna sociológia prejavuje potrebu reagovať na problémy, nastolené marxizmom, na kľúčové problémy sociálneho pokroku, ktoré nemožno obchádzať. Ale v ich riešení nemôže prirodzene prekročiť svoje teoreticko-metodologické hranice. Disponuje síce stále schopnosťou priniesť v rade partiálnych otázok (napr. kriminalita mládeže, techniky empirických výskumov a i.) zaujímavé poznatky, ale v zásadných otázkach sociálneho pokroku sa presadzujú abstraktne-humanistické prístupy so snahou povzniesť sa v teórii nad ožehavé rozpory súčasného sveta.

Tlak požiadaviek sociálnej praxe na sociologickú teóriu je markantný *v rozvojových zemiach*, osobitne tam, kde sú pri moci pokrokové vlády. Pokrokové sily týchto krajín hľadajú účinné cesty riešenia svojich zložitých sociálnych problémov. V tomto kontexte aj na tomto kongrese zazneli hlasy, vyzývajúce predstaviteľov marxistickej sociológie k účinnejšej spolupráci pri riešení sociálnych problémov rozvojových krajín, čo prirodzene vyžaduje konkrétne výskumy i teoretické analýzy. Predovšetkým vďaka činnosti delegácií socialistických krajín zaznamenal

preto kongres istý pokrok v riešení problematiky vzťahov sociologickej teórie a sociálnej praxe. Znamenal súčasne podporu progresívne orientovaným silám v Latinskej Amerike a v rozvojových krajinách vôbec.

4. Rokovanie kongresu ukázalo, že v *čoraz širšej odbornej verejnosti presadzuje sa poznanie o neoddeliteľnosti sociológie a politiky, sociológie a ideologie. Tu sa, prirodzene, vyhrocujú aj základné ideové a metodologické odlišnosti, či protikladnosti buržoáznych sociologických škôl a marxistickej sociológie*. Závažnosť ideových a politických aspektov sa markantne prejavila najmä pri prerokúvaní okruhu globálnych problémov súčasného sveta.

5. So živým záujmom a podporou sa stretla iniciatíva sociológov ZSSR a niektorých ďalších socialistických krajín smerujúca k zdôrazneniu poznatku, že *bez systematického prehlbovania teoreticko-metodologického zázemia sociologických výskumov nemožno zvyšovať ich efektívne využitie v sociálnej praxi*. V tejto súvislosti sa na viacerých fórach kongresového rokovania prezentovala svetonázorová a metodologická funkcia historického materializmu a materialistickej dialektiky vo zvyšovaní teoretickej úrovne sociologického poznania. Súčasná sa konštatovala nevyhnutnosť súčinnosti sociológie s inými špeciálnymi vedami, najmä s ekonómiou, sociálnou psychológiou a podobne; diskutovali sa možnosti, ale aj hranice využitia matematiky, resp. matematicko-štatistických metód, modelovania, atď.

Je zaujímavé, že stanovisko sociológov socialistických krajín v prospech rozvoja teórie podporili mnohí poprední predstavitelia Západu. Na záverečnom plenárnom zasadnutí americký sociológ prof. Smelser zdôraznil gnozeologickú, prognostickú i socio-technickú funkciu teórie; uviedol, že skutočne vedecká teória musí byť schopná priniesť aj sociálne efekty.

Pri viacerých rokovaníach sa prevaha teoreticko-metodologického zázemia sociológie socialistických krajín markantne prejavila; súčasne sa však ukázalo, že v *špeciálnych otázkach odborových sociologických disciplín* postrádame často konkrétnejšie údaje o stave a pohybe danej oblasti sociálnej reality.

6. *Positívne možno hodnotiť aj situáciu v zložení nových orgánov ISA*; predstavitelia socialistických krajín vyvinuli v tomto ohľade cieľavedomú činnosť. Personálne zloženie nových orgánov, najmä Výkonného výboru ISA je v porovnaní s predchádzajúcimi obdobiami nesporne progresívnejšie. Novým prezidentom ISA stal sa brazílsky sociológ F. Cardoso, za viceprezidentov boli zvolení: K. Momdžijan (ZSSR), J. Dofny (Kanada) a J. Watanuki (Japonsko). Do výkonného výboru boli zvolení zo socialistických krajín ďalší dvaja členovia, a to Dr. Mayer (NDR) a Dr. Szálai (MLR).

Vo výskumných výboroch má zatiaľ Západ stále silné pozície, hoci postupne absentujú významné osobnosti. Zostáva naďalej žiadúce angažovať sa v činnosti výskumných výborov, najmä tých, na ktorých nám osobitne záleží, pretože tieto výbory pracujú permanentne a v rokovaní kongresov zaujímajú významné miesto.

IV.

ČSSR vyslala na kongres štvorčlennú delegáciu. Tvorili ju akademik Vladimír Cirbes, doc. dr. František Charvát, DrSc., člen korespondent ČSAV Jaroslav Kohout a doc. dr. Karel Rychtařík, DrSc. Delegáti sa aktívne zúčastnili jednaní kongresu, a to ako na úrovni plenárnych zasadnutí, tak na úrovni sympózií a ad hoc skupín. Najmä sa podieľali na programe kongresových jednaní, ktoré organizovali predstavitelia socialistických krajín.

Politicky významnou súčasťou činnosti delegácie boli početné neformálne rozhovory s mexickými vysokoškolskými prítomnými na kongrese a s radom pokrokových predstaviteľov mexickej univerzity. Potešujúci bol ich živý záujem o rozvoj a výsledky sociológie v Československu a o spoločensko-politické pomery v Československu vôbec.

Účasť československej delegácie na kongrese bola užitočná; prispela k bezprostrednému poznaniu niektorých základných tendencií i otvorených problémov v rozvoji sociologického bádania; upevnila presvedčenie o závažnosti teoretických i metodologických nárokov, ktoré môže a musí postupne riešiť marxisticko-leninská sociológia, aby mohla efektívne splniť aj očakávanie zo strany rozvojových krajín pri riešení ich sociálnych problémov.

Delegácia s priaznivou odozvou prezentovala niektoré výsledky sociologického bádania v Československu a prispela aj mimo oficiálnych rokovaní k propagácii predností socializmu v rozvoji vedy a jej využiti v praxi, v záujme mieru a sociálneho pokroku.

V. Cirbes — F. Charvát — J. Kohout — K. Rychtařík

Содержание № 2/1983

Харват Ф. - Когоут Я.: Над X Всемирным социологическим конгрессом	145
---	-----

СТАТЬИ

Рихта Р.: Глобальные проблемы современности и развитие науки и техники	160
Гвишиани Д. М.: Глобальные проблемы современности в свете социологической теории	169
Харват Ф.: Социальная мобильность как фактор общественной гомогенизации. Некоторые аспекты процесса воспроизводства рабочего класса и социальной группы интеллигенции в промышленных отраслях пяти европейских социалистических стран	178
Вечерник И. - Матею П.: Развитие социальной мобильности в социалистических странах. Новая документация и методика обработки эмпирических данных	190
Чехак В.: Несколько замечаний по вопросу взаимоотношения теории и эмпирической содержательности в социологическом познании	206
Рихтаржик К. и колл.: К некоторым вопросам исследования общественного мнения в социалистической Чехословакии	213
Когоут Я.: Управление социальным развитием трудового коллектива	218
Бауэрова Я. - Янчовичова Э.: Положение женщин и семей в ЧССР	225
Филипцова Б. - Лингарт И. - Витечкова Я.: Социология свободного времени в Чехословакии	238

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Цирбес В. - Харват Ф. - Когоут Я. - Рихтаржик К.: Информация об участии чехословацкой делегации в работе X Всемирного социологического конгресса	253
--	-----

Table des Matières No. 2/1983

Charvát F. — Kohout J.: X. Congrès mondial de Sociologie	145
--	-----

ARTICLES

Richta R.: Problèmes globaux du présent et le développement de la science et de la technique.	160
Gvišiani D. M.: Problèmes globaux du présent sous le jour de la théorie sociologique	169
Charvát F.: Mobilité sociale comme facteur de l'homogénéisation sociale. Quelques aspects du processus de reproduction de la classe ouvrière et du groupe social de l'intelligentsia dans les branches industrielles des cinq pays socialistes européens	178
Večerník J. — Matějů P.: Développement de la mobilité sociale dans les pays socialistes. Nouvelle documentation et méthodes du traitement des données empiriques	190
Čechák V.: Quelques remarques sur le rapport mutuel entre la théorie et la compréhension empirique dans la connaissance sociologique	206
Rychtařík K. et al.: Au sujet de quelques problèmes de la recherche de l'opinion publique dans la Tchécoslovaquie socialiste	213
Kohout J.: Gestion du développement social du collectif de travail	218
Bauerová J. — Jančovičová J.: La situation des femmes et des familles en Tchécoslovaquie	225
Filipcová B. — Linhart J. — Vitečková J.: La sociologie du loisir en Tchécoslovaquie	238

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v listopadu 1982. Číslo vyšlo v březnu 1983.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 19; 1983 (6 issues) DM 91,—.

RAPPORTS ET INFORMATIONS

- Cirbes V. — Charvát F. — Kohout J. — Rychtařík K.*: Information sur la participation de la délégation tchécoslovaque au X. Congrès mondial de sociologie 253

Contents No. 1/1983

- Charvát F. — Kohout J.*: X. World Congress of Sociology 145

ARTICLES

- Richta R.*: Global Problems of The Present and the Development of Science and Technology 160
Gvišiani D. M.: Global Problems of The Present in the Light of Sociological Theory 169
Charvát F.: Social Mobility as a Factor of Social Homogenization. Some Aspects of the Reproduction Process of the Working Class and of the Social Group of Intelligentsia in Industrial Branches of Five European Socialist Countries 178
Večerník J. — Matějů P.: The Development of Social Mobility in the Socialist Countries. New Documentation and Methodology of Empirical Data Processing 190
Cechák V.: Some Notes Concerning the Interrelation Between Theory and Empirical Comprehensiveness in Sociological Knowledge 206
Rychtařík K. et al.: Some Aspects of Public Opinion Research in Socialist Czechoslovakia 213
Kohout J.: The Management of the Social Development of the Working Group 218
Bauerová J. — Jančovičová J.: Position of Women and Families in Czechoslovakia 225
Filipcová B. — Linhart J. — Vitečková J.: The Sociology of Leisure in Czechoslovakia 238

NEWS AND INFORMATION

- Cirbes V. — Charvát F. — Kohout J. — Rychtařík K.*: Information on the Czechoslovak Delegation's Participation in the X. World Congress of Sociology 253

Inhalt Nr. 1/1983

- Charvát F. — Kohout J.*: Über den X. soziologischen Weltkongress 145

ABHANDLUNGEN

- Richta R.*: Globalprobleme der Gegenwart und die Entwicklung der Wissenschaft und Technik 160
Gvišiani D. M.: Globalprobleme der Gegenwart im Lichte der soziologischen Theorie 169
Charvát F.: Soziale Mobilität als Faktor der sozialen Homogenisierung. Einige Aspekte der Reproduktionsprozesses der Arbeiterklasse und der Gesellschaftsgruppe der Intelligenz in Industriezweigen von fünf Europäischen sozialistischen Ländern 178
Večerník J. — Matějů P.: Entwicklung der sozialen Mobilität in sozialistischen Ländern. Neue Dokumentation und Methodik der Verarbeitung empirischer Daten 190
Cechák V.: Einige Bemerkungen zur Wechselbeziehung zwischen Theorie und empirischen Fassungsraum in der soziologischen Erkenntnis 206
Rychtařík K. et al.: Zu einigen Fragen der öffentlichen Meinungserforschung in der sozialistischen Tschechoslowakei 213
Kohout J.: Lenkung der sozialen Entwicklung des Arbeitskollektivs 218
Bauerová J. — Jančovičová J.: Stellung der Frauen und Familien in der Tschechoslowakei 225
Filipcová B. — Linhart J. — Vitečková J.: Freizeitsoziologie in der Tschechoslowakei 238

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

- Cirbes V. — Charvát F. — Kohout J. — Rychtařík K.*: Information über die Teilnahme der tschechoslowakischen Delegation am X. soziologischen Weltkongress 253